नेपालको जनसङ्ख्या स्थिति

Population Situation of Nepal

Scanned with CamScanner

विषयसूची

List of Contents

अध्याय-१: जनसङ्ख्या तथ्याङ्कका स्रोतहरू
Sources of Population Data 1-18

१.१ तथ्याङ्कका स्रोत र प्रकारहरू (Sources and Types of Data) 1
१.२ जनगणना (Population Census) 1
१.२.१ जनगणनाको प्रक्रियाहरू (Population census procedures) 6
१.२.२ जनगणनामा समेटिएका सूचनाहरू (Coverage of information in population census) 6
१.३ पञ्जीकरण (Vital Registration) 8
१.३.१ पञ्जीकरणमा समेटिने सूचनाहरू (Coverage of information in vital registration) 9
१.३.२ नेपालको पञ्जीकरण प्रणालीमा देखिएका समस्याहरू (Problems of vital registration system of Nepal) 11
१.४ जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरू (Demographic and Health Surveys) 11
Review Questions 17

अध्याय-२: जनसङ्ख्या वृद्धि, वितरण र बनोट
Population Growth, Distribution and Composition 19-42

२.१ जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धि (Population Size and Growth) 19
२.१.१ नेपालमा जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धि (Population size and growth in Nepal) 19
२.१.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by ecological zones) 21
२.१.३ विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by development regions) 21
२.१.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by urban and rural areas) 22
२.२ जनसङ्ख्या वितरण (Population Distribution) 23
२.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by ecological zones) 23
२.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by development regions) 24
२.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by urban and rural areas) 24
२.२.४ जिल्ला अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Population distribution by districts) 25
२.३ जनसङ्ख्या घनत्व (Population Density) 28
२.३.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनघनत्व (Population density by ecological zones) 28
२.३.२ विकास क्षेत्र अनुसार जनघनत्व (Population density by development regions) 28
२.३.३ जिल्ला अनुसार जनघनत्व (Population density by districts) 29
२.४ उमेर बनोट (Age Composition) 31
२.४.१ पाँच वर्ष उमेर समूह अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Five year age distribution of population) 31
२.४.२ जनसङ्ख्या पिरामिड (Population pyramid) 33
२.४.३ आश्रित अनुपात (Dependency ratio) 34
२.४.४ बुढ्यौलीको सूचकाङ्क र मध्यिका उमेर (Index of aging and median age) 36

Scanned with CamScanner

२.५ लिङ्ग बनोट (Sex Composition) 37
२.५.१ राष्ट्रिय स्तरमा लिङ्ग अनुपात (Sex ratio at national level) 37
२.५.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by ecological zones) 38
२.५.३ विकास क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by development regions) 39
२.५.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by urban and rural areas) 39
Review Questions 40

अध्याय-३: सामाजिक विशेषताहरू
Social Characteristics 43-78

३.१ धार्मिक बनोट (Religious Composition) 43
३.१.१ जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of population) 43
३.१.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of the population by ecological zones) 44
३.१.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of population by urban and rural areas) 46
३.२ मातृभाषा (Mother Tongue) 47
३.२.१ मातृभाषा अनुसार जनसङ्ख्याको बनोट (Composition of population by mother tongues) ..47
३.२.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको मातृभाषा बनोट (Mother tongue composition of population by ecological zones) 52
३.३ जातजाति (Caste and Ethnicity) 56
३.३.१ जातजाति अनुसार जनसङ्ख्याको बनोट (Caste and ethnic composition of population) 56
३.३.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जातजाति (Caste and ethnicity by ecological zones) 61
३.३.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जातजाति (Caste and ethnicity by urban and rural areas) 65
३.४ साक्षरता र शैक्षिक स्थिति (Literacy and Educational Status) 69
३.४.१ राष्ट्रिय स्तरमा साक्षरता स्थिति (Literacy status at national level) 69
३.४.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by ecological zones) 70
३.४.३ विकास क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by development regions) 71
३.४.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by urban and rural areas)...71
३.४.५ राष्ट्रिय स्तरमा शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment at national level) 72
३.४.६ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by ecological zones) 73
३.४.७ विकास क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by development regions) ...74
३.४.८ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by urban and rural areas) 75
Review Questions 76

अध्याय-४: प्रजननको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Fertility 79-88

४.१ नेपालमा प्रजननको स्तर र प्रवृत्ति (Fertility Levels and Trends in Nepal) 79
४.१.१ कोरा जन्मदर (Crude birth rate) 79
४.१.२ उमेर विशिष्ट प्रजननदर (Age specific fertility rate) 80
४.१.३ कूल प्रजननदर (Total fertility rate) 81
४.२ प्रजननमा भिन्नता (Fertility Differentials) 81
४.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by ecological zones) 81
४.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by development regions) 82
४.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by urban and rural areas) 82

Scanned with CamScanner

४.२.४ शिक्षाको स्तर अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by level of education).....83
४.२.५ जातजाति अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by caste and ethnicity) 83
४.३ केटाकेटी महिला अनुपात (Child Woman Ratio).....84
४.४ नेपालमा उच्च प्रजननदरका निर्धारक तत्वहरू (Determinants of High Fertility in Nepal) 86
Review Questions..... 87

अध्याय-५: मरणको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Mortality 89-98

५.१ नेपालमा मरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Mortality in Nepal) 89
५.१.१ कोरा मृत्युदर (Crude death rate).....89
५.१.२ उमेर विशिष्ट मृत्युदर (Age specific mortality rate) 90
५.१.३ शिशु मृत्युदर (Infant mortality rate) 91
५.१.४ पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर (Under five mortality rate).....92
५.१.५ मातृमृत्यु अनुपात (Maternal mortality ratio) 93
५.१.६ लिङ्ग अनुसार जन्मंदाको औसत आयु (Life expectancy at birth by sex) 94
५.२ आमाको सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक विशेषता अनुसार शिशु तथा बालमृत्यु (Infant and Child Mortality by Mother's Socio-demographic Characteristics).....95
Review Questions..... 97

अध्याय-६: बसाईंसराइको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Migration 99-112

६.१ आन्तरिक बसाईंसराइको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Internal Migration) 99
६.१.१ राष्ट्रिय स्तरमा बसाईंसराइको परिमाण र प्रवृत्ति (Volumes and trends of migration at national level) 99
६.१.२ भौगोलिक क्षेत्रमा बसाईंसराइको परिमाण र प्रवृत्ति (Volumes and trends of migration at ecological zones).....100
६.२ आन्तरिक बसाईंसराइका कारणहरू (Reasons for Internal Migration) 102
६.३ आन्तरिक बसाईंसराइका परिणामहरू(Consequences of Internal Migration) 102
६.४ अन्तर्राष्ट्रिय बसाईंसराइको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of International Migration).....105
६.४.१ आप्रवासनको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and trends of immigration).....105
६.४.२ प्रवासनको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and trends of emigration).....106
६.५ आप्रवासनका कारणहरू(Reasons for Immigration).....107
६.६ प्रवासनका कारणहरू (Reasons for Emigration) 107
६.७ अन्तर्राष्ट्रिय बसाईंसराइका परिणामहरू (Consequences of International Migration).....108
६.८ प्रवासीको उमेर र लिङ्ग बनोट (Age and Sex Composition of Emigrants) 109
६.९ प्रवासीको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Emigrants).....110
Review Questions..... 111

अध्याय-७: बिहाबारीको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Nuptiality 113-120

७.१ वैवाहिक स्थिति अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Marital Distribution of the Population).....113
७.२ विवाहपूर्व एकल बसेको औसत उमेर (Singulate Mean Age at Marriage).....115
७.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by ecological zones):.....116

Scanned with CamScanner

७.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by development regions) 117
७.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by urban and rural areas) 118
७.३ विवाहको उमेर कम हुनुका निर्धारक तत्वहरू (Determinants of Low Age at Marriage) 118
Review Questions 119

अध्याय-८: आर्थिक विशेषताहरू
Economic Characteristics 121-134
८.१ नेपालमा सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization in Nepal) 121
८.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization by Ecological Zones) 123
८.३ विकास क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization by Development Regions) 124
८.४ श्रमशक्तिको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Labour Force) 125
८.५ उमेर-लिङ्ग सहभागितादर (Age-sex Participation Rate) 128
८.६ पेसा अनुसार रोजगारमा लागेका जनसङ्ख्याको वितरण (Distribution of Employed Population by Occupations) 129
८.७ उद्योग अनुसार रोजगारमा लागेका जनसङ्ख्याको वितरण (Distribution of Employed Population by Industry) 131
Review Questions 133

सन्दर्भ-सामग्री (Bibliography) 135-137
पाठ्यक्रम (Syllabus) 138-140

Scanned with CamScanner

चित्र तथा तालिकाको विषयसूची

List of Tables and Figures

तालिका सूची (List of Tables)

तालिका १.१: पारिवारिक लगतमा समावेश गरिएका सूचनाहरू, सन् १९८१-२०११ ..... ७

तालिका १.२: व्यक्तिगत लगतमा समावेश गरिएका सूचनाहरू, सन् १९८१-२०११ ..... ८

तालिका १.३: जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ प्रारम्भ भएका जिल्ला र मिति १०

Table 2.1: Population size, growth rate and doubling time, Nepal, 1911-2011 19

Table 2.2: Population growth rates by ecological zones, development regions and urban & rural areas, 1981-2011 22

Table 2.3: Population distribution and change by ecological zones, development regions and urban & rural areas, Nepal, 1991-2011 23

Table 2.4: Population distribution and change by districts, Nepal, 1991-2011 26

Table 2.5: Population density by ecological zones and development regions, Nepal, 1991-2011 28

Table 2.6: Population density by districts, Nepal, 2001-2011 30

Table 2.7: Percentage distribution of population by five year age group and sex, Nepal, 2001-2011 31

Table 2.8: Dependency ratio, Nepal, 1952/54-2011 35

Table 2.9: Dependency ratio by ecological zones and development regions, Nepal, 1991-2011 36

Table 2.10: Index of aging and median age by sex, Nepal, 1952/54-2011 37

Table 2.11: Population by sex and sex ratio, Nepal, 1952/54-2011 38

Table 2.12: Sex ratio by ecological zones, development regions and urban & rural areas, Nepal, 1991-2011 39

Table 3.1: Percentage distribution of population by religion, Nepal, 1952/54 – 2011 44

Table 3.4: Religious composition of population by urban & rural areas, Nepal, 1991-2011 45

Table 3.2: Religious composition of population by ecological regions, Nepal, 1991-2011 45

Table 3.3: Percent change of religious population by ecological regions, 2001-2011 46

Table 3.5: Composition of population by mother tongues, Nepal, 1991-2011 49

Table 3.6: Percentage distribution of population by mother tongues in ecological zones, Nepal, 2001-2011 53

Table 3.7: Numerical and percentage distribution of population by caste and ethnic groups, Nepal, 1991-2011 58

Table 3.8: Percentage distribution of population by caste and ethnicity in ecological zones, Nepal, 2001-2011 62

Table 3.9: Numerical and percentage distribution of population by caste and ethnicity in urban & rural areas, Nepal, 2001-2011 66

Table 3.10: Literacy rate and change in percentage points by sex, Nepal, 1952/54-2011 69

Table 3.11: Literacy rate in ecological zones and development regions by sex, Nepal, 2001-2011 70

Table 3.12: Literacy rates, male-female gap in literacy rate by urban & rural areas and sex, Nepal, 2001-2011 72

Table 3.13: Percentage distribution of literate persons by level of educational attainment and sex, Nepal, 2001-2011 73

Table 3.14: Percentage of literate population by educational attainment and ecological zones, Nepal, 2011 74

Scanned with CamScanner

Table 3.15: Percentage distribution of literate population by development regions, sex and educational attainment, Nepal, 2011 75
Table 3.16: Percentage distribution of literate persons by educational attainment and sex for urban & rural areas, Nepal, 2011 76
Table 4.1: Crude birth rate, Nepal, 1954-2011 79
Table 4.2: Age specific fertility rate (per 1000 women), Nepal, 1996-2011 80
Table 4.3: Total fertility rate, Nepal, 1971-2016 81
Table 4.4: Levels and trends in fertility by ecological zones, development regions and urban & rural areas, Nepal, 2006 and 2011 82
Table 4.5: Total fertility rate and percentage change by level of education, Nepal, 2006 and 2011 83
Table 4.6: Total fertility rate and percentage change by caste and ethnicity, Nepal, 2006 and 2011 84
Table 4.7: Child woman ratio and percentage change in child woman ratio by regions, Nepal, 2001 and 2011 85
Table 5.1: Crude death rate, Nepal, 1954-2016 89
Table 5.2: Age specific mortality rates by sex, Nepal, 2001 and 2011 90
Table 5.3: Infant mortality rate, Nepal, 1954-2011 92
Table 5.4: Under five mortality rates, Nepal, 1991-2014 92
Table 5.5: Maternal mortality ratio, 1976-2015 93
Table 5.6: Life expectancy at birth by sex, Nepal, 1954-2011 94
Table 5.7: Infant mortality rate and under five mortality rate by mother's socio-demographic characteristics, Nepal, 2006 and 2011 96
Table 6.1: Volumes and trends of internal migration (inter-regional) in Nepal, 1961-2011 100
Table 6.2: Inter-zonal life-time migration, Nepal, 1981-2011 101
Table 6.3: Percent distribution of inter-district life time migrants by sex and reasons for migration, Nepal, 2011 102
Table 6.4: Change in foreign born population and foreign citizens, Nepal, 1961-2011 106
Table 6.5: Absent population by sex, Nepal, 1981-2011 106
Table 6.6: Foreign-born population by main reasons for stay in Nepal and sex, 2011 107
Table 6.7: Reasons for absent abroad by sex, Nepal, 2011 108
Table 6.8: Percentage distribution of emigrants by sex and age at departure, Nepal, 2011 109
Table 6.9: Percent distribution of emigrants by literacy status and educational attainment at departure, Nepal, 2011 110
Table 7.1: Marital status of population aged 10 year and over by sex, Nepal, 1991-2011 115
Table 7.2: Singulate mean age at marriage, Nepal, 1961-2011 116
Table 7.3: Mean age at marriage by ecological zones, development regions, urban & rural areas, Nepal, 1991-2011 117
Table 8.1: Levels and tempo of urbanization in Nepal, 1952/54-2015 122
Table 8.2: Levels and trends of urbanization by ecological zones and development regions, 1981-2015 124
Table 8.3: Levels and trends of labour force, Nepal, 1971-2011 126
Table 8.4: Activity (or participation) rates by sex and place of residence, Nepal, 1971-2011 127
Table 8.5: Age-sex participation rate and percent change, Nepal, 2001-2011 129
Table 8.6: Percent distribution of employed population by major occupation groups and sex, Nepal, 2001-2011 130
Table 8.7: Percentage distribution of economically active population by major industry and sex, Nepal, 2011 132

Scanned with CamScanner

चित्र सूची (List of Figures)

Figure 2.1: Percentage distribution of male population by five year age groups, Nepal, 2001-2011 32
Figure 2.2: Percentage distribution of female population by five year age groups, Nepal, 2001-2011 32
Figure 2.3: Population pyramid of Nepal, 1981 and 1991.....33
Figure 2.4: Population pyramid of Nepal, 1991 and 2001.....34
Figure 2.5: Population pyramid of Nepal, 2001 and 2011.....34
Figure 4.1: Age-specific fertility rates, Nepal, 1996-2011 80
Figure 4.2: Child woman ratio, Nepal, 2001 and 2011.....85
Figure 5.1: Age-specific death rates, Nepal, 2011.....91
Figure 5.2: Life expectancy at birth by sex, Nepal, 1954-2011.....94
Figure 6.1: Pyramid of absent population, Nepal, 2011 110
Figure 8.1: Economic activity rate by sex, Nepal, 1971-2011.....127

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

अध्याय-१

जनसङ्ख्या तथ्याङ्कका स्रोतहरू
Sources of Population Data

१.१ तथ्याङ्कका स्रोत र प्रकारहरू (Sources and Types of Data)

मानव जनसङ्ख्याका विविध पक्षहरू खासगरी जन्म, मृत्यु, विवाह र बसाइँसराइ सम्बन्धी जानकारी दिने तथ्य र तथ्याङ्कहरू जनसङ्ख्या तथ्याङ्क हुन् । जनसङ्ख्या सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानहरू जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कहरूमा निर्भर हुन्छन् । जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कको अभावमा जनसङ्ख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिँदैन । जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नुभन्दा अगाडि जनसङ्ख्या तथ्याङ्कका स्रोतहरू के के हुन् ? ती स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको गुणस्तर र विश्वसनीयता कति छ ? भन्ने कुराको लेखाजोखा गरिनु आवश्यक हुन्छ । तथ्याङ्कका स्रोतहरूको आधारमा जनसङ्ख्या तथ्याङ्क दुई प्रकारका हुन्छन् । ती हुन्- प्राथमिक तथ्याङ्क (Primary data) र द्वितीय तथ्याङ्क (Secondary data) ।

(१) **प्राथमिक तथ्याङ्क** (Primary data): प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त गरिएको तथ्याङ्क प्राथमिक तथ्याङ्क हो । तथ्याङ्क प्रयोगकर्ता वा अनुसन्धानकर्ता वा सरकारी निकाय वा गैरसरकारी निकायद्वारा सङ्कलन गरेको मौलिक तथ्याङ्कलाई प्राथमिक तथ्याङ्क भनिन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्क मौलिक हुन्छ । अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप हुन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न धेरै समय, परिश्रम, जनशक्ति र आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ ।

(२) **द्वितीय तथ्याङ्क** (Secondary data): कुनै सङ्घ-संस्था तथा व्यक्तिले पहिले नै सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क अरू कसैले उपयोग गर्दा ती तथ्याङ्कलाई द्वितीय तथ्याङ्क भनिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रकाशन, सरकारी प्रकाशन, अर्धसरकारी प्रकाशन, गैरसरकारी प्रकाशन, विभिन्न समयमा गठन गरिएका आयोग र समितिहरूको प्रतिवेदन, अनुसन्धान संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित प्रतिवेदन तथा कोरा तथ्याङ्क सङ्ग्रह (raw data sets) र अप्रकाशित सामग्रीहरू लगायत विभिन्न डेटावेस (database) वेवसाइडहरू द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोत हुन् । यसर्थ द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त गरिएका तथ्याङ्क द्वितीय तथ्याङ्क हो ।

यी दुई किसिमका तथ्याङ्कलाई विचार गर्दा एकै किसिमको तथ्याङ्क एउटाका लागि प्राथमिक हुन्छ भने अर्काका लागि द्वितीय हुन्छ । उदाहरणका लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय जनगणनामा सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क हुन्छ भने ती तथ्याङ्कहरू अरू अनुसन्धानकर्ता र विभागले उपयोग गर्दा द्वितीय तथ्याङ्क हुन्छ ।

१.२ जनगणना (Population Census)

नेपालमा जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्कको महत्त्वपूर्ण स्रोत जनगणना हो । सामान्य अर्थमा जनगणना भनेको कुनै स्थानमा बसोवास गरेका मानिसहरूको गणना गर्नु हो । यद्यपि जनगणनामा मानिसहरूको गन्तीमात्र गरिदैन, व्यक्तिका जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक र आर्थिक विवरणहरू समेत सङ्कलन गरिन्छन् । यसरी

अध्याय-१

जनसङ्ख्या तथ्याङ्कका स्रोतहरू
Sources of Population Data

१.१ तथ्याङ्कका स्रोत र प्रकारहरू (Sources and Types of Data)

मानव जनसङ्ख्याका विविध पक्षहरू खासगरी जन्म, मृत्यु, विवाह र बसाइँसराइ सम्बन्धी जानकारी दिने तथ्य र तथ्याङ्कहरू जनसङ्ख्या तथ्याङ्क हुन् । जनसङ्ख्या सम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धानहरू जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कहरूमा निर्भर हुन्छन् । जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कको अभावमा जनसङ्ख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न सकिँदैन । जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कको प्रयोग गर्नुभन्दा अगाडि जनसङ्ख्या तथ्याङ्कका स्रोतहरू के के हुन् ? ती स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको गुणस्तर र विश्वसनीयता कति छ ? भन्ने कुराको लेखाजोखा गरिनु आवश्यक हुन्छ । तथ्याङ्कका स्रोतहरूको आधारमा जनसङ्ख्या तथ्याङ्क दुई प्रकारका हुन्छन् । ती हुन्- प्राथमिक तथ्याङ्क (Primary data) र द्वितीय तथ्याङ्क (Secondary data) ।

(१) **प्राथमिक तथ्याङ्क** (Primary data): प्राथमिक स्रोतबाट प्राप्त गरिएको तथ्याङ्क प्राथमिक तथ्याङ्क हो । तथ्याङ्क प्रयोगकर्ता वा अनुसन्धानकर्ता वा सरकारी निकाय वा गैरसरकारी निकायद्वारा सङ्कलन गरेको मौलिक तथ्याङ्कलाई प्राथमिक तथ्याङ्क भनिन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्क मौलिक हुन्छ । अनुसन्धानको उद्देश्य अनुरूप हुन्छ । प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न धेरै समय, परिश्रम, जनशक्ति र आर्थिक स्रोतको आवश्यकता पर्दछ ।

(२) **द्वितीय तथ्याङ्क** (Secondary data): कुनै सङ्घ-संस्था तथा व्यक्तिले पहिले नै सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क अरू कसैले उपयोग गर्दा ती तथ्याङ्कलाई द्वितीय तथ्याङ्क भनिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय प्रकाशन, सरकारी प्रकाशन, अर्धसरकारी प्रकाशन, गैरसरकारी प्रकाशन, विभिन्न समयमा गठन गरिएका आयोग र समितिहरूको प्रतिवेदन, अनुसन्धान संस्थाहरूद्वारा प्रकाशित प्रतिवेदन तथा कोरा तथ्याङ्क सङ्ग्रह (raw data sets) र अप्रकाशित सामग्रीहरू लगायत विभिन्न डेटावेस (database) वेवसाइडहरू द्वितीय तथ्याङ्कका स्रोत हुन् । यसर्थ द्वितीय स्रोतबाट प्राप्त गरिएका तथ्याङ्क द्वितीय तथ्याङ्क हो ।

यी दुई किसिमका तथ्याङ्कलाई विचार गर्दा एकै किसिमको तथ्याङ्क एउटाका लागि प्राथमिक हुन्छ भने अर्काका लागि द्वितीय हुन्छ । उदाहरणका लागि केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले राष्ट्रिय जनगणनामा सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका लागि प्राथमिक तथ्याङ्क हुन्छ भने ती तथ्याङ्कहरू अरू अनुसन्धानकर्ता र विभागले उपयोग गर्दा द्वितीय तथ्याङ्क हुन्छ ।

१.२ जनगणना (Population Census)

नेपालमा जनसङ्ख्या सम्बन्धी तथ्याङ्कको महत्त्वपूर्ण स्रोत जनगणना हो । सामान्य अर्थमा जनगणना भनेको कुनै स्थानमा बसोवास गरेका मानिसहरूको गणना गर्नु हो । यद्यपि जनगणनामा मानिसहरूको गन्तीमात्र गरिदैन, व्यक्तिका जनसाङ्ख्यिक, सामाजिक र आर्थिक विवरणहरू समेत सङ्कलन गरिन्छन् । यसरी

Scanned with CamScanner

२॥ नेपालको जनसङ्ख्या स्थिति

देशभित्र बसोवास गरेका सम्पूर्ण व्यक्तिहरूको यथार्थ विवरण सङ्कलन गर्ने एउटा व्यापक अभियान जनगणना हो । संयुक्त राष्ट्रसङ्घ (२००८) का अनुसार कुनै पनि निर्धारित सीमानाभित्र निश्चित समयमा बसोवास गरिरहेका सम्पूर्ण व्यक्तिको जनसाङ्ख्यिक, आर्थिक र सामाजिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने, सम्पादन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र प्रकाशन गर्ने वा वितरण गर्ने समष्टिगत प्रक्रिया जनगणना हो । (A population census is the total process of collecting, compiling, evaluating, analysing and publishing or otherwise disseminating demographic, economic and social data pertaining, at a specified time, to all persons in a country or in a well-delimited part of a country.) जनगणनाले जनसङ्ख्याको आकार, बनोट, वृद्धि र वितरणका विवरणहरू मात्र नभई देशभित्र अक्सर बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको सामाजिक, आर्थिक तथा जनसाङ्ख्यिक सूचकहरू पनि उपलब्ध गराउँछ । जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू देशको समग्र विकासका लागि अवलम्बन गरिने योजना, सार्वजनिक नीतिको निर्माण, निर्वाचन क्षेत्र निर्धारण तथा राज्य पुनः संरचनाका लागि महत्त्वपूर्ण हुन्छन् ।

नेपालमा सन् १९११ देखि जनगणना लिने कार्यको औपचारिक थालनी भएको हो । यसभन्दा पहिले भीमसेन थापाको शासनकालमा वयस्क पुरूषहरूलाई समेटेर जनगणना लिने काम भएको थियो । उक्त जनगणना वयस्क पुरूषहरूलाई सैनिकमा भर्ना गर्ने अभिप्रायले लिइएको मानिन्छ । भीमसेन थापाको शासनकाल (सन् १८०६-१८३६) भन्दा अगाडि पनि काठमाडौं उपत्यकाका घरहरूको गणना गर्ने चलन थियो भन्ने तथ्य गुठीहरूको अस्तित्वले जनाउँछ । राणा शासनकाल (सन् १८४६-१९५०) मा लिइएका चारवटा जनगणनाहरू (सन् १९११, सन् १९२०, सन् १९३० र सन् १९४१) को क्षेत्र सीमित थियो । ती जनगणनाहरूमा घरमुलीको नाम, लिङ्गको आधारमा व्यक्तिको उमेर, पेसा, काम गर्ने क्षमता, पशुहरूको सङ्ख्या, यातायातका साधन सम्बन्धी सूचनाहरूको सङ्कलनका लागि छोटो विवरण प्रयोग गरिएको थियो । ती जनगणनाका अन्तिम नतिजा समुच्च अर्थात् व्यक्ति गणनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएको थियो । यसर्थ सन् १९४१ सम्म सञ्चालन भएका जनगणनाहरू व्यक्ति गणनामा मात्र सीमित रहेका थिए । सन् १९५२/५४ (वि.सं. २००९/११) मा सञ्चालन भएको जनगणनालाई नेपालको पहिलो अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा तुलनायोग्य आधुनिक जनगणना मानिन्छ । यस जनगणनामा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सिफारिस गरे अनुसार तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यो जनगणना दुई समयमा सञ्चालन गरिएको थियो । महोत्तरी जिल्लाभन्दा पूर्वका जिल्लाहरूमा सन् १९५२ मा जनगणना गरिएको थियो भने महोत्तरी लगायतका पश्चिमी जिल्लाहरूमा सन् १९५४ मा जनगणना लिने काम भएको थियो । नेपालको छैठौं जनगणना सन् १९६१ (वि.सं. २०१८) मा लिइएको थियो जुन तथ्याङ्क विभाग (Department of Statistics) को स्थापना पछि लिइएको पहिलो जनगणना हो । यसपछि दश-दश वर्षको अन्तरालमा जनगणना लिने काम हुँदै आइरहेको छ । हालसम्म नेपालमा एघारवटा जनगणनाहरू सञ्चालन भइसकेका छन् । सन् २०११ (वि.सं. २०६८) मा सञ्चालित सबैभन्दा पछिल्लो जनगणना नेपालको एघारौं र एक शताब्दीको जनगणना हो ।

जनगणना १९५२/५४ (1952/54 Census)

सन् १९५२/५४ को जनगणना भन्दा अगाडि जनगणना लिने छुट्टै संस्था थिएन । जनगणना लिनका निम्ति छुट्टै संस्थाको आवश्यकता महसुस गरी सोही अनुरूप केन्द्रीय कार्यालयको स्थापना गरियो । केन्द्रीय कार्यालय अन्तर्गत जनगणना लिनका लागि छुट्टाछुट्टै क्षेत्रीय कार्यालयहरू (field offices) र उपक्षेत्रीय कार्यालयहरू (sub-divisional offices) स्थापना गरियो । क्षेत्रीय स्तरका अधिकृतहरूले गणक नियुक्ति गर्ने र गणकहरूलाई तालिम दिने कार्य गरेका थिए । यस जनगणनामा गाउँ प्रमुख र राजस्व प्रतिनिधिहरूले गणकको काम गरेका थिए । उनीहरूको कामलाई सुपरिवेक्षक नियुक्त गरी खटाइएका व्यक्तिहरूले सुपरीवेक्षण गरेका थिए । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा २०० सुपरिवेक्षक र १७,००० गणकहरू संलग्न थिए । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा पारिवारिक र व्यक्तिगत लगत गरी दुई प्रकारका लगतहरू निर्धारण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो ।

Scanned with CamScanner

Scanned with CamScanner

जनगणना १९६१ (1961 Census)

सन् १९५२/५४ को जनगणना दुई समयमा लिइएको थियो । सन् १९६१ को जनगणना देशभर एकै समयमा लिइएको थियो । यस जनगणनामा गाउँ प्रमुख (मुखिया) र मालपोत सङ्कलन कर्ताहरू (पट्वारीहरू) संलग्न थिए । उनीहरूले आवश्यकता अनुसार गणक वा गणना सुपरिवेक्षकका रूपमा काम गरेका थिए । गणनाको प्रशासकीय दृष्टिकोणबाट तत्कालीन ५५ प्रशासनिक जिल्लाहरूलाई १८ वटा जनगणना क्षेत्र (census zones), १०२ वटा उप-गणना क्षेत्र (sub-census zones), ४५६ वटा गणना इलाका (census areas) र २८,४०० गाउँ (villages) मा विभाजन गएिको थियो । प्रत्येक जिल्लामा स्थानीय व्यक्तिहरूबाट जनगणना सुपरिवेक्षक भर्ना गरिएका थिए । उनीहरूलाई सोही जिल्लाको सदरमुकाममा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक तालिम दिइएको थियो । यस जनगणनामा प्रत्येक जनगणना उप-क्षेत्रका लागि औसत एक जना सुपरिवेक्षक खटाइएको थियो । सन् १९६१ मा गाउँहरू गणनाको एकाइ (unit of enumeration) थियो । यस जनगणनामा १५,९३३ जना गणकहरू संलग्न थिए । यस जनगणनामा पारिवारिक लगत र व्यक्तिगत विवरण गरी दुई प्रकारका प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए । पारिवारिक विवरण सुपरिवेक्षकबाट र व्यक्तिगत विवरण गणकबाट सङ्कलन गरिएको थियो ।

जनगणना १९७१ (1971 Census)

सन् १९६२ (वि.सं. २०१९) मा पञ्चायती व्यवस्थाको उदय सँगसँगै देशलाई १४ अञ्चल, ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो भने २८,४०० गाउँलाई झन्डै ४,००० गाउँ पञ्चायतमा पुनः वर्गीकरण गरियो । यस जनगणनामा केही जिल्लाहरूलाई पुनः मिलाई १७ वटा जनगणना क्षेत्रहरू निर्धारण गरिएका थिए । जनगणना कार्य सञ्चालन गर्न र सुपरिवेक्षण गर्न प्रत्येक जनगणना क्षेत्रमा एक जना क्षेत्रीय जनगणना अधिकृत खटाइएको थियो । गणक तथा सुपरिवेक्षकहरूको तालिमका लागि १७ वटा तालिम केन्द्र स्थापना गरिएका थिए । यस जनगणनामा गणकहरूका लागि कुनै योग्यता तोकिएको थिएन तापनि सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्तिलाई गणकमा नियुक्त गरिएको थियो । ती गणकहरूलाई क्षेत्रीय जनगणना अधिकृत र तिनका सहयोगीहरूले तालिम दिएका थिए । सन् १९७१ को जनगणनामा ५०० सुपरिवेक्षक र १२,००० गणकहरू जनगणनामा संलग्न रहेका थिए । जनगणना लगत (census schedule) लाई दुई गाउँ पञ्चायत र एक सहरी क्षेत्रमा पूर्वपरीक्षण गरिएको थियो । सन् १९७१ को जनगणनामा तथ्याङ्कको लगत प्रशोधनका लागि पहिलो पटक कम्प्युटरको प्रयोग गरिएको थियो ।

जनगणना १९८१ (1981 Census)

सन् १९८१ को जनगणनामा समय अनुकूल जनशक्तिको छनोट र जनगणना लिने तरिकामा सुधार ल्याउने प्रयासहरू भएका छन् । यस जनगणनामा प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला जनगणना अधिकृत रहने गरी जिल्ला जनगणना कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । जिल्ला जनगणना अधिकृतलाई एक जना सुपरिवेक्षकले र उक्त सुपरिवेक्षकलाई अन्य सहायक सुपरिवेक्षकले जनगणना कार्यमा सहयोग पुऱ्याएका थिए । जिल्ला जनगणना अधिकृत र सुपरिवेक्षकलाई जिल्ला सदरमुकाममा जनगणना सम्बन्धी २ महिनाको तालिम दिइएको थियो । सहायक सुपरिवेक्षकहरू स्थानीय स्तरमा भर्ना गरिएका थिए । उनीहरूलाई जिल्ला जनगणना अधिकृत र सुपरिवेक्षकले जिल्ला सदरमुकाममा तालिम दिएका थिए । स्थानीय स्तरमा नै भर्ना गरिएका गणकहरूलाई जिल्ला सदरमुकाममा सहायक सुपरिवेक्षकले तालिम दिएका थिए । यस जनगणनामा ८० जना जिल्ला जनगणना अधिकृत भर्ना गरिएका थिए जसमध्ये ७५ जनालाई जिल्लामा खटाइएको थियो । यस जनगणनामा परिचालन गरिएका गणकहरू अधिकांश स्थानीय विद्यालयका शिक्षक थिए भने शिक्षक उपलब्ध हुन नसकेका क्षेत्रहरूमा कम्तीमा एस.एल.सी. पास गरेका व्यक्तिहरूलाई गणकमा भर्ना गरिएको थियो । त्यसै गरी एस.एल.सी. र सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका व्यक्तिहरूलाई सुपरिवेक्षक बनाइएको थियो । सन् १९८१ को जनगणनामा प्रत्येक गणकलाई एउटा व्यक्तिगत विवरण पूरा गरेबापत २० पैसा पारिश्रमिक दिइएको थियो ।

सन् १९८१ को जनगणनामा पहिलो पल्ट सबै गाउँ पञ्चायत, वडा र सहरी क्षेत्रहरूको नक्सा तयार पारी जनगणना सञ्चालनका निम्ति प्रयोग गरिएको थियो । यो जनगणना दुई तहमा सञ्चालन गरिएको थियो ।

Scanned with CamScanner

जनगणना १९६१ (1961 Census)

सन् १९५२/५४ को जनगणना दुई समयमा लिइएको थियो । सन् १९६१ को जनगणना देशभर एकै समयमा लिइएको थियो । यस जनगणनामा गाउँ प्रमुख (मुखिया) र मालपोत सङ्कलन कर्ताहरू (पट्वारीहरू) संलग्न थिए । उनीहरूले आवश्यकता अनुसार गणक वा गणना सुपरिवेक्षकका रूपमा काम गरेका थिए । गणनाको प्रशासकीय दृष्टिकोणबाट तत्कालीन ५५ प्रशासनिक जिल्लाहरूलाई १८ वटा जनगणना क्षेत्र (census zones), १०२ वटा उप-गणना क्षेत्र (sub-census zones), ४५६ वटा गणना इलाका (census areas) र २८,४०० गाउँ (villages) मा विभाजन गएिको थियो । प्रत्येक जिल्लामा स्थानीय व्यक्तिहरूबाट जनगणना सुपरिवेक्षक भर्ना गरिएका थिए । उनीहरूलाई सोही जिल्लाको सदरमुकाममा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक तालिम दिइएको थियो । यस जनगणनामा प्रत्येक जनगणना उप-क्षेत्रका लागि औसत एक जना सुपरिवेक्षक खटाइएको थियो । सन् १९६१ मा गाउँहरू गणनाको एकाइ (unit of enumeration) थियो । यस जनगणनामा १५,९३३ जना गणकहरू संलग्न थिए । यस जनगणनामा पारिवारिक लगत र व्यक्तिगत विवरण गरी दुई प्रकारका प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए । पारिवारिक विवरण सुपरिवेक्षकबाट र व्यक्तिगत विवरण गणकबाट सङ्कलन गरिएको थियो ।

जनगणना १९७१ (1971 Census)

सन् १९६२ (वि.सं. २०१९) मा पञ्चायती व्यवस्थाको उदय सँगसँगै देशलाई १४ अञ्चल, ७५ जिल्लामा विभाजन गरियो भने २८,४०० गाउँलाई झन्डै ४,००० गाउँ पञ्चायतमा पुनः वर्गीकरण गरियो । यस जनगणनामा केही जिल्लाहरूलाई पुनः मिलाई १७ वटा जनगणना क्षेत्रहरू निर्धारण गरिएका थिए । जनगणना कार्य सञ्चालन गर्न र सुपरिवेक्षण गर्न प्रत्येक जनगणना क्षेत्रमा एक जना क्षेत्रीय जनगणना अधिकृत खटाइएको थियो । गणक तथा सुपरिवेक्षकहरूको तालिमका लागि १७ वटा तालिम केन्द्र स्थापना गरिएका थिए । यस जनगणनामा गणकहरूका लागि कुनै योग्यता तोकिएको थिएन तापनि सामान्य लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्तिलाई गणकमा नियुक्त गरिएको थियो । ती गणकहरूलाई क्षेत्रीय जनगणना अधिकृत र तिनका सहयोगीहरूले तालिम दिएका थिए । सन् १९७१ को जनगणनामा ५०० सुपरिवेक्षक र १२,००० गणकहरू जनगणनामा संलग्न रहेका थिए । जनगणना लगत (census schedule) लाई दुई गाउँ पञ्चायत र एक सहरी क्षेत्रमा पूर्वपरीक्षण गरिएको थियो । सन् १९७१ को जनगणनामा तथ्याङ्कको लगत प्रशोधनका लागि पहिलो पटक कम्प्युटरको प्रयोग गरिएको थियो ।

जनगणना १९८१ (1981 Census)

सन् १९८१ को जनगणनामा समय अनुकूल जनशक्तिको छनोट र जनगणना लिने तरिकामा सुधार ल्याउने प्रयासहरू भएका छन् । यस जनगणनामा प्रत्येक जिल्लामा जिल्ला जनगणना अधिकृत रहने गरी जिल्ला जनगणना कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । जिल्ला जनगणना अधिकृतलाई एक जना सुपरिवेक्षकले र उक्त सुपरिवेक्षकलाई अन्य सहायक सुपरिवेक्षकले जनगणना कार्यमा सहयोग पुऱ्याएका थिए । जिल्ला जनगणना अधिकृत र सुपरिवेक्षकलाई जिल्ला सदरमुकाममा जनगणना सम्बन्धी २ महिनाको तालिम दिइएको थियो । सहायक सुपरिवेक्षकहरू स्थानीय स्तरमा भर्ना गरिएका थिए । उनीहरूलाई जिल्ला जनगणना अधिकृत र सुपरिवेक्षकले जिल्ला सदरमुकाममा तालिम दिएका थिए । स्थानीय स्तरमा नै भर्ना गरिएका गणकहरूलाई जिल्ला सदरमुकाममा सहायक सुपरिवेक्षकले तालिम दिएका थिए । यस जनगणनामा ८० जना जिल्ला जनगणना अधिकृत भर्ना गरिएका थिए जसमध्ये ७५ जनालाई जिल्लामा खटाइएको थियो । यस जनगणनामा परिचालन गरिएका गणकहरू अधिकांश स्थानीय विद्यालयका शिक्षक थिए भने शिक्षक उपलब्ध हुन नसकेका क्षेत्रहरूमा कम्तीमा एस.एल.सी. पास गरेका व्यक्तिहरूलाई गणकमा भर्ना गरिएको थियो । त्यसै गरी एस.एल.सी. र सोभन्दा बढी शैक्षिक योग्यता भएका व्यक्तिहरूलाई सुपरिवेक्षक बनाइएको थियो । सन् १९८१ को जनगणनामा प्रत्येक गणकलाई एउटा व्यक्तिगत विवरण पूरा गरेबापत २० पैसा पारिश्रमिक दिइएको थियो ।

सन् १९८१ को जनगणनामा पहिलो पल्ट सबै गाउँ पञ्चायत, वडा र सहरी क्षेत्रहरूको नक्सा तयार पारी जनगणना सञ्चालनका निम्ति प्रयोग गरिएको थियो । यो जनगणना दुई तहमा सञ्चालन गरिएको थियो ।

पहिलो तहमा सुपरिवेक्षकहरूले घरधुरीको सूची तयार गरेका थिए । दोस्रो तहमा उक्त घरधुरी सूचीकं आधारमा वास्तविक गणना गरिएको थियो । यस जनगणनामा १५० सुपरिवेक्षक, १,५०० सहायक सुपरिवेक्षक र १५,००० गणक संलग्न रहेका थिए । सुपरिवेक्षक र गणकको अनुपात १:१० थियो ।

जनगणना १९९१ (1991 Census)

सन् १९९१ को जनगणना वैज्ञानिक ढङ्गले लिइएको नेपालको पाँचौ जनगणना हो । प्रत्येक जिल्लामा एक जना जिल्ला जनगणना अधिकृत रहने गरी जिल्ला जनगणना कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । जिल्लाको जनसङ्ख्याको आधारमा प्रत्येक जिल्लालाई २ वा ३ जनगणना इलाका/क्षेत्रमा विभाजन गरिएको थियो । केन्द्रबाट प्रत्येक जिल्लामा एक जना जिल्ला जनगणना अधिकृत (राजपत्राङ्कित तृतीय श्रेणी सरह) र २२५ जना सहायक जिल्ला जनगणना अधिकृत नियुक्ति गरी जिल्लामा खटाइएको थियो । उनीहरूलाई जिल्लामा खटाउनुभन्दा पहिले केन्द्रमा जनगणना सम्बन्धी एक महिनाको तालिम दिइएको थियो । जिल्ला जनगणना अधिकृतले सुपरिवेक्षक र गणकहरू भर्ना गरेका थिए । सन् १९९१ को जनगणनामा प्राथमिक तहका शिक्षकहरूलाई गणक र निम्नमाध्यमिक र माध्यमिक तहका शिक्षकहरूलाई सुपरिवेक्षकका रूपमा खटाइएको थियो । गणकका लागि शिक्षकहरू उपलब्ध नभएको क्षेत्रमा एस.एल.सी. पास गरेका स्थानीय व्यक्तिहरूलाई गणकमा भर्ना गरिएको थियो । सन् १९९१ को जनगणनामा पहिलो पल्ट गणकको शैक्षिक योग्यता न्यूनतम एस.एल.सी. हुनुपर्ने व्यवस्था गरियो ।

सन् १९९१ को जनगणनामा तीन चरणमा तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । पहिलो चरणमा जिल्ला जनगणना अधिकृतलाई केन्द्रमा, दोस्रो चरणमा जिल्ला जनगणना अधिकृतबाट सुपरिवेक्षकलाई जिल्लामा र तेस्रो चरणमा सुपरिवेक्षकबाट गणकहरूलाई प्रत्येक जनगणना क्षेत्रमा तालिम दिइएको थियो । यस जनगणनामा ४,००० सुपरिवेक्षक र २०,००० गणकहरू संलग्न रहेका थिए । गणक र जनसङ्ख्याको अनुपात १:९२५ तथा सुपरिवेक्षक र गणकको अनुपात १:५ थियो ।

जनगणना २००१ (2001 Census)

सन् २००१ को जनगणना वैज्ञानिक ढङ्गले लिइएको नेपालको छैठौं जनगणना हो । जनगणना कार्य सम्पन्न गर्नका लागि प्रत्येक जिल्लामा एक जना जिल्ला जनगणना अधिकृत रहने गरी ७५ वटै जिल्लामा जिल्ला जनगणना कार्यालयहरू (district census offices) स्थापना गरिएको थियो । काठमाडौं जिल्लामा भने दुईवटा जनगणना कार्यालय स्थापना गरिएको थियो । साथै केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको ३३ वटा तथ्याङ्क शाखा कार्यालयहरूलाई इलाका जनगणना कार्यालय (regional office) को रूपमा मानिएको थियो । यी सबै जिल्ला जनगणना कार्यालय र इलाका कार्यालयको सुपरिवेक्षण र निर्देशन केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट गरिएको थियो । यस जनगणनामा विभिन्न चरणमा तालिम सञ्चालन गरिएको थियो । पहिलो चरणमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, जनसङ्ख्या विभागका मुख्य प्रशिक्षकद्वारा ७६ जना जिल्ला जनगणना अधिकृत र ९० जना इलाका जनगणना सुपरिवेक्षकहरूलाई तालिम दिइएको थियो । दोस्रो चरणमा जिल्ला जनगणना अधिकृतद्वारा २०४ जना इलाका सुपरिवेक्षकलाई तालिम दिइएको थियो । तेस्रो चरणमा जिल्ला जनगणना अधिकृत र इलाका सुपरिवेक्षकबाट जनगणना सुपरिवेक्षकलाई र चौथो चरणमा इलाका सुपरिवेक्षक र जनगणना सुपरिवेक्षकले गणकहरूलाई तालिम दिइएको थियो ।

सन् २००१ को जनगणनामा गणकहरूका लागि स्थानीय प्राथमिक तहका शिक्षकहरू नियुक्त गरिएका थिए । त्यसै गरी जनगणना सुपरिवेक्षकहरूमा माध्यमिक तहका शिक्षक लगायत जनसङ्ख्या अध्ययन केन्द्रीय विभाग र तथ्याङ्कशास्त्र केन्दीय विभागमा अध्ययनरत स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थीहरू खटाइएका थिए । यस जनगणनामा इलाका सुपरिवेक्षक २९४ जना, जनगणना सुपरिवेक्षक ४,९२६ जना र गणकहरू १९,३७० जना संलग्न थिए । सुपरिवेक्षक र गणकको अनुपात १:५ थियो ।

सन् २००१ को जनगणनाका निम्ति दुई प्रकारका लगत (schedule) तयार पारिएका थिए । लगत १ पूर्ण गणनाका लागि र लगत २ नमुना गणनाका लागि तयार पारिएको थियो । केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले पहिलो पटक राष्ट्रिय जनगणना २००१ मा गणनाका लागि नमुना छनोट पद्धति प्रयोग गरेको थियो । लगत २ भने

Scanned with CamScanner

सुनियोजित नमुना छनोट (systematic sampling) विधि प्रयोग गरी छानिएका प्रत्येक आठ परिवारमध्ये १ परिवारबाट व्यक्तिगत विवरणहरू सङ्कलन गर्न प्रयोग गरिएको थियो । यो लगतबाट देशको २० प्रतिशत घरपरिवारको विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । राष्ट्रिय जनगणना २००१ को समयमा देशमा चलिरहेको राजनीतिक द्वन्द्वका कारण १२ जिल्लाहरूमा जनगणना लिने कार्यमा कठिनाइ उत्पन्न भएको थियो ।

जनगणना २०११ (2011 Census)

राष्ट्रिय जनगणना २०६८ (सन् २०११) नेपालको एघारौं र एक शताब्दीको जनगणना हो । जनगणना सञ्चालनका क्रममा आवश्यक समन्वय र निर्देशनका निम्ति राष्ट्रिय योजना आयोगका माननीय उपाध्यक्षको संयोजकत्वमा विभिन्न ७ वटा मन्त्रालयका सचिवहरू, राष्ट्रिय महिला आयोगका प्रतिनिधि, राष्ट्रिय दलित आयोगका प्रतिनिधि र आदिवासी जनजाति उत्थान राष्ट्रिय प्रतिष्ठानका प्रतिनिधि सदस्य र केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका महानिर्देशक सदस्य सचिव रहने गरी एक जनगणना निर्देशक समितिको गठन गरियो । त्यसै गरी केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागका महानिर्देशकको अध्यक्षतामा विषयविज्ञ सहितको प्राविधिक समिति पनि गठन गरिएको थियो । जिल्लास्तरमा जनगणना सञ्चालनका लागि आवश्यक समन्वय गर्न सम्बन्धित जिल्लाका प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा विभिन्न कार्यालयका प्रमुखहरू र स्थानीय राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरू सम्मिलित जिल्ला जनगणना समन्वय समितिको गठन गरिएको थियो ।

गणना सञ्चालनका लागि ७५ जिल्लामा ८० वटा जिल्ला जनगणना कार्यालयहरू स्थापना गरिएका थिए । ती जनगणना कार्यालय अन्तर्गत आवश्यक सङ्ख्यामा इलाका जनगणना कार्यालयहरू स्थापना गरिएको थियो । यस जनगणनामा ८० जना जिल्ला जनगणना अधिकृत, ८० जना केन्द्रबाट खटिएका इलाका सुपरिवेक्षक, १९८ जना जिल्लाबाट खटिएका इलाका सुपरिवेक्षक, ७,९०९ जना गणना सुपरिवेक्षक र ३०,७९३ जना गणकहरू परिचालन गरिएको थियो । त्यसै गरी १२४५ जना अतिरिक्त जनगणना व्यवस्थापक कर्मचारीका रूपमा खटिएका थिए । यस जनगणनामा विद्यालयका शिक्षक, कर्मचारी र युवा विद्यार्थीहरू गणना कार्यमा खटाइएको थियो । सुपरिवेक्षक र गणकको अनुपात १:४ थियो । यस जनगणना कार्यमा कुल ४०,३०५ जना संलग्न थिए ।

जनगणनामा संलग्न हुने सुपरिवेक्षक र गणकहरूका लागि केन्द्रदेखि इलाका स्तरका कार्यालयहरू मार्फत् तालिम प्रदान गरिएको थियो । विभिन्न स्तरका तालिमका लागि प्रशिक्षक तयार गर्ने उद्देश्यले केन्द्रमा १० कार्य दिनको प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यशाला सञ्चालन गरिएको थियो । केन्द्रबाट जनगणना अधिकृतका लागि १५ कार्य दिनको र इलाका सुपरिवेक्षकका लागि १० कार्य दिनको तालिम प्रदान गरिएको थियो । जिल्ला जनगणना कार्यालयहरूले इलाका सुपरिवेक्षकका लागि ८ कार्य दिनको र गणना सुपरिवेक्षकका लागि ७ कार्य दिनको तालिम दिइएको थियो । गणकहरूका लागि ७ कार्य दिनको तालिम जिल्ला जनगणना कार्यालय र इलाका जनगणना कार्यालयहरूले सम्बन्धित इलाका केन्द्रमा सञ्चालन गरेका थिए ।

जनगणनाको स्थलगत कार्यमा तीन प्रकारका प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए- सूचीकरण फाराम, लगत १ र लगत २ । पहिलो चरणमा सन् २०११ मे १५ देखि करिब २ हप्तासम्म (१८ दिन) सुपरिवेक्षकहरू परिचालन गरी हरेक परिवारको लगत सूची सङ्कलन गरिएको थियो । यसपछि सन् २०११ जुन १७ देखि २७ (वि.स. २०६८ साल जेष्ठ-असार महिना) सम्म गणकहरू परिचालन गरी लगत १ बाट हरेक परिवारको पारिवारिक तथा अक्सर बसोवास गर्ने व्यक्तिहरूको व्यक्तिगत विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । लगत २ का विवरणहरू सुनियोजित नमुना छनोट विधि प्रयोग गरी छानिएका प्रत्येक आठ परिवारमध्ये १ परिवारबाट व्यक्तिगत विवरणहरू सङ्कलन गरिएका थिए ।

यस जनगणनामा प्रत्येक व्यक्तिको विवरण जनगणनाको समयमा अक्सर बसोवास गरेको स्थानबाट सङ्कलन गरिएको थियो । यस प्रकारको जनगणना विधिलाई परिमार्जित वैधानिक विधि (modified de jure method) भनिन्छ । अक्सर बसोवासको स्थान भनेको कुनै व्यक्ति धेरैजसो समय बसोवास गरेको स्थान वा समयमा ६ महिना वा सोभन्दा धेरै समयदेखि बसोवास गर्दै आएको स्थान हो ।

Scanned with CamScanner

१.२.१ जनगणनाको प्रक्रियाहरू (Population census procedures)

जनगणना एउटा अति नै जटिल र बृहत् कार्य हो । यो सरकारी निकायबाट मात्र सञ्चालन गरिन्छ सामान्यतया जनगणना कार्य तीन चरणमा सम्पन्न गरिन्छ ।

चरण १ : गणनापूर्वका कार्यहरू (Pre-census activities): यस चरण अन्तर्गत निम्नलिखित क्रियाकलापहरू पर्दछन्-

१. प्रशासनिक कार्यालयको स्थापना (जनगणना अधिकृत, सुपरीबेक्षक, गणक)
२. प्रश्नावलीको तयारी
३. गणना क्षेत्र निर्धारण
४. पूर्वपरीक्षण गणना प्रक्रिया
५. सुपरिवेक्षक र गणकहरूको तालिम
६. प्रचार प्रसार

चरण २ : स्थलगत कार्यहरू (Field works): यस अन्तर्गत निम्नलिखित क्रियाकलापहरू पर्दछन्-

१. गणना र सूचनाको सङ्कलन
२. प्रश्नावलीहरूको सङ्कलन

चरण ३ : गणना पश्चात्का कार्यहरू (Post-census activities): यस अन्तर्गत निम्नलिखित क्रियाकलापहरू पर्दछन्-

१. गणनापछिको जाँच सर्वेक्षण
२. सम्पादन र साङ्केतीकरण
३. डाटा इन्ट्री र रूजु
४. तालिकीकरण
५. नतिजा विश्लेषण, प्रकाशन र वितरण ।

१.२.२ जनगणनामा समेटिएका सूचनाहरू (Coverage of information in population census)

जनगणना लगतमा समावेश गरिने विषयहरू (items) एकपछि अर्को जनगणनामा थपघट र परिमार्जन हुँदै आइरहेका छन् । सन् १९८१ को जनगणनाको पारिवारिक लगतमा परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व, घरको प्रकार, बनोट, परिवारले कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गा, पशुपक्षीपालन, महिलाको नाममा भएको घरजग्गा, महिलाको पेवा/दाइजो, परिवारको कृषिबाहेक अन्य व्यवसाय, परिवारमा उपलब्ध सुविधाहरू (पानीको स्रोत, खाना पकाउने इन्धन, बत्ती बाल्ने इन्धन, चर्पी र अन्य सुविधा) सम्बन्धी विवरणहरू समावेश गरिएको थिएन । सन् १९९१ मा परिवारमा परिवारले प्रयोग गरेको घरको प्रकार, घरको स्वामित्व, कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिएको जग्गा, पाल्तु पशुपक्षी र परिवारको कृषि बाहेकका अन्य व्यवसाय जस्ता विवरणहरू सङ्कलन गरिएका थिए ।

त्यसै गरी सन् २००१ को जनगणनामा परिवारले प्रयोग गरेको घरको प्रकार र स्वामित्व, परिवारमा कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गा, पाल्तु पशुपक्षी, परिवारको कृषिबाहेक अन्य व्यवसाय, महिलाको स्वामित्वमा रहेको घरजग्गा र परिवारले उपभोग गरिरहेको विभिन्न सुविधाहरू जस्ता विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । सन् २०११ को जनगणनाको पारिवारिक विवरणमा परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व, बनोट, परिवारमा महिलाको नाममा रहेको घरजग्गा, परिवारमा उपलब्ध सुविधाहरूको विवरण सङ्कलन गरिएका थिए । सन् १९८१ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणनाको पारिवारिक लगतमा परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति र अनुपस्थित व्यक्तिको विवरण, बितेको १२ महिनामा परिवारमा भएको मृत्यु र मृतक व्यक्तिको विवरण समावेश गरिएको पाइन्छ ।

सन् २०११ को जनगणनामा घरपरिवार सूचीकरण लगतबाट घर क्रमसङ्ख्या, परिवार क्रमसङ्ख्या, परिवारमा अक्सर बसोवास गर्ने व्यक्ति (महिला, पुरूष र तेस्रो लिङ्गी) को सङ्ख्या, परिवारले कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गा र पशुपक्षीको विवरण, साना तथा घरेलु व्यवसाय सम्बन्धी विवरणहरू सङ्कलन गरिएका थिए ।

Scanned with CamScanner

तालिका १.१: पारिवारिक लगतमा समावेश गरिएका सूचनाहरू, सन् १९८१-२०११

क्र.स.	विवरणहरू	१९८१	१९९१	२००१	२०११
१.	घर मुलीको नाम र थर	√	√	×	×
२.	लिङ्ग अनुसार परिवारका सदस्या सङ्ख्या	√	√	×	×
३.	परिवारले प्रयोग गरेको घरको प्रकार	×	√	√	×
४.	परिवारले प्रयोग गरेको घरको स्वामित्व	×	√	√	√
५.	परिवारले प्रयोग गरेको घरको बनौट	×	×	×	√
६.	परिवारमा कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको जग्गा	×	√	√	×
७.	परिवारमा कृषि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरेको क्षेत्रफल	×	√	√	×
८.	परिवारमा कृषि प्रयोजनका लीग पाल्तु चौपाया/पक्षी	×	√	√	×
९.	परिवारमा कृषि प्रयोजनका लीग पाल्तु चौपाया/पक्षीको सङ्ख्या	×	√	√	×
१०.	परिवारमा महिलाको नाममा घर भएको नभएको	×	×	√	√
११.	परिवारमा महिलाको नाममा जग्गा भएको नभएको	×	×	√	√
१२.	महिलाको नाममा रहेको घरजग्गाको क्षेत्रफल	×	×	√	√
१३.	महिलाको आफ्नो (पेवा, दाइजो) चौपाया/पक्षी	×	×	√	×
१४.	परिवारको कृषि बाहेक अन्य व्यवसाय	×	√	√	×
१५.	परिवारले कृषि बाहेक अन्य व्यवसाय चलाएको भए मुख्य व्यवसाय	×	√	√	×
१६.	परिवारको पेसागत विवरण (कृषि र घरेलु)	√	×	×	×
१७.	परिवारमा अनुपस्थित व्यक्ति विदेश गएको नगएको	√	√	√	√
१८.	परिवारबाट विदेश गएका व्यक्तिको विवरण	√	√	√	√
१९.	परिवारको पिउने पानीको मुख्य स्रोत	×	×	√	√
२०.	परिवारमा खाना पकाउन अक्सर प्रयोग गरिने इन्धन	×	×	√	√
२१.	परिवारमा वत्ति बाल्न अक्सर प्रयोग गरिने स्रोत	×	×	√	√
२२.	परिवारले प्रयोग गर्ने चर्पी	×	×	√	√
२३.	परिवारमा प्रयोग भएका रेडियो/ट्रान्जिटर	√	√	×	×
२४.	परिवारमा अन्य सुविधाहरू (रेडियो, टेलिभिजन, साइकल, -)	×	×	√	√
२५.	बितेको १२ महिनामा परिवारमा मृत्यु भएको नभएको	√	√	√	√
२६.	मृत्यु भएको व्यक्तिको विवरण	√	√	√	√
२७.	शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता विवरण- लिङ्ग र उमेर	√	×	×	×

नोट : √ ले जनगणनामा समावेश गरिएको तथ्यलाई जनाउँछ र × ले जनगणनामा समावेश नगरिएको तथ्यलाई जनाउँछ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९८१ देखि सन् २०११ को जनगणनामा लिङ्ग, उमेर, धर्म, मातृभाषा, साक्षरता, पास गरेको कक्षा, नागरिकता, वैवाहिक स्थिति, जन्मस्थान, हालसम्म जीवित जन्मेका छोराछोरीको सङ्ख्या, विगत १२ महिनाको जायजन्म सम्बन्धी विवरणहरू सङ्कलन हुँदै आइरहेको देखिन्छ । सन् १९९१ को जनगणनादेखि जात/जाति, दोस्रो भाषा, हालको स्थानमा बसोवास गर्नुको मुख्य कारण र विगत १२ महिनाको आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी विवरणहरू सङ्कलन गर्न थालिएको पाइन्छ ।

तालिका १.२: व्यक्तिगत लगतमा समावेश गरिएका सूचनाहरू, सन् १९८१-२०११

क्र.स.	विवरणहरू	१९८१	१९९१	२००१	२०११
१.	परिवारमा अक्सर बसोवास गर्ने व्यक्तिको नाम र थर	√	√	√	√
२.	परिवारको मुलीसँगको नाता	√	√	√	√
३.	लिङ्ग, उमेर	√	√	√	√
४.	जात/जाति	×	√	√	√
५.	भाषा- मातृभाषा	√	√	√	√
	दोस्रो भाषा	×	√	√	√
६.	धर्म	√	√	√	√
७.	नागरिकता	√	√	√	√
८.	शारीरिक र मानसिक अपाङ्गता	×	×	√	√
९.	साक्षरता	√	√	√	√
१०.	हाल स्कूल/कलेज जाने गरेको/नगरेको	×	√	√	√
११.	पास गरेको कक्षा	√	√	√	√
१२.	वैवाहिक स्थिति	√	√	√	√
१३.	पहिलो विवाह गर्दाको उमेर	×	√	√	√
१४.	जन्मस्थलः गाउँ, सहर, जिल्ला, विदेश	√	√	√	√
१५.	हालको स्थानमा बसोवास गरेको अवधि	√	×	√	√
१६.	हालको स्थानमा बसोवास गर्नुको मुख्य कारण	×	√	√	√
१७.	हाल बसोवास गरेको स्थानभन्दा १ वर्ष अघिको बसोवास स्थान	×	√	×	×
१८.	हाल बसोवास गरेको स्थानभन्दा ५ वर्ष अघि बसोवास गरेको स्थान	×	×	√	√
१९.	हालसम्म जीवित जन्मेका छोराछोरीको सङ्ख्या	√	√	√	√
२०.	बितेको १२ महिनामा जीवित बच्चाको जन्म	√	√	√	√
२१.	जनगणना अघिको हप्तामा आम्दानी हुने काममा संलग्न भएको नभएको	√	×	×	×
२२.	यदि नभएको भए कामको खोजीमा थियो थिएन	√	×	×	×
२३.	विगत १२ महिनामा कम्तीमा ८ महिना आम्दानी हुने काममा लागेको नलागेको	√	×	×	×
२४.	बितेको १२ महिनामा कम्तीमा ८ महिना आम्दानी हुने काममा नलाग्नुको कारण	√	×	×	×
२५.	बितेको १२ महिनामा अक्सर गरेको काम	×	√	√	√
२६.	बितेको १२ महिनामा कुन काम कति महिना गरेको	×	√	√	√
२७.	आर्थिक काम गरेको ठाँउ	×	√	√	√
२८.	आर्थिक काम गर्दाको हैसियत	×	√	√	√
२९.	बितेको १२ महिनामा आर्थिक रूपले सक्रिय नहुनु/अक्सर काम नगर्नुको कारण	×	√	√	√
३०.	१६ वर्ष नपुगेका केटाकेटीको संरक्षण (कोसँग बसेको)	×	×	√	√

नोट : √ ले जनगणनामा समावेश गरिएको तथ्यलाई जनाउँछ र × ले जनगणनामा समावेश नगरिएको तथ्यलाई जनाउँछ ।

१.३ पञ्जीकरण (Vital Registration)

पञ्जीकरणलाई जन्म मृत्यु दर्ता प्रणाली पनि भनिन्छ । जन्म र मृत्यु जीवनका प्रमुख घटना (vital event) हुन् । भ्रूणमृत्यु, व्यक्तिको सामाजिक स्थिति बदल्ने विवाह, सम्बन्धविच्छेद पनि जीवनका घटना हुन् । यी घटनाहरू मानिसको जीवनमा लगातार भइरहन्छन् र यी घटनाहरूको अभिलेख (record) राख्ने काम निरन्तर हुन्छ । जीवनका प्रमुख घटनालाई निरन्तर रूपमा व्यवस्थित ढङ्गले अभिलेख राख्ने वा सङ्कलन गर्ने कार्य पञ्जीकरण हो । सामान्य अर्थमा पञ्जीकरण भन्नाले जन्म, मृत्यु र विवाह दर्ता गर्नु भन्ने बुझिन्छ । व्यापक

Scanned with CamScanner

अर्थमा जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्धविच्छेद, विवाहबदर (annulment), पृथक्करण/पति-पत्नी छुट्टिनु, (separation), मृतजन्म (still birth), धर्म पुत्र/पुत्री ग्रहण (adoption) जस्ता जीवनका प्रमुख घटनाहरू सङ्कलन गर्ने, सम्पादन गर्ने, विश्लेषण गर्ने र वितरण गर्ने कार्य पञ्जीकरण हो । पञ्जीकरण अन्तर्गत जीवनका प्रमुख घटनाहरू दर्ता गर्नुका साथै अन्य महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू पनि सङ्कलन गरिन्छन् ।

संयुक्त राष्ट्र सङ्घले पञ्जीकरणलाई यसरी परिभाषित गरेको छ- "Vital registration is legal registration, statistical recording and reporting of the occurrence of, and the collection, compilation, presentation, analysis and distribution of statistics pertaining to **vital events**, i.e. live births, deaths, foetal deaths, marriages, divorces, adoptions, legistimations, recognitions, annulments and legal separations." यस परिभाषा अनुसार पञ्जीकरण कानुनी दर्ता प्रणाली, तथ्याङ्कीय अभिलेख तथा निश्चित समयावधिभित्र घटेका मानवीय जीवनका प्रमुख घटनाहरूको गणना हो जसअन्तर्गत जीवित जन्म, मृत्यु, भ्रूणमृत्यु, विवाह, सम्बन्धविच्छेद, धर्मपुत्र-पुत्री ग्रहण, वैधता कायम गरिनु, पहिचान कायम गरिनु, विवाह बदर र कानुनी रूपमा छुट्टिनु जस्ता घटनाहरूको सङ्कलन गर्ने, सम्पादन गर्ने, प्रस्तुतीकरण गर्ने, विश्लेषण गर्ने र तथ्याङ्क वितरण गर्ने कार्यहरू पर्दछन् ।

नेपालमा सर्वप्रथम गाउँ पञ्चायत ऐन २०१९ (१९६२) ले गाउँ पञ्चायतले आफ्नो क्षेत्रभित्र जन्म र मृत्युको लगत राख्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था गरेको थियो । यसै सन्दर्भमा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागले काठमाडौं उपत्यकाका केही गाउँ पञ्चायतहरूमा गुरू योजना (pilot project) को रूपमा व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने कार्यक्रम सञ्चालन गरेको थियो तर केही वर्षमा नै यो कार्यक्रम स्थगन भयो । परिवार नियोजन तथा मातृशिशु कल्याण योजनाले परिवार नियोजन कार्यक्रमलाई प्राभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न दुई जिल्लाका केही गाउँ पञ्चायतहरूमा व्यक्तिगत घटना दर्ता कार्यक्रमको शुरूआत गरेको थियो तर यो कार्यक्रमले निरन्तरता पाउन सकेन । जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ (१९७६) लागु भएपछि सन् २०३४ साल वैशाख १ गते (अप्रिल १९७७) देखि १० जिल्लामा व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्ने कार्यक्रमको प्रारम्भ भएको थियो । त्यसपछि सन् १९७९ मा ११ जिल्लामा, सन् १९८० मा १० जिल्लामा, सन् १९८१ मा ६ जिल्लामा, सन् १९८२ मा ३ जिल्लामा र सन् १९९० मा ३५ जिल्लामा विस्तार भई ७५ जिल्लामा व्यक्तिगत घटना दर्ता कार्यक्रम सञ्चालन भएको पाइन्छ ।

सन् २०१५ मार्च २५ (वि.सं. २०७१ चैत्र ११) देखि सङ्घीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गत व्यक्तिगत घटनाहरू (जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्धविच्छेद र बसाइँसराइ) को दर्ता व्यवस्थापन एवं नियन्त्रण र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको सञ्चालन व्यवस्थापनको निमित्त केन्दीय पञ्जीकरण विभाग सञ्चालन भइरहेको छ । नेपाल सरकारले सन् २०१४ अक्टोबर १६ (वि.सं. २०७१ असोज ३०) मा यस विभागको गठन गर्ने निर्णय गरेको थियो ।

व्यक्तिगत घटना दर्ता कार्यलाई व्यवस्थित र प्रभावकारी बनाउनका लागि केन्दीय पञ्जिकाधिकारीको मातहतमा रहने गरी प्रत्येक गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाको वडा कार्यालयमा स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको व्यवस्था गरिएको छ । गाउँ विकास समितिको कार्यालय र नगरपालिकाको वडा कार्यालयमा रहेको स्थानीय पञ्जिकाधिकारी मार्फत् व्यक्तिगत घटनाहरू दर्ता गर्नुपर्छ । व्यक्तिगत घटना दर्ताका लागि स्थानीय पञ्जिकाधिकारीको कार्यालयमा घटना भएको मितिले ३५ दिनभित्र सूचना दिई निःशुल्क घटना दर्ता गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१.३.१ पञ्जीकरणमा समेटिने सूचनाहरू (Coverage of information in vital registration)

नेपालमा पञ्जीकरण अन्तर्गत जन्म, मृत्यु, विवाह, सम्बन्धविच्छेद र बसाइँसराइ सम्बन्धी निम्नलिखित सूचनाहरू सङ्कलन गरिन्छन्-

(१) **जन्मदर्ता गर्दा सङ्कलन गरिने सूचनाहरू**

(क) नवजात शिशुको विवरण- जन्ममिति, जन्मस्थान (घर, अस्पताल, प्रसूतिगृह), जन्मको किसिम (सिङ्गो, जुम्ल्याहा), शारीरिक विकृति ।

(ख) बाबुआमाको विवरण- शिशु जन्मँदाको उमेर, जन्मस्थान, नागरिकता, शिक्षा, धर्म, जातीय समूह, मातृभाषा, आमाको विवाह भएको साल ।

(ग) अन्य विवरण- हालसम्म जन्मेको सन्तान सङ्ख्या, हालसम्मको जीवित सन्तान सङ्ख्या, शिशु जन्मंदा मद्दत गर्ने व्यक्ति (घरको मानिस, सुडिनी, नर्स, डाक्टर) ।

Scanned with CamScanner

(२) मृत्युदर्ता गर्दा सङ्कलन गरिने सूचनाहरू

(क) मृतकको विवरण- मरेको ठाउँ, मरेको मिति, जन्मस्थान, मृत्युको कारण, नागरिकता, उमेर, लिङ्ग, वैवाहिक स्थिति, शिक्षा, मातृभाषा, धर्म ।

(ख) अन्य विवरण- मृतकको स्थायी ठेगाना, मृतकको बाजे, बाबु र पति/पत्नीको नाम ।

(३) विवाहदर्ता गर्दा सङ्कलन गरिने सूचनाहरू

(क) दुलाहाको विवरण- उमेर, जन्मस्थान, नागरिकता, दुलाहाको स्थायी ठेगाना, शिक्षा, धर्म, मातृभाषा, पेसा, जातीय समूह र पूर्ववैवाहिक स्थिति ।

(ख) दुलाहीको विवरण- उमेर, जन्मस्थान, नागरिकता, विवाह हुनुभन्दा अघिको ठेगाना, शैक्षिक योग्यता, धर्म, मातृभाषा, पेसा, जातीय समूह र पहिलेको वैवाहिक स्थिति ।

(ग) अन्य विवरण- दुलाहादुलहीका बाजेको नाम, दुलाहादुलहीका बाबुको नाम

(४) सम्बन्धविच्छेद दर्ता गर्दा सङ्कलन गरिने सूचनाहरू

(क) सम्बन्धविच्छेद भएको लोग्नेको विवरण- उमेर, जन्मस्थान, नागरिकता, शिक्षा, धर्म, जातीय समूह, मातृभाषा ।

(ख) सम्बन्धविच्छेद भएकी स्वास्नीको विवरण- उमेर, जन्मस्थान, नागरिकता, शिक्षा, धर्म, जातीय समूह, मातृभाषा, ।

(ग) अन्य विवरण- वैवाहिक जीवन बिताएको पूरा अवधि, वैवाहिक सम्बन्धपछि जन्माएको सन्तान सङ्ख्या, हालसम्मको जीवित सन्तान सङ्ख्या, बाबु र आमासँग बसेका सन्तान सङ्ख्या ।

(५) बसाइँसराइ दर्ता गर्दा सङ्कलन गरिने सूचनाहरू

(क) बसाइँ सर्ने परिवारका सदस्यहरूको/बसाइँ सर्ने व्यक्तिको विवरण- नाम, थर, उमेर, जन्म मिति, लिङ्ग, जन्मस्थान, नागरिकता, शैक्षिक योग्यता, ठेगाना- स्थायी/अस्थायी, धर्म, मातृभाषा, जातीय समूह ।

(ख) अन्य विवरण- बसाइँ सरी गएको जिल्ला/गा.वि.सं./न.पा./टोल, बसाइँ सरी आएको जिल्ला/गा.वि.सं./न.पा./टोल, बसाइँसराइको मिति, बसाइँसराइको कारण ।

तालिका १.३ : जन्म, मृत्यु तथा अन्य व्यक्तिगत घटना (दर्ता गर्ने) ऐन, २०३३ प्रारम्भ भएका जिल्ला र मिति

क्र.सं.	जिल्लाहरू	ऐन प्रारम्भ भएको मिति
१.	झापा, रौतहट, मोरङ, काठमाडौं, सप्तरी, कपिलवस्तु, महोत्तरी, बाँके, सर्लाही र कञ्चनपुनर (१०)	२०३४ वैशाख १ (सन् १९७७)
२.	बारा, पर्सा, धनुषा र सुनसरी (४)	२०३५ माग १ (सन् १९७९)
३.	सिराहा (१)	२०३५ फागुन १ (सन् १९७९)
४.	रूपन्देही र नवलपरासी (२)	२०३५ चैत्र १ (सन् १९७९)
५.	चितवन, मकवानपुर, बर्दिया र कैलाली (४)	२०३६ वैशाख १ (सन् १९७९)
६.	ललितपुर, भक्तपुर र सुर्खेत (३)	२०३६ फागुन १ (सन् १९८०)
७.	दाङ (१)	२०३६ चैत्र १ (सन् १९८०)
८.	काभ्रेपलाञ्चोक, कास्की र पाल्पा (३)	२०३७ वैशाख १ (सन् १९८०)
९.	तनहुँ, नुवाकोट र धादिङ (३)	२०३७ पौष १ (सन् १९८०)
१०.	इलाम र धनकुटा (२)	२०३७ माघ १ (सन् १९८१)
११.	जुम्ला (१)	२०३७ चैत्र १ (सन् १९८१)
१२.	गोरखा (१)	२०३८ मङ्सिर १ (सन् १९८१)
१३.	सिन्धुली र उदयपुर (२)	२०३८ पौष १ (सन् १९८१)
१४.	स्याङ्जा (१)	२०३८ माघ १ (सन् १९८२)
१५.	सिन्धुपाल्चोक (१)	२०३८ फागुन १ (सन् १९८२)
१६.	रसुवा (१)	२०३८ चैत्र १ (सन् १९८२)
१७.	पाँचथर, ताप्लेजुङ, तेह्रथुम, भोजपुर, सङ्खुवासभा, सोलुखुम्बु, ओखलढुङ्गा, खोटाङ, रामेछाप, दोलखा, लमजुङ, मनाङ, म्याग्दी, बाग्लुङ, पर्वत, मुस्ताङ, अर्घाखाँची, गुल्मी, प्यूठान, सल्यान, रोल्पा, रूकुम, डोल्पा, मुगु, हुम्ला, कालिकोट, जाजरकोट, दैलेख, अछाम, डोटी, बाजुरा, बझाङ, दार्चुला, बैतडी र डडेल्धुरा (३५)	२०४७ वैशाख १ (सन् १९९०)

Scanned with CamScanner

१.३.२ नेपालको पञ्जीकरण प्रणालीमा देखिएका समस्याहरू (Problems of vital registration system of Nepal)

नेपालको पञ्जीकरण प्रणालीमा देखिएका समस्याहरू निम्नलिखित रहेका छन्-

१. व्यक्तिगत घटना दर्ता गर्नुपर्छ भन्ने चेतनाको अभाव,
२. सङ्गठनात्मक व्यवस्थाको सुदृढीकरण हुन नसक्नु,
३. पञ्जीकरणका लागि व्यवस्था गरिएको विद्यमान ऐन र नियमावली पूर्ण रूपमा कार्यान्वयन हुन नसक्नु,
४. घटना दर्ताको निमित्त सूचना दिने कर्तव्य भएको व्यक्तिको स्पष्ट व्यवस्था उल्लेख नहुनु,
५. पूर्णकालीन कर्मचारीको अवस्था नहुनु,
६. विभिन्न सरकारी निकायसँग समन्वयको अभाव हुनु,
७. व्यक्तिगत घटना दर्ता कार्यक्रमलाई सरकारका अन्य कार्यक्रमसँग आवद्ध गर्न प्राथमिकता दिन नसक्नु,
८. व्यक्तिगत घटना दर्ता कार्यक्रमका लागि पर्याप्त वजेटको व्यवस्था हुन नसक्नु,
९. विश्वसनीय जीवन-तथ्याङ्क (vital statistics) को उत्पादन हुन नसक्नु,
१०. भौगोलिक कठिनाइ र यातायातको अभाव हुनु ।

१.४ जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरू (Demographic and Health Surveys)

जनसङ्ख्या तथ्याङ्कको महत्त्वपूर्ण र विश्वसनीय स्रोत नमुना सर्वेक्षण हो । कुनै निश्चित समयमा नमुना जनसङ्ख्याको जनसाङ्ख्यिक, आर्थिक, सामाजिक पक्षसँग सम्बन्धित तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने, सम्पादन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने र प्रकाशित गर्ने प्रक्रिया नमुना सर्वेक्षण हो । (Sample survey is the process of collecting, compiling, evaluating and publishing demographic, social and economic data about the sample population at a specified time.) जनसङ्ख्याका विविध पक्षहरू खासगरी प्रजनन र मरण सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्नका लागि सञ्चालन गरिएको सर्वेक्षण जनसङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण हो । जनसङ्ख्या परिवर्तनको स्तर र ती परिवर्तनमा सामाजिक आर्थिक विकासको असरबारे व्याख्या र विश्लेषण गर्न र विभिन्न जनसाङ्ख्यिक चलहरू (demographic parameters) को अनुमान गर्न जनसाङ्ख्यिक सर्वेक्षणहरू सञ्चालन गरिएका हुन्छन् । नमुना सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू प्रयोग गरी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष विधिद्वारा जनसाङ्ख्यिक चलहरूको अनुमान गरिन्छ ।

त्यसै गरी स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित विभिन्न पक्षहरू- अस्वस्थता, मृत्यु, पोषणको स्थिति र रोगहरू सम्बन्धी भरपर्दो सूचना सङ्कलन गर्ने उद्देश्यले सञ्चालित सर्वेक्षणलाई स्वास्थ्य सर्वेक्षण (health survey) भनिन्छ । स्वास्थ्य सर्वेक्षण अन्तर्गत जनसङ्ख्याको स्वास्थ्य स्थितिको मूल्याङ्कन गर्न, स्वास्थ्य र रोगलाई प्रभाव पार्ने तत्त्वहरूको विश्लेषण गर्न र स्वास्थ्य सेवाहरूको प्रभावकारिता पहिचान गर्न सञ्चालित सर्वेक्षणहरू पर्दछन् ।

जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य विभिन्न जनसाङ्ख्यिक चलहरूको अनुमान गर्न, सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य स्थितिको मूल्याङ्कन गर्न, स्वास्थ्य सेवाहरूको प्रभावकारिताको लेखाजोखा गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु रहेको हुन्छ । नेपालमा सञ्चालन गरिएका राष्ट्रिय स्तरका प्रमुख जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरूको चर्चा निम्न अनुसार गरिन्छ-

(१) **राष्ट्रिय स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् १९६६** (National Health Survey 1966): नेपालमा सर्वप्रथम सन् १९६६ मा जनसाङ्ख्यिक सूचनालाई समेटेर स्वास्थ्य विभागबाट राष्ट्रिय स्वास्थ्य सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षण नै नेपालको पहिलो र ठूलो राष्ट्रिय सर्वेक्षण हो । यस सर्वेक्षणको नमुनामा परेका गाउँहरू मध्ये ८० प्रतिशत गाउँहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । त्यसकारण यस सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा अनुमान गरिएका जनसाङ्ख्यिक चरहरूको विश्वसनीयता कम थियो । यद्यपि सर्वेक्षण कसरी सञ्चालन गर्ने र सङ्कलित तथ्याङ्कहरूबाट जनसाङ्ख्यिक अनुमानहरू कसरी निकाल्ने भन्ने कुरामा यस सर्वेक्षणले महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको थियो ।

Scanned with CamScanner

(२) **परिवार नियोजन ज्ञान, धारणा र अभ्यास सर्वेक्षण सन् १९७४** (Family Planning Knowledge, Attitud and Practice 1974): नेपालमा सर्वप्रथम सन् १९७४ मा परिवार नियोजन कार्यक्रम सम्बन्धी आधारभूत जानकारी हासिल गर्न र जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्न नेपाल परिवार नियोजन तथा मातृ-शिशु स्वास्थ्य परियोजनाले परिवार नियोजन ज्ञान, धारणा र अभ्यास सर्वेक्षण सञ्चालन गरेको थियो । यस सर्वेक्षणमा नेपालका ४ वटा जिल्लाबाट प्रजननयोग्य उमेर (१५-४९ वर्ष) का १,५०० विवाहित महिलाहरूबाट परिवार नियोजनको ज्ञान, धारणा र प्रयोग सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य परिवार नियोजन कार्यक्रमको प्रभावकारिता पत्ता लगाउनु, परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगबाट प्रजनन र मृत्युमा भएको परिवर्तनको असरको लेखाजोखा गर्नु थियो । विशेषगरी यो सर्वेक्षण एकीकृत परिवार नियोजन कार्यक्रम र एक्लो परिवार नियोजन कार्यक्रममध्ये कुनचाहिँ बढी प्रभावकारी छ भन्ने तथ्य पहिचान गर्न सञ्चालन गरिएको थियो ।

(३) **जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण सन् १९७४/७८** (Demographic Sample Survey 1974/78): यो सर्वेक्षण केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट सन् १९७४/७५, १९७६ र १९७८ मा सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य जनसङ्ख्या परिवर्तनको परिमाण अनुमान गर्न जन्म, मृत्यु र बसाइँसराइ सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गर्नु थियो । यो सर्वेक्षण सन् १९७४ को मध्यबाट सुरू गरी सन् १९७८ को मध्यमा समाप्त गरिएको थियो । सन् १९७४ को मध्यमा आधार रेखा सर्वेक्षण (baseline survey) सञ्चालन गरियो र त्यसपछि प्रत्येक ६/६ महिनामा त्यही नमुना क्षेत्रहरू (sample areas) मा पुनः सर्वेक्षण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको कुल नमुना आकार (sample size) लगभग ७५,००० जनसङ्ख्या थियो । यस सर्वेक्षणका नतिजाहरू Demographic Sample Survey of Nepal 1974/75, 1976 र 1977/78 गरी तीन भागमा प्रकाशित गरिएको थियो ।

(४) **नेपाल प्रजनन सर्वेक्षण सन् १९७६** (The Nepal Fertility Survey 1976): यो सर्वेक्षण सन् १९७६ मा विश्व प्रजनन सर्वेक्षणको एउटा अङ्गको रूपमा विश्व प्रजनन सर्वेक्षण परियोजना (World Fertility Survey Project) को संयुक्त आयोजनामा नेपाल परिवार नियोजन तथा मातृशिशु स्वास्थ्य परियोजना (FP/MCH Project) ले सञ्चालन गरेको थियो । यो सर्वेक्षण नेपालको पहिलो राष्ट्रिय स्तरको प्रतिनिधिमूलक जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण हो । यस सर्वेक्षणमा देशको ३३ जिल्लाका ६,००० घरपरिवारका १५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरूबाट प्रजनन सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य भौगोलिक क्षेत्र अनुसार प्रजननको स्तर अनुमान गर्न आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु, परिवार नियोजन कार्यक्रमको प्रगति मूल्याङ्कन गर्नु र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गर्नु थियो ।

(५) **नेपाल परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सर्वेक्षण सन् १९८१** (Nepal Contraceptive Prevalence Survey 1981): यो सर्वेक्षण परिवार नियोजन कार्यक्रमसँग सम्बन्धित एउटा विशिष्ट किसिमको सर्वेक्षण हो । यस सर्वेक्षणद्वारा परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगको स्थिति सम्बन्धी जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ । तसर्थ परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी सूचना एकत्रित गर्ने सर्वेक्षणलाई परिवार नियोजनका साधनहरूको सर्वेक्षण भनिन्छ । यस सर्वेक्षणले परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगबाट प्रजनन र परिवारको आकारमा पर्न गएको असरको लेखाजोखामा विशेष जोड दिएको हुन्छ । त्यसै गरी यस सर्वेक्षणले जनसङ्ख्यामा परिवार नियोजनका साधनहरूको अपूरो माग (unmet need) को स्थितिबारे जानकारी गराउँछ । नेपालमा सन् १९८१ मा Nepal Family Planning and Maternal Child Health Project (FP/MCH Project) र Westinghouse Health Systems, Washington DC, USA को संयुक्त लगानीमा यो सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा सहरी क्षेत्रका १,४७६ र ग्रामीण क्षेत्रका ४,४०६ प्रजननयोग्य उमेरका हाल विवाहित (currently married) महिलाहरूलाई समावेश गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणका लागि सहरी क्षेत्रबाट ४२ र ग्रामीण क्षेत्रबाट १३६ गरी कुल १७८ क्षेत्रहरू (wards/clusters) छनोट गरिएका थिए । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगकर्तादर निर्धारण गर्नु र राष्ट्रिय स्तरमा परिवार

Scanned with CamScanner

नियोजन कार्यक्रमको मूल्याङ्कन गर्नु थियो । यस सर्वेक्षणको प्रश्नावली Westinghouse Health Systems ले प्रस्ताव गरेको प्रश्नावली अनुसार तयार पारिएको थियो ।

(६) **बसाइंसराइ सर्वेक्षण १९८३** (Migration Survey 1983): नेपालमा आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइलाई लिएर सन् १९८३ मा राष्ट्रिय जनसङ्ख्या आयोग (National Commission on Population) द्वारा बसाइँसराइ सर्वेक्षण गरिएको थियो । यस सर्वेक्षण अन्तर्गत काठमाडौं उपत्यकाका ३ सहरहरू र तराईका १० जिल्लाहरू समावेश गरिएका थिए । काठमाडौं उपत्यकामा २,४११ बसाइँ सर्ने परिवारबाट र तराईका १० वटा जिल्लाका ५,६५१ परिवारबाट बसाइँसराइ सम्बन्धी जानकारी प्राप्त गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइको प्रकृति, परिमाण र कारणहरूको विश्लेषण गर्नु, आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइका प्रभावहरूको विश्लेषण गर्नु र बसाइँसराइ सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति र कार्य निर्देशनबारे सुझाव तयार पार्नु थियो ।

(७) **नेपाल प्रजनन तथा मरण सर्वेक्षण सन् १९८४** (Nepal Fertility and Mortality Survey 1984): सन् १९८४ मा न्यू एराद्वारा नेपाल प्रजनन तथा मरण सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा कुल छनोट गरिएका ५,१५१ घरपरिवारबाट ४,९७६ प्रजननयोग्य उमेरका महिलाहरूको विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा सामुदायिक, घरपरिवार र व्यक्तिगत विवरण गरी तीन प्रकारका प्रश्नावली प्रयोग गरिएका थिए । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य भौगोलिक क्षेत्र र सामाजिक आर्थिक समूह अनुसार प्रजनन र मृत्युको विश्लेषण गर्नु थियो ।

(८ **नेपाल प्रजनन तथा परिवार नियोजन सर्वेक्षण सन् १९८६** (Nepal Fertility and Family Planning Survey 1986): सन् १९८६ मा स्वास्थ्य मन्त्रालयको योजना, अनुसन्धान र मूल्याङ्कन शाखाद्वारा प्रजनन र परिवार नियोजन सम्बन्धी अध्ययन गर्न नेपाल प्रजनन तथा परिवार नियोजन सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षण १० वर्ष अगाडि सन् १९७६ मा सञ्चालन गरिएको नेपाल प्रजनन सर्वेक्षणको निरन्तरताको रूपमा सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा छनोट गरिएका ५,१२९ घरपरिवारबाट १५-४९ वर्ष उमेरका ५,१५० जना हाल विवाहित महिलालाई अन्तर्वार्तामा समावेश गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य देशमा प्रजनन व्यवहारको स्थिति पत्तालगाउनु, राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र ग्रामीण/सहरी स्तरमा प्रजनन, मृत्यु र गर्भनिरोधकका साधनहरूको प्रयोग स्तर (level), स्वरूप (pattern) र प्रवृति (trend) को विश्लेषण गर्नु थियो । यस सर्वेक्षणमा सामुदायिक, पारिवारिक र व्यक्तिगत विवरण गरी तीन किसिमका प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए ।

(९) **जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण सन् १९८६/८७** (Demographic Sample Survey 1986/87): यो केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट सञ्चालन गरिएको Multi-round follow-up survey हो । यस सर्वेक्षणको स्थलगत कार्य १२ महिनाको अवधिमा तीन पटकमा पूरा गरिएको थियो । सन् १९८६ को वसन्त ऋतुमा आधार रेखा तथ्याङ्क (baseline data) सङ्कलन गर्न पहिलो चरणको स्थलगत कार्य सम्पन्न गरिएको थियो । यस चरणमा व्यक्तिगत स्तरमा सामाजिक जनसाङ्ख्यिक चलहरू सम्बन्धी सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । त्यसपछि दोस्रो र तेस्रो चरणमा त्यही परिवारमा पुनः निरीक्षण गरियो जुन कार्य पहिलो चरणको ६ महिनापछि सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा ८,६४० घरपरिवार छनोट गरी सर्वेक्षण गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य जनगणनाको मध्य समयको जन्म, मृत्यु र बसाइँसराइका परिणामहरू अनुमान गर्नु थियो । यस सर्वेक्षणको नतिजा तीन भागमा प्रकाशित गरिएको थियो । ती हुन्- Demographic Sample Survey 1986/87, First Report; Socio-economic Characteristics from Demographic Sample Survey 1986/87 and Migration Statistics from Demographic Sample Survey 1986/87.

(१०) **नेपाल प्रजनन, परिवार नियोजन तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् १९९१** (Nepal Fertility, Family Planning and Health Survey 1991): प्रजनन, परिवार नियोजन र स्वास्थ्य सम्बन्धी विषयलाई लिएर सन् १९९१ मा परिवार नियोजन तथा मातृशिशु स्वास्थ्य महाशाखाद्वारा नेपाल प्रजनन, परिवार नियोजन तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा २४,७५४ घरपरिवारबाट २५,३८४ जना

Scanned with CamScanner

विवाहित महिला (ever married women) सँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य जन्म, मृत्यु, परिवार नियोजनका साधनहरूको ज्ञान र प्रयोगको वर्तमान स्तर र प्रवृत्ति तथा मातृशिशु स्वास्थ्यका आधारभूत सूचकाङ्क सम्बन्धी जानकारी प्रदान गर्नु थियो ।

(११) **बसाइँसराइ, रोजगारी तथा जन्म, मृत्यु र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी सर्वेक्षण सन् १९९५/१९९६** (Migration, Employment and Birth, Death and Contraception Survey 1995/1996 MEBDC 1995/96): सन् १९९६ मा यो सर्वेक्षण संयुक्त राष्ट्रसङ्घ जनसङ्ख्या कोषको सहयोगमा जनसङ्ख्या तथा वातावरण मन्त्रालयका लागि त्रिभुवन विश्वविद्यालय, जनसङ्ख्या अध्ययन केन्द्रीय विभागबाट सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा ७३ जिल्लाका ६०० वडाहरूबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा परेका कुल परिवारमध्ये १९,२०० परिवारको रोजगारी र बसाइँसराइ सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गरिएको थियो भने १५० वडाबाट १२,८७६ परिवारको जन्म, मृत्यु र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू प्राप्त गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य नेपालमा बसाइँसराइ (आन्तरिक र अन्तर्राष्ट्रिय) र रोजगारीको वर्तमान स्थितिको विश्लेषण गर्नु, महिलाहरूको पृष्ठभूमि, गर्भधारणको इतिहास, मृत्युको स्थिति र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग र ज्ञान सम्बन्धी सूचना प्राप्त गर्नु थियो । यस सर्वेक्षणमा बसाइँसराइ, रोजगारी, जन्म, मृत्यु र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग सम्बन्धी छुट्टाछुट्टै प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए । यो नेपालमा यति धेरै पक्षहरूलाई समावेश गरेर सञ्चालन गरिएको पहिलो सर्वेक्षण हो ।

(१२) **नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् १९९६** (Nepal Family Health Survey 1996, NFHS 1996): यो सर्वेक्षण सन् १९९६ मा USAID र स्वास्थ्य मन्त्रालयको स्वास्थ्य सेवा विभागबाट राष्ट्रिय स्तरमा सञ्चालन गरिएको थियो । Global Demographic and Health Survey (DHS) Programe को एउटा अंशको रूपमा नेपालमा सञ्चालन गरिएको पहिलो सर्वेक्षण हो । यो सर्वेक्षण सञ्चालनको सम्पूर्ण कार्यभार न्यू एराले लिएको थियो । यो सर्वेक्षणमा नेपालभरिका कुल ८,४२९ जना १५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरूलाई छनोट गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा जम्मा २५३ प्राथमिक नमुना एकाइहरू (primary sample units) छनोट गरिएका थिए जसमा ३४ वटा सहरी क्षेत्रहरू र २१९ ग्रामीण क्षेत्रहरू रहेका थिए । यो सर्वेक्षणको स्थलगत कार्य सन् १९९६ को मध्य जनवरीबाट सुरू गरी मध्य जुनमा समाप्त गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य प्रजनन, मृत्यु, परिवार नियोजन, शिशुमृत्यु, मातृमृत्यु, बालमृत्यु, बालपोषण, खोप र स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गर्नु थियो ।

(१३) **नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् १९९५/९६** (Nepal Living Standard Survey 1995/96, NLSS 1995/96): यो सर्वेक्षण केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सन् १९९५/९६ मा सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा हिमाली क्षेत्रबाट ४२४, पहाडका सहरी क्षेत्रबाट ६०४, पहाडका ग्रामीण क्षेत्रबाट १,१३६ र तराई क्षेत्रबाट १,२२४ गरी जम्मा ३,३८८ घरपरिवार छानिएका थिए । यो सर्वेक्षणमा परिवारको उपभोग, आम्दानी, सुविधामा परिवारको पहुँच एवं आवास, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, ऋण, विप्रेषण तथा बालबालिकाको नापतौल जस्ता विषयमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य नेपालीको जीवनस्तर सम्बन्धी विविध तथ्यहरू प्राप्त गर्नु र गरिबीको मात्रा नाप्ने आधार तयार पार्नु थियो ।

(१४) **नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण सन् १९९८** (Nepal Labour Force Survey 1998, NLFS 1998): यो सर्वेक्षण केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा ग्रामीण क्षेत्रबाट ७,२०० र सहरी क्षेत्रबाट ७,२०० गरी कुल १४,४०० घरपरिवारलाई नमुनाको रूपमा छनोट गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणले आर्थिक क्रियाकलापको अध्ययनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएको थियो । यस सर्वेक्षणमा रोजगारीको स्थिति, बेरोजगारी हुनाका कारण, बेरोजगारी भएको अवधि, दैनिक क्रियाकलाप, बालबालिकाको आर्थिक क्रियाकलाप, रोजगारमा आवधिक विभिन्नता, गैर आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागिता लगायत केही शैक्षिक र जनसाङ्ख्यिक तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको थियो ।

Scanned with CamScanner

(१५) **नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् २००१** (Nepal Demographic and Health Survey 2001, 2001 NDHS): सन् २००१ मा Macro International Inc. को प्राविधिक सहयोग र USAID को आर्थिक सहयोगमा स्वास्थ्य मन्त्रालय, स्वास्थ्य सेवा विभाग, परिवार स्वास्थ्य महाशाखा अन्तर्गत नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सञ्चालन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षण Worldwide Demographic and Health Survey (DHS) Project को अंशको रूपमा नेपालमा सञ्चालन गरिएको दोस्रो बृहत् सर्वेक्षण हो । यो सर्वेक्षण सञ्चालनको सम्पूर्ण जिम्मेवारी न्यू एराले लिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा देशभरिका कुल ८,७२६ जना १५-४९ वर्ष उमेरका विवाहित महिला र २,२६१ जना १५-५९ वर्ष उमेरका विवाहित पुरूषसँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य प्रजनन, परिवार नियोजन, शिशु तथा बाल मृत्युदर, मातृशिशु स्वास्थ्य, स्तनपान र पोषणको अवस्था, एचआईभी/एड्सको जानकारीको अवस्था, महिलाको शैक्षिकस्तर, रोजगारीको अवस्था सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गर्नु थियो ।

(१६) **नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् २००३/०४** (Nepal Living Standard Survey 2003/04, NLSS 2003/04): सन् २००३/०४ मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सञ्चालन गरिएको यो सर्वेक्षण नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणको दोस्रो शृङ्खला हो । यो सर्वेक्षण विश्व बैंकले प्रतिपादन गरेको जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण विधिमा आधारित रहेको छ । यो सर्वेक्षण विश्व बैंकको आर्थिक र प्राविधिक सहयोगमा सम्पन्न भएको थियो । यस सर्वेक्षणमा ३२६ प्राथमिक छनोट एकाइबाट ३,९१२ परिवार र ९५ प्यानल प्राथमिक छनोट एकाइबाट १,१६० परिवार गरी जम्मा ५,०७२ घरपरिवारबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षणमा परिवारको उपभोग, सुविधामा परिवारको पहुँच, आम्दानी, रोजगारी, शिक्षा, विप्रेषण तथा बालबालिकाको नापतौल सम्बन्धी तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएका थिए । यो सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य नेपालीको जीवनस्तरमा आएका परिवर्तनहरूको स्थितिको लेखाजोखा गर्नु र विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरूले जीवनस्तरमा पारेका प्रभावहरूको अध्ययन गर्नु थियो ।

(१७) **नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् २००६** (Nepal Demographic and Health Survey 2006, 2006 NDHS): सन् २००६ मा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको जनसङ्ख्या महाशाखाको संरक्षणमा न्यू एराले नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ सञ्चालन गरेको थियो । यस सर्वेक्षणको निमित्त आवश्यक प्राविधिक सहयोग Macro International Inc. ले र आर्थिक सहयोग USAID ले प्रदान गरेको थियो । नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ राष्ट्रिय स्तरको प्रतिनिधिमूलक सर्वेक्षण हो । यो सर्वेक्षण विश्वव्यापी Demographic and Health Survey Project अन्तर्गत नेपालमा सञ्चालन गरिएको तेस्रो सर्वेक्षण हो । यस सर्वेक्षणका लागि देशभरका १५-४९ वर्ष उमेरका १०,७९३ महिलाहरू र १५-५९ वर्ष उमेरका ४,३९७ पुरूषहरू छानिएका थिए । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य प्रजनन, परिवार नियोजनको व्यवहार, बालमृत्यु, वयस्क तथा मातृमृत्यु, बालबालिकाको पोषणको स्थिति, मातृ तथा बाल स्वास्थ्य सेवाको उपयोग र एचआईभी/एड्सको ज्ञान सम्बन्धी भरपर्दो तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु थियो । यस सर्वेक्षणले नेपालमा पहिलो पटक १५-४९ वर्ष उमेरका महिलाहरू र ६-५९ महिनाका बालबालिकाहरूमा एनिमिया (anemia) को व्यापकता (prevalence) सम्बन्धी सूचना प्रदान गरेको थियो । यस सर्वेक्षणमा घरपरिवार प्रश्नावली (household questionnaire), महिलाहरूको प्रश्नावली (woman's questionnaire) र पुरूषहरूको प्रश्नावली (man's questionnaire) गरी तीन प्रकारका प्रश्नावली प्रयोग गरिएका थिए ।

(१८) **नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण सन् २००८** (Nepal Labour Force Survey 2008, NLFS 2008): सन् २००८ मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा नेपाल श्रमशक्ति सर्वेक्षण-दोस्रो सञ्चालन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षण संयुक्त राष्ट्रसङ्घ विकास कार्यक्रम (UNDP) र अन्तर्राष्ट्रिय श्रम सङ्गठन (ILO) को आर्थिक र प्राविधिक सहयोगमा सञ्चालन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा दुई चरणको नमुना छनोट विधि अपनाइएको थियो । यो सर्वेक्षणमा सम्पूर्ण देशलाई ३ वटा सहरी र ३ वटा ग्रामीण क्षेत्र गरी जम्मा ६ वटा समूहमा विभाजन गरी सहरी क्षेत्रबाट ४०० र ग्रामीण क्षेत्रबाट ४०० वडाखण्डहरूलाई प्राथमिक छनोट एकाइ (PSU) को रूपमा छानिएको थियो । यसपछि छानिएका प्रत्येक वडाखण्डबाट

Scanned with CamScanner

२० वटा घरपरिवारका दरले जम्मा १६,००० घरपरिवारहरू छनोट गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएक थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य श्रमसित सम्बद्ध विभिन्न विषयहरू जस्तै रोजगारी, बेरोजगार अर्धबेरोजगारी, बसाइँसराइ, शिक्षा, घरपरिवारबाट अनुपस्थित सदस्यहरूको विवरण तथा विप्रेष सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नु र विभिन्न आर्थिक क्रियाकलापमा श्रमशक्तिको आपूर्ति र उपयोगव मापन गर्नु थियो ।

(१९) **नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण सन् २०१०/११** (Nepal Living Standard Survey 2010/11, NLS 2010/11): सन् २०१०/११ मा केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागद्वारा सञ्चालन गरिएको यो सर्वेक्षण तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण हो । यो सर्वेक्षण विश्व बैंकले नै प्रतिपादन गरेको जीवनस्तर मापन सर्वेक्षण विधिमा आधारित र विश्व बैंकको आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोगमा सञ्चालन गरिएको सर्वेक्षण हो यस सर्वेक्षणमा ५०० गणना-क्षेत्रबाट ६,००० परिवार क्रस सेक्सन नमुना अन्तर्गत छानिएका थिए जसमध्ये ५,९८८ परिवारको गणना भएको थियो । यस सर्वेक्षणमा पहिलो र दोस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षणमा गणना गरिएका १०० गणना क्षेत्रका परिवारहरूलाई प्यानल मानिएको थियो । यी १०० प्यानल गणना क्षेत्रबाट १,२०० परिवार प्यानल नमुना अन्तर्गत छनोट गरिएका थिए जसमध्ये १,०३२ घरपरिवारको मात्र गणना भएको थियो । यसरी ६०० गणना-क्षेत्रबाट जम्मा ७,२०० परिवार सर्वेक्षणका लागि छानिएको भए तापनि ७,०२० परिवारको गणना भएको थियो । अघिल्ला दुई सर्वेक्षणमा जस्तै यो सर्वेक्षणमा परिवारको उपभोग, सुविधामा परिवारको पहुँच, आम्दानी, रोजगारी, शिक्षा, विप्रेषण तथा बालबालिकाको नापतौल सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य छनोटमा परेका परिवारहरूबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी नेपालीको जीवनस्तरमा आएका परिवर्तनहरूको स्थिति र विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरूले जीवनस्तरमा पारेका प्रभावहरूको अध्ययन गर्न सूचना प्रवाह गर्नु थियो ।

(२०) **नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण सन् २०११** (Nepal Demographic and Health Survey 2011, 2011 NDHS): सन् २०११ मा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयको संरक्षणमा न्यू एराले राष्ट्रिय स्तरमा नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ सञ्चालन गरेको थियो । यो सर्वेक्षण विश्वव्यापी Demographic and Health Survey Project को एउटा अंशको रूपमा नेपालमा सञ्चालन गरिएको चौंथो राष्ट्रिय प्रतिनिधिमूलक बृहत् सर्वेक्षण हो । यस सर्वेक्षणको निमित्त आर्थिक सहयोग USAID ले उपलब्ध गराएको थियो भने MEASURES DHS Programme को माध्यमबाट ICF International ले सर्वेक्षणका लागि प्राविधिक सहयोग प्रदान गरेको थियो । यस सर्वेक्षणको निमित्त ११,३५३ घरपरिवार छनोट गरिएका थिए जसमध्ये १०,८२६ घरपरिवारबाट पूर्ण विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । छनोट गरिएका घरपरिवारमा १२,९१८ महिला (१५-४९ वर्ष उमेर) अन्तर्वार्ताका लागि योग्य थिए तर १२,६७४ महिलासँग अन्तर्वार्ता लिइएको थियो । त्यसैगरी ४,३२३ पुरूष (१५-४९ वर्ष उमेर) अन्तर्वार्ताका निमित्त योग्य रहेको पाइए तापनि ४,१२१ पुरूषबाट सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । यो सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्य प्रजनन तथा परिवार नियोजन, बालमृत्यु, बालबालिकाको पोषणको स्थिति, मातृ तथा बाल स्वास्थ्य सेवाको उपयोग, घरायसी हिंसा तथा एचआईभी/एड्सको ज्ञान सम्बन्धी भरपर्दो तथ्याङ्क उपलब्ध गराउनु रहेको थियो । साथै यो सर्वेक्षणमा १५-४९ वर्ष उमेरका महिला र ६-५९ महिनाको बालबालिकाहरूमा एनिमियाको व्यापकता सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । यस सर्वेक्षणमा तीन किसिमका प्रश्नावलीहरू प्रयोग गरिएका थिए : (क) घर परिवारका सदस्यलाई सोध्ने प्रश्नावली (household questionnaire), (ख) महिलालाई सोध्ने व्यक्तिगत प्रश्नावली (woman's questionnaire), र (ग) पुरूषलाई सोध्ने व्यक्तिगत प्रश्नावली (man's questionnaire) । यी प्रश्नावलीलाई अङ्ग्रेजीबाट नेपाली, मैथिली र भोजपुरी भाषामा अनुवाद गरिएको थियो ।

Scanned with CamScanner

Review Questions

Objective Questions

1. Which one of the following is the characteristic of primary data?
   (a) originality (b) objectively
   (c) first hand (d) all of the above
2. Government and non-government publications are considered as
   (a) basic data sources (b) secondary data sources
   (c) primary data sources (d) enternal data sources
3. The Central Bereau of Statistics conducts the census in Nepal. It is under which body of the Government of Nepal?
   (a) Ministry of Finance (b) Ministry of Home Affairs
   (c) National Planning Commission (d) Population division
4. Which of the following censuses is considered as head count only?
   (a) 1911 to 1930 census (b) 1920 to1941census
   (c) 1941 to 1952/54 census (d) 1911 to 1952/54 census
5. The first modern census of Nepal was conducted in
   (a) 1971 AD (b) 1961 AD
   (c) 1952/54 AD (d) 1941 AD
6. The first population census of Nepal was conducted in
   (a) 1911 AD (b) 1920 AD
   (c) 1930 AD (d) 1941 AD
7. When was introduced computer for census data processing for the first time in Nepal?
   (a) 1961 AD (b) 1971 AD
   (c) 1981 AD (d) 1991AD
8. How many staff are engaged in 2011 census?
   (a) 19370 (b) 30793
   (c) 40305 (d) 5000
9. The new feature of the 1981 census was
   (a) use of computer for data processing
   (b) paid fixed sum of money for the work
   (c) use of maps for the census operation
   (d) person who had completed SLC level of education were employed as supervisors
10. The 2001 census of Nepal is
    (a) the eighth census (b) the ninth census
    (c) the tenth census (d) the eleventh census
11. The concept of vital registration was introduced in Nepal in
    (a) 1962 AD (b) 1964 AD
    (c) 1972 AD (d) 1977 AD
12. In Nepal, the vital events began to be registered regularly from
    (a) April 1972 (b) April 1976
    (c) April 1977 (d) April 1980
13. Which of the following vital events are included in vital registration system in Nepal?
    (a) birth, death, marriage and divorced
    (b) birth, death, marriage and migration
    (c) birth, death, marriage, separation and migration
    (d) birth, death, marriage, divorced and migration

Scanned with CamScanner

14. The process of collecting, compiling, evaluating, analyzing and publishing demographic, social and economic data pertaining to all persons in a country is known as
    (a) population register (b) sample survey
    (c) vital registration (d) population census
15. The process of collecting, compiling, evaluating and publishing demographic, social and economic data about the sample population at a specified time is known as
    (a) population register (b) sample survey
    (c) vital registration (d) population census
16. The legal registration of birth, deaths, marriage, divorced, sparation, adoption, still birth and annualment of marriage is known as
    (a) population register (b) sample survey
    (c) vital registration (d) population census
17. Which type of census method is used in Nepal?
    (a) dejure (b) defacto
    (c) semi-defacto (d) modified dejure
18. The first nationally representative sample survey was conducted in
    (a) 1966 AD (b) 1974 AD
    (c) 1977 AD (d) 1978 AD
19. Which one of the following is the first nationally representative demographic and health survey conducted as part of the worldwide Demographic and Health Survey Project in Nepal?
    (a) The Nepal Fertility Survey 1976
    (b) Nepal Fertility and Family Planning Survey 1986
    (c) Nepal Family Health Survey 1996, NFHS 1996
    (d) Nepal Fertility, Family Planning and Health Survey 1991
20. The 2011 Demographic and Health Survey is _____ comprehensive survey conducted as part of the worldwide DHS project in Nepal.
    (a) the second (b) the third
    (c) the fourth (d) the fifth

Short Answer Questions

1. Discuss the primary and secondary data sources.
2. Briefly discuss the census taking procedures in Nepal.
3. Outline the coverage of information in the 2011 census of Nepal.
4. Discuss the problems of vital registration system in Nepal.
5. Sketch the brief history of vital registration system in Nepal.
6. Briefly discuss the demographic and health survey conducted in Nepal.

Long Answer Questions

1. Discuss the sources of demographic data in Nepal.
2. Discuss the population census as the basic source of population data in Nepal and mention its historical development.
3. Discuss the various sample surveys conducted in Nepal.
4. Define vital registration system and discuss the information coverage in vital registration with reference to Nepal.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-२

जनसङ्ख्या वृद्धि, वितरण र बनोट
Population Growth, Distribution and Composition

२.१ जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धि (Population Size and Growth)

२.१.१ नेपालमा जनसङ्ख्याको आकार र वृद्धि (Population size and growth in Nepal)

नेपालमा सन् १९११ देखि जनगणना लिने कामको थालनी भएको थियो । यसपछि लगभग प्रत्येक दश वर्षको अन्तरालमा जनगणना सञ्चालन हुँदै आइरहेको छ । सन् १९११ देखि सन् १९४१ सम्म सञ्चालन गरिएका जनगणनाहरू सामान्य व्यक्ति गणना (head count) मा मात्र सीमित रहेका थिए । सन् १९५२/५४ को जनगणना नेपालको पहिलो व्यवस्थित तवरले लिइएको आधुनिक जनगणना हो । यसपछि सञ्चालन गरिएका जनगणनाहरूलाई मात्र अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा तुलनायोग्य वैज्ञानिक जनगणना मानिन्छन् ।

तालिका २.१ मा सन् १९११ देखि सन् २०११ सम्मको विभिन्न जनगणना वर्षहरूमा नेपालको जनसङ्ख्याको आकार, वार्षिक वृद्धिदर र दोब्बर हुन लाग्ने समय प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९११ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्या ५६,३८,७४९ गणना गरिएकोमा सो जनसङ्ख्या घटेर सन् १९२० मा ५५,७३,७८८ र सन् १९३० मा ५५,३२,५७४ हुन आएको थियो । सन् १९११ र १९३० को अवधिमा करिब २ प्रतिशतले जनसङ्ख्याको आकार घट्न गएको थियो । सन् १९४१ मा जनसङ्ख्याको आकार बढ्न गई नेपालको कुल जनसङ्ख्या ६२,८३,६४९ पुग्न आएको थियो । सन् १९३०-१९४१ को अवधिमा करिब १४ प्रतिशतले जनसङ्ख्याको आकारमा वृद्धि भएको थियो ।

Table 2.1: Population size, growth rate and doubling time, Nepal, 1911-2011

Census Year	Population	Intercensal change		Average annual growth rate* (%)	Doubling time (in year)
		Absolute	Percentage		
1911	5638749	-	-	-	-
1920	5573788	- 64961	- 1.2	- 0.13	-
1930	5532574	- 41214	- 0.7	- 0.07	-
1941	6283649	751075	13.6	1.16	60
1952/54	8256625	1972976	31.4	2.27	31
1961	9412996	1156371	14.0	1.64	42
1971	11555983	2142987	22.8	2.05	34
1981	15022839	3466856	30.0	2.62	26
1991	18491097	3468258	23.1	2.08	33
2001	23151423	4660326	25.2	2.25	31
2011	26494504	3343081	14.4	1.35	52

* Exponential growth rates

Source: CBS (1987). Population monograph of Nepal.
CBS (1995). Population monograph of Nepal.
CBS (2002). Population census 2001. National report.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report.

Scanned with CamScanner

सन् १९४१ को कुल जनसङ्ख्यामा ३१.४ प्रतिशतले वृद्धि भई सन् १९५२/५४ मा नेपालको जनसङ्ख्या ८२,५६,६२५ पुग्न आएको थियो । त्यसपछि नेपालको कुल जनसङ्ख्या सन् १९६१ मा ९४,१२,९९६; सन् १९७१ मा १,१५,५५,९८३; सन् १९८१ मा १,५०,२२,८३९; सन् १९९१ मा १,८४,९१,०९७ र सन् २००१ मा २,३१,५१,४२३ हुन आएको देखिन्छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार नेपालको जनसङ्ख्या २,६४,९४,५०४ पुग्न आएको छ जुन सन् २००१ को जनसङ्ख्याको तुलनामा ३३,४३,०८१ ले बढी छ । यो दश वर्षको अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्या १४.४ प्रतिशतले बढ्न गएको छ ।

सन् १९११ देखि सन् १९३० सम्म जनसङ्ख्या वृद्धिदर ऋणात्मक (-) थियो । सन् १९४१ को जनगणनापछि यो वृद्धिदर धनात्मक (+) रहेको देखिन्छ । सन् १९११-१९२० को दशकमा औसत वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर -०.१३ प्रतिशत थियो । यो अवधिमा विभिन्न प्राकृतिक प्रकोप, फ्लयु (influenza) को महामारी र प्रथम विश्वयुद्ध जस्ता कारणहरूले गर्दा जनसङ्ख्या वृद्धिदर ऋणात्मक भएको मानिन्छ । त्यसै गरी सन् १९२०-१९३० को दशकमा वार्षिक -०.०७ प्रतिशतले जनसङ्ख्यामा ह्रास आएको थियो । सन् १९२०-१९३० को दशकमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर ऋणात्मक देखिनुमा जनगणना कार्यमा सुधार नहुनु, नेपाल र तिब्बतबिच हुन सक्ने युद्धको डरले धेरै युवाहरूको गणना नहुनु जस्ता कारणहरू जिम्मेवार मानिएका छन् ।

सन् १९३०-१९४१ को दशकमा जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर १.१६ प्रतिशत रहेको थियो । यस अवधिमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर धनात्मक हुनुमा सन् १९३० को जनगणनामा मानिसहरूको न्यून गणना हुनु र सन् १९४१ को जनगणनामा मानिसहरूको गणना अधिक हुनु प्रमुख कारण मानिएका छन् ।

सन् १९४१ र १९५२/५४ को अवधिमा जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर २.२७ प्रतिशत रहेको थियो । यसरी सन् १९४१ को मध्यम (moderate) जनसङ्ख्या वृद्धिदरबाट सन् १९५२/५४ मा एकैपटक उच्च र अस्वाभाविक जनसङ्ख्या वृद्धिदर देखिनुमा सन् १९५२/५४ को जनगणना आधुनिक जनगणना भएकाले जनगणना कार्यको व्यवस्थापनमा सुधार हुनु, दोस्रो विश्वयुद्धपछि विदेशी सेनामा सेवारत सैनिकहरू नेपाल फर्किनु, जनगणनामा सबै व्यक्तिहरू समेटिनु, सन् १९४१ को जनगणनामा न्यून गणना हुनु, सन् १९५० (वि.सं. २००७ साल) मा प्रजातन्त्रको उदयपछि प्रवासी नेपालीहरू आफ्नो देशमा फर्कनु, आप्रवासीको सङ्ख्यामा वृद्धि हुनु, र सन् १९५२/५४ को जनगणनामा मानिसहरूको अधिक गणना हुनु जस्ता कारणहरू प्रमुख मानिएका छन् ।

सन् १९५२/५४ र सन् १९६१ को अवधिमा वार्षिक १.६४ प्रतिशतले जनसङ्ख्या वृद्धि भएको थियो जुन वृद्धिदर अपेक्षा गरिएभन्दा कम थियो । यसरी सन् १९५२/५४-१९६१ को अवधिमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर कम देखिनुमा सन् १९५२/५४ को जनगणनामा अधिक गणना (over counting) हुनु हो भन्ने अनुमान गरिएको छ ।

सन् १९६१-१९७१ को दशकमा नेपालको जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर २.०५ प्रतिशत रहेको थियो । यसपछि सन् १९७१-१९८१ को दशकमा वार्षिक वृद्धिदर २.६२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यो नै नेपालको जनगणनाको इतिहासमा सबैभन्दा उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर हो । यसरी सन् १९७१-१९८१ को दशकमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च हुनुमा मृत्युदरमा ह्रास आउनु र प्रजननदर उच्च रहनु, जन्मनिरोधका साधनहरूको कम प्रयोग हुनु, र सन् १९८१ को जनगणनामा अधिक गणना हुनु जस्ता कारणहरू जिम्मेवार मानिएका छन् ।

सन् १९८१ र १९९१ को दशकमा नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर वार्षिक २.०८ प्रतिशत रह्यो जुन अघिल्लो दशकको वृद्धिदरभन्दा कम थियो । यसरी सन् १९८१-१९९१ को दशकमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्नुमा जनगणना लिने कार्यमा सुधार हुनु, प्रजननदरमा क्रमिक रूपले सुधार आउनु र परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगदरमा वृद्धि हुनु जस्ता कारणहरू जिम्मेवार मानिएका छन् ।

सन् १९९१-२००१ को अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर २.२५ प्रतिशत रहेको थियो । यही वृद्धिदर कायम रहेको भए आगामी ३१ वर्षमा नेपालको जनसङ्ख्या दोब्बर हुने थियो । यसरी अघिल्लो दशकको तुलनामा सन् १९९१-२००१ को अवधिमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च हुनुको प्रमुख कारण सन् २००१ को जनगणना विवरण सङ्कलन गर्ने क्रममा केही जिल्लाहरूमा व्यवधान उत्पन्न भएकाले ती जिल्लाहरूको परिवार सूचीकरण लगतबाट प्राप्त भएको जनसङ्ख्याको आधारमा जनसङ्ख्या अनुमान गरी कुल जनसङ्ख्यामा समावेश गरिनुलाई लिन सकिन्छ ।

Scanned with CamScanner

नेपालको सबैभन्दा पछिल्लो जनगणना अनुसार सन् २००१-२०११ को अवधिमा नेपालको जनसङ्ख्याको वार्षिक वृद्धिदर १.३५ प्रतिशत रहेको छ । यो वृद्धिदर कायम रहेमा नेपालको जनसङ्ख्या दोब्बर हुन ५२ वर्ष लाग्ने छ । यसरी सन् २०११ को जनगणनामा नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर कम हुनुमा मृत्युदर र प्रजनन दरमा कमी आउनु, विवाहको उमेरमा सुधार हुनु, शिशु मृत्युदर र बाल मृत्युदरमा कमी आउनु, जन्म निरोधकका साधनहरूको प्रयोगदर बढ्नु, नेपाली समाजमा परिवारको ढाँचामा परिवर्तन आउनु र अनुपस्थित जनसङ्ख्या अधिक हुनु नै मुख्य कारणका रूपमा देखिएका छन् ।

नेपालको वर्तमान जन्मदर र मृत्युदरलाई हेर्दा मृत्युदरको तुलनामा जन्मदर घट्न सकेको छैन । यसले गर्दा नेपालको जनसङ्ख्यामा १५ वर्षभन्दा मुनिका केटाकेटीहरूको अनुपात उच्च रहेको छ । आगामी वर्षमा पनि यो अनुपात उच्च नै रहने देखिन्छ । यसरी कुल जनसङ्ख्यामा केटाकेटीहरूको उच्च अनुपात हुनु भनेको भोली ठूलो सङ्ख्यामा केटाकेटीहरू प्रजननयोग्य उमेरमा प्रवेश गर्नु हो । यसरी ठूलो सङ्ख्यामा केटाकेटीहरू प्रजनन उमेरमा प्रवेश गर्नाले आगामी केही वर्षसम्म नेपालको जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च नै रहने देखिन्छ ।

२.१.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by ecological zones)

तालिका २.२ मा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार सन् १९८१ देखि सन् २०११ सम्मको जनसङ्ख्या वृद्धिदर प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार हिमाली क्षेत्रको तुलनामा पहाडी क्षेत्रमा र पहाडी क्षेत्रको तुलनामा तराई क्षेत्रमा वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च रहेको देखिन्छ । सन् १९८१ देखि सन् २०११ को अवधिमा हिमाली र पहाडी क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा उतारचढाव भएको देखिन्छ भने तराई क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदर निरन्तर घट्न गएको छ । सन् १९८१-१९९१ को तुलनामा सन् १९९१-२००१ को दशकमा हिमाली र पहाडी क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदर बढ्न गएको थियो भने तराई क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्न गएको थियो ।

सन् २००१-२०११ को दशकमा सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूमा गत दशकको तुलनामा वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा कमी आएको छ । सन् १९९१-२००१ को दशकमा हिमाली क्षेत्रको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.५७ प्रतिशत रहेकोमा सो वृद्धिदर घटेर सन् २००१-२०११ को अवधिमा ०.५४ प्रतिशत हुन आएको छ । त्यसै गरी सन् १९९१-२००१ को अवधिमा पहाडी र तराई क्षेत्रको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर क्रमशः १.९७ प्रतिशत र २.६२ प्रतिशत रहेको थियो भने सन् २००१-२०११ को अवधिमा ती क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदर क्रमशः १.०६ प्रतिशत र १.७२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

हिमाली र पहाडी क्षेत्रको तुलनामा तराई क्षेत्रमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च रहनुका मुख्य कारणहरूमा हिमाली र पहाडी क्षेत्रबाट तराई क्षेत्रमा बसाइ सर्नु र छिमेकी देश भारतबाट नेपाल आई तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्नु हो । अर्कोतिर तराई क्षेत्रमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्दै जानुको पछाडि हिमाली र पहाडी क्षेत्रबाट तराई क्षेत्रमा हुने बसाइँसराइको प्रवाह कम हुनु र तराईका युवाहरू काम र रोजगारीका लागि विदेसिनु प्रमुख कारण हुन सक्छन् ।

२.१.३ विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by development regions)

तालिका २.२ अनुसार विकास क्षेत्रहरूमा जनसङ्ख्या वृद्धिदरलाई हेर्दा सबै विकास क्षेत्रहरूको जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा उतारचढाव रहेको पाइन्छ । सन् १९८१-१९९१ को अवधिमा विकास क्षेत्रहरू मध्ये सबैभन्दा उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर सुदूर पश्चिमाञ्चलमा (२.४१%) थियो भने सबैभन्दा कम पूर्वाञ्चलमा (१.८१%) थियो । सन् १९९१-२००१ को अवधिमा पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र मध्य पश्चिमाञ्चलको जनसङ्ख्या वृद्धिदर विगत दशकको तुलनामा बढ्न गएको देखिन्छ भने सुदूर पश्चिमाञ्चलको जनसङ्ख्या वृद्धिदर घट्न गएको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

सन् २००१-२०११ को अवधिमा विकास क्षेत्रमध्ये मध्यमाञ्चलमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर सबैभन्दा उच्च (१.८४%) रहेको छ । यसपछि क्रमशः मध्यमाञ्चल (१.६३%), सुदूर पश्चिमाञ्चल (१.५३%), पूर्वाञ्चल (०.८४%) र पश्चिमाञ्चल (०.७४%) रहेका छन् । सन् १९९१-२००१ को तुलनामा सन् २००१-२०११ को दशकमा पाँच वटै विकास क्षेत्रहरूको जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा कमी आएको छ ।

Table 2.2: Population growth rates by ecological zones, development regions and urban & rural areas, 1981-2011

Region	Average annual growth rate		
	1981-1991	1991-2001	2001-2001
Ecological zones			
Mountain	1.02	1.57	0.54
Hill	1.61	1.97	1.06
Terai	2.75	2.62	1.72
Development regions			
Eastern	1.81	1.84	0.84
Central	2.31	2.61	1.84
Western	1.87	1.92	0.75
Mid-western	2.09	2.23	1.63
Far-western	2.41	2.26	1.53
Urban & rural areas			
Urban	5.72	6.44	3.38
Rural	1.77	1.71	0.98
Nepal	**2.08**	**2.25**	**1.35**

Note: Growth rates are exponential growth rate

Source: Same as Table 2.1

सन् १९९१-२००१ को दशकमा सबैभन्दा उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदर मध्यमाञ्चलमा (२.६१%) र सबैभन्दा कम पूर्वाञ्चलमा (१.८४%) रहेको थियो भने सन् २००१-२०११ को अवधिमा मध्यमाञ्चलमा सबैभन्दा धेरै (१.८४%) र पश्चिमाञ्चलमा सबैभन्दा कम (०.७५%) जनसङ्ख्या वृद्धिदर पाइएको छ । यसरी मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च रहनुमा अन्य विकास क्षेत्रभन्दा यो क्षेत्र तुलनात्मक रूपले बढी विकसित हुनु र अन्य क्षेत्रहरूबाट यस क्षेत्रमा मानिसहरू बसाइँसरी आउनु प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

२.१.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वृद्धि (Population growth by urban and rural areas)

तालिका २.२ अनुसार सहरी र ग्रामीण जनसङ्ख्या वृद्धिदरलाई दृष्टिगत गर्दा ग्रामीण जनसङ्ख्या वृद्धिदरको तुलनामा सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर ज्यादै उच्च रहेको छ । यद्यपि सहरी क्षेत्रको जनसङ्ख्या वृद्धिदरमा उतारचढाव रहेको पाइन्छ । सन् १९८१-१९९१ को दशकमा सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर ५.७२ प्रतिशत रहेकोमा सो वृद्धिदर बढ्न गई सन् १९९१-२००१ को दशकमा ६.४४ प्रतिशत हुन पुगेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर घटेर ३.३८ प्रतिशत हुन आएको छ ।

सन् १९८१-१९९१ को अवधिमा ग्रामीण जनसङ्ख्याको वार्षिक जनसङ्ख्या वृद्धिदर १.७७ प्रतिशतबाट सन् १९९१-२००१ को अवधिमा १.७१ प्रतिशत र सन् २००१-२०११ को दशकमा ०.९८ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । यसरी ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा सहरी क्षेत्रमा जनसङ्ख्या वृद्धिदर उच्च रहनुमा ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा ठूलो सङ्ख्यामा मानिसहरूको बसाइँसराइ हुनु र ग्रामीण क्षेत्रहरूलाई सहरी क्षेत्रमा पुनर्वर्गीकरण गरिनु जस्ता कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन् ।

Scanned with CamScanner

२.२ जनसङ्ख्या वितरण (Population Distribution)

२.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by ecological zones)

नेपाललाई प्राकृतिक दृष्टिले हिमाल (Mountain), पहाड (Hill) र तराई (Terai) गरी तीन भौगोलिक क्षेत्रमा विभाजन गरिएको छ । हिमाली क्षेत्रले नेपालको कुल क्षेत्रफलको ३५ प्रतिशत, पहाडी क्षेत्रले ४२ प्रतिशत र तराई क्षेत्रले २३ प्रतिशत भूमि ओगटेको छ ।

नेपालको भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरणलाई दृष्टिगत गर्दा तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको अंश बढ्दै आइरहेको छ भने हिमाली र पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको अंश घट्दै गइरहेको छ । तालिका २.३ मा विभिन्न जनगणना वर्षहरूमा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण र परिवर्तन प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९९१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ७.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या हिमाली क्षेत्रमा रहेका थिए । त्यसपछि सो प्रतिशत घट्न गई सन् २००१ मा ७.३ प्रतिशत र सन् २०११ मा ६.७ प्रतिशत हुन आएको छ । त्यसै गरी सन् १९९१ को जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ४५.५ प्रतिशत जनसङ्ख्या पहाडी क्षेत्रमा रहेकोमा सो घटेर सन् २००१ मा ४४.३ प्रतिशत र सन् २०११ मा ४३.० प्रतिशत रहन आएको देखिन्छ । सन् १९९१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ४६.७ प्रतिशत जनसङ्ख्या तराई क्षेत्रमा रहेकोमा सो प्रतिशत बढेर सन् २००१ र सन् २०११ मा क्रमशः ४८.४ प्रतिशत र ५०.३ प्रतिशत पुग्नगएको छ । माथि उल्लेख गरिएका तथ्यलाई हेर्दा सन् १९९१ को तुलनामा सन् २००१ मा र सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा हिमाली र पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात घट्न गएको छ भने तराई क्षेत्रमा बढ्न गएको देखिन्छ ।

Table 2.3: Population distribution and change by ecological zones, development regions, and urban and rural areas, Nepal, 1991-2011

Area	1991		2001		2011		% change in population, 2001-2011
	Population	%	Population	%	Population	%	
Ecological zones							
Mountain	1443130	7.80	1687859	7.29	1781792	6.73	5.6
Hill	8419889	45.53	10251111	44.28	11394007	43.01	11.1
Tarai	8628078	46.66	11212453	48.43	13318705	50.27	18.8
Development regions							
Eastern	4446749	24.05	5344476	23.08	5811555	21.93	8.7
Central	6183955	33.44	8031629	34.69	9656985	36.45	20.2
Western	3770678	20.39	4571013	19.74	4926765	18.60	7.8
Mid-western	2410414	13.04	3012975	13.01	3546682	13.39	17.7
Far-western	1679301	9.08	2191330	9.47	2552517	9.63	16.5
Urban & rural areas							
Urban	1695719	9.17	3227879	13.94	4523820	17.07	40.1
Rural	16795378	90.83	19923544	86.06	21970684	82.93	10.3
Nepal	**18491097**	**100.00**	**23151423**	**100.00**	**26494504**	**100.00**	**14.4**

Source: CBS (1993). Population census 1991. Vol.I
CBS (2002). Population census 2001 National report
CBS (2014). National population and housing census 2011.

Scanned with CamScanner

भौगोलिक क्षेत्रहरूमा जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई हेर्दा सन् २००१-२०११ को अवधिमा तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्यामा १८.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । पहाडी क्षेत्रको जनसङ्ख्या ११.१ प्रतिशतले र हिमाली क्षेत्रको जनसङ्ख्या ५.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यसरी हिमाली र पहाडी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको तुलनामा तराई क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्या बढ्नुको प्रमुख कारण हिमाली र पहाडी क्षेत्रबाट तराई क्षेत्रमा हुने बसाइँसराइलाई लिन सकिन्छ ।

२.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by development regions)

नेपालको कुल क्षेत्रफलको १९.३ प्रतिशत भूमि पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रले, १८.६ प्रतिशत भूमि मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रले, २०.६ प्रतिशत भूमि पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रले, २८.८ प्रतिशत भूमि मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रले र १३.३ प्रतिशत भूमि सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रले ओगटेको छ । तालिका २.३ मा विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण र परिवर्तन प्रस्तुत गरिएको छ । विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरणलाई दृष्टिगत गर्दा सन् १९९१ देखि २०११ सम्मको जनगणनाले सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याको बसोवास मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याको बसोवास सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको देखाएको छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २१.९ प्रतिशत जनसङ्ख्या पूर्वाञ्चलमा, ३६.४ प्रतिशत मध्यमाञ्चलमा, १८.६ प्रतिशत पश्चिमाञ्चलमा, १३.४ प्रतिशत मध्य पश्चिमाञ्चलमा र ९.६ प्रतिशत सुदूर पश्चिमाञ्चलमा रहेको पाइन्छ ।

सन् १९९१-२०११ सम्म विकास क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरणको प्रवृत्तिलाई हेर्दा पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशतमा कमी आएको देखिन्छ भने मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको हिस्सा बढ्न गएको छ ।

सन् २००१-२०११ को दशकमा सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या परिवर्तन मध्यमाञ्चलमा र सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या परिवर्तन पश्चिमाञ्चलमा भएको देखिन्छ । उक्त अवधिमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनसङ्ख्या २०.२ प्रतिशतले र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनसङ्ख्या ७.८ प्रतिशतले परिवर्तन भएको देखिन्छ । यसपछि मध्य पश्चिमाञ्चल, सुदूर पश्चिमाञ्चल र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्या क्रमशः १७.७ प्रतिशत, १६.५ प्रतिशत र ८.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइन्छ । यसरी मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा जनसङ्ख्याको बसोवास उच्च हुनुको मुख्य कारण तुलनात्मक रूपले अन्य क्षेत्रभन्दा यो क्षेत्र बढी विकसित हुनु र आधारभूत सुविधाहरूको उपलब्धता हुनु हो ।

२.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण (Population distribution by urban and rural areas)

तालिका २.३ मा सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्या वितरण र परिवर्तन प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत एकपछि अर्को जनगणनामा बढ्न गएको छ । उता ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको अंशमा निरन्तर रूपले कमी आइरहेको देखिन्छ । सन् १९९१ मा देशको कुल जनसङ्ख्याको ९.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा र ९०.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्दथे । सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत निरन्तर रूपले बढ्न गई सन् २००१ मा १३.९ प्रतिशत र सन् २०११ मा १७.१ प्रतिशत हुन गयो । उता ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्याको हिस्सा निरन्तर घट्न गई सन् २००१ मा ८६.१ प्रतिशत र सन् २०११ मा ८२.९ प्रतिशत पुग्न गएको छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा सहरी जनसङ्ख्या ४०.१ प्रतिशतले र ग्रामीण जनसङ्ख्या १०.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी सहरी क्षेत्रको जनसङ्ख्या बढ्दै जानु र ग्रामीण क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्या घट्दै जानुमा ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा हुने बसाइँसराइ, सहरी जनसङ्ख्याको प्राकृतिक वृद्धिदर र ग्रामीण क्षेत्रलाई सहरी क्षेत्रमा पुनर्वर्गीकरण गरिनुलाई प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ ।

Scanned with CamScanner

२.२.४ जिल्ला अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Population distribution by districts)

तालिका २.४ मा जिल्ला अनुसार जनसङ्ख्या वितरणको स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९९१ को जनगणना अनुसार सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याको बसोवास भएको जिल्ला काठमाडौं थियो जहाँ कुल जनसङ्ख्याको ३.७ प्रतिशत जनसङ्ख्या बसोवास गर्दथे । जनसङ्ख्या बसोवासको दृष्टिले काठमाडौंपछि मोरङ (३.६%), झापा (३.६%), धनुषा (२.९%), रूपन्देही (२.८%), सर्लाही (२.७%), सप्तरी (२.५%), सुनसरी (२.५%), सिराहा (२.५%) र महोत्तरी (२.४%) क्रमशः दसौं स्थानको क्रममा रहेका थिए । त्यसै गरी सन् २००१ मा सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या बसोवास भएको जिल्ला काठमाडौं थियो । यस जिल्लामा कुल जनसङ्ख्याको ४.७ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोवास रहेको थियो । यसपछि धेरै जनसङ्ख्याको बसोवास भएका जिल्लाहरूमा मोरङ (३.६%), रूपन्देही (३.१%), झापा (३.०%), धनुषा (२.९%), सर्लाही (२.८%), सुनसरी (२.७%), कैलाली (२.७%), सिराहा (२.५%) र सप्तरी (२.५%) रहेका थिए ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार विभिन्न जिल्लाहरू मध्ये सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्याको बसोवास भएको जिल्ला काठमाडौं हो जहाँ कुल जनसङ्ख्याको ६.६ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोवास रहेको छ । यसपछि धेरै जनसङ्ख्या भएका जिल्लाहरूको पङ्क्तिमा मोरङ (३.६%), रूपन्देही (३.३%), झापा (३.१%), कैलाली (२.९%), सर्लाही (२.९%), सुनसरी (२.९%), धनुषा (२.९%), बारा (२.६%) र रौतहट (२.६%) रहेका छन् ।

कम जनसङ्ख्या भएका जिल्लाहरूलाई दृष्टिगत गर्दा सन् १९९१ मा मनाङ जिल्लामा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याको बसोवास रहेको थियो । यस जिल्लामा ५,३६३ जनसङ्ख्या अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको ०.०३ प्रतिशत जनसङ्ख्या बसोवास गर्दथे । यसपछि कम जनसङ्ख्याको बसोवास भएका जिल्लाहरूमा मुस्ताङ, डोल्पा, हुम्ला, मुगु र रसुवा रहेका थिए ।

सन् २००१ मा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याको बसोवास भएको जिल्ला मनाङ नै थियो । यस जिल्लामा कुल जनसङ्ख्याको ०.०४ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोवास रहेको थियो । जनसङ्ख्याको बसोवास कम भएका अन्य जिल्लाहरूमा मुस्ताङ (०.१%), डोल्पा (०.१%), हुम्ला (०.२%), मुगु (०.२%) र रसुवा (०.२%) रहेका थिए । यी जिल्लाहरूमा ५० हजारभन्दा कम जनसङ्ख्याको बसोवास रहेको थियो ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याको बसोवास भएको जिल्ला मनाङ हो जहाँ ६,५३८ अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको ०.०२ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेको छ । यसपछि कम जनसङ्ख्या भएका जिल्लाहरूको पङ्क्तिमा मुस्ताङ (०.१%), डोल्पा (०.१%), रसुवा (०.२%), हुम्ला (०.२%) र मुगु (०.२%) पर्दछन् ।

सन् २००१-२०११ को दशकमा ७५ जिल्लामध्ये ४८ जिल्लामा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएको छ भने २७ जिल्लामा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्यामा कमी आएको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा काठमाडौं जिल्लाको जनसङ्ख्या ६१.२ प्रतिशतले बढ्न गएको छ । यसपछि ललितपुर, भक्तपुर, कालिकोट, कास्की, बाँके, जाजरकोट, रौतहट, कैलाली, मुगु र हुम्ला रहेका छन् । यी जिल्लाहरूको जनसङ्ख्या वृद्धि २५ प्रतिशतभन्दा माथि रहेको छ । डोटी, इलाम र तनहुँ जिल्लाको जनसङ्ख्या परिवर्तन ३ प्रतिशतभन्दा कम छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा मनाङ जिल्लाको जनसङ्ख्या ३१.८ प्रतिशतले घट्न गएको देखिन्छ । यसपछि मुस्ताङ, तेह्रथुम र भोजपर जिल्लाको जनसङ्ख्या १० प्रतिशतभन्दा बढी घट्न गएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 2.4: Population distribution and change by districts, Nepal, 1991-2011

District	1991		2001		2011		% change in population, 2001-2011
	Popuation	%	Population	%	Population	%	
Taplejung	120053	0.65	134698	0.58	127461	0.48	-5.4
Panchthar	175206	0.95	202056	0.87	191817	0.72	-5.1
Ilam	229214	1.24	282806	1.22	290254	1.10	2.6
Jhapa	593737	3.21	688109	2.97	812650	3.07	18.1
Morang	674823	3.65	843220	3.64	965370	3.64	14.5
Sunsari	463481	2.51	625633	2.70	763487	2.88	22.0
Dhankuta	146386	0.79	166479	0.72	163412	0.62	-1.8
Terhathum	102870	0.56	113111	0.49	101577	0.38	-10.2
Sankhuwasabha	141903	0.77	159203	0.69	158742	0.60	-0.3
Bhojpur	198784	1.08	203018	0.88	182459	0.69	-10.1
Solukhumbu	97200	0.53	107686	0.47	105886	0.40	-1.7
Okhaldhunga	139457	0 75	156702	0.68	147984	0.56	-5.6
Khotang	215965	1.17	231385	1.00	206312	0.78	-10.8
Udayapur	221256	1.20	287689	1.24	317532	1.20	10.4
Saptari	465668	2.52	570282	2.46	639284	2.41	12.1
Siraha	460746	2.49	572399	2.47	637328	2.41	11.3
Dhanusa	543672	2.94	671364	2.90	754777	2.85	12.4
Mahottari	440146	2.38	553481	2.39	627580	2.37	13.4
Sarlahi	492798	2.67	635701	2.75	769729	2.91	21.1
Sindhuli	223900	1.21	279821	1.21	296192	1.12	5.9
Ramechhap	188064	1.02	212408	0.92	202646	0.76	-4.6
Dolakha	173236	0.94	204229	0.88	186557	0.70	-8.7
Sindhupalchok	261025	1.41	305857	1.32	287798	1.09	-5.9
Kavrepalanchok	324329	1:75	385672	1.67	381937	1.44	-1.0
Lalitpur	257086	1.39	337785	1.46	468132	1.77	38.6
Bhaktapur	172952	0.94	225461	0.97	304651	1.15	35.1
Kathmandu	675341	3.65	1081845	4.67	1744240	6.58	61.2
Nuwakot	245260	1.33	288478	1.25	277471	1.05	-3.8
Rasuwa	36744	0.20	44731	0.19	43300	0.16	-3.2
Dhading	278068	1.50	338658	1.46	336067	1.27	-0.8
Makwanpur	314599	1.70	392604	1.70	420477	1.59	7.1
Rautahat	414005	2.24	545132	2.35	686722	2.59	26.0
Bara	415718	2.25	559135	2.42	687708	2.60	23.0
Parsa	372524	2.01	497219	2.15	601017	2.27	20.9
Chitawan	354488	1.92	472048	2.04	579984	2.19	22.9
Gorkha	252524	1.37	288134	1.24	271061	1.02	-5.9
Lamjung	153697	0.83	177149	0.77	167724	0.63	-5.3
Tanahu	268073	1.45	315237	1.36	323288	1.22	2.6
Syangja	293526	1.59	317320	1.37	289148	1.09	-8.9

Scanned with CamScanner

District	1991		2001		2011		% change in population, 2001-2011
	Popuation	%	Population	%	Population	%	
Kaski	292945	1.58	380527	1.64	492098	1.86	29.3
Manang	5363	0.03	9587	0.04	6538	0.02	-31.8
Mustang	14292	0.08	14981	0.06	13452	0.05	-10.2
Myagdi	100552	0.54	114447	0.49	113641	0.43	-0.7
Parbat	143547	0.78	157826	0.68	146590	0.55	-7.1
Baglung	232486	1.26	268937	1.16	268613	1.01	-0.1
Gulmi	266331	1.44	296654	1.28	280160	1.06	-5.6
Palpa	236313	1.28	268558	1.16	261180	0.99	-2.7
Nawalparasi	436217	2.36	562870	2.43	643508	2.43	14.3
Rupandehi	522150	2.82	708419	3.06	880196	3.32	24.2
Kapilbastu	371778	2.01	481976	2.08	571936	2.16	18.7
Arghakhanchi	180884	0.98	208391	0.90	197632	0.75	-5.2
Pyuthan	175469	0.95	212484	0.92	228102	0.86	7.4
Rolpa	179621	0.97	210004	0.91	224506	0.85	6.9
Rukum	155554	0.84	188438	0.81	208567	0.79	10.7
Salyan	181785	0.98	213500	0.92	242444	0.92	13.6
Dang	354413	1.92	462380	2.00	552583	2.09	19.5
Banke	285604	1.54	385840	1.67	491313	1.85	27.3
Bardiya	290313	1.57	382649	1.65	426576	1.61	11.5
Surkhet	225768	1.22	288527	1.25	350804	1.32	21.6
Dailekh	187400	1.01	225201	0.97	261770	0.99	16.2
Jajarkot	113958	0.62	134868	0.58	171304	0.65	27.0
Dolpa	25013	0.14	29545	0.13	36700	0.14	24.2
Jumla	75964	0.41	89427	0.39	108921	0.41	21.8
Kalikot	88805	0.48	105580	0.46	136948	0.52	29.7
Mugu	36364	0.20	43937	0.19	55286	0.21	25.8
Humla	34383	0.19	40595	0.18	50858	0.19	25.3
Bajura	92010	0.50	108781	0.47	134912	0.51	24.0
Bajhang	139092	0.75	167026	0.72	195159	0.74	16.8
Achham	198188	1.07	231285	1.00	257477	0.97	11.3
Doti	167168	0.90	207066	0.89	211746	0.80	2.3
Kailali	417891	2.26	616697	2.66	775709	2.93	25.8
Kanchanpur	257906	1.39	377899	1.63	451248	1.70	19.4
Dadeldhura	104647	0.57	126162	0.54	142094	0.54	12.6
Baitadi	200716	1.09	234418	1.01	250898	0.95	7.0
Darchula	101683	0.55	121996	0.53	133274	0.50	9.2
Nepal	**18491097**	**100.00**	**23151423**	**100.00**	**26494504**	**100.00**	**14.4**

Source: CBS (1993). Population census 1991. Vol.1.
CBS (2002). Population census 2001. National report.
CBS (2014). National population and housing census 2011.

Scanned with CamScanner

२.३ जनसङ्ख्या घनत्व (Population Density)

प्रतिवर्ग किलोमिटर व्यक्तिहरूको सङ्ख्या जनघनत्व हो । सन् १९८१ मा सम्पूर्ण देशको जनघनत्व १०२ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेकोमा सो सङ्ख्या बढेर सन् १९९१ मा १२६ र सन् २००१ मा १५७ र सन् २०११ मा १८० व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर हुन आएको छ । सन् १९९१-२००१ को अवधिमा नेपालको जनघनत्व २५ प्रतिशतले र सन् २००१-२०११ को दशकमा १४ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइन्छ ।

२.३.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनघनत्व (Population density by ecological zones)

तालिका २.५ मा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार सन् १९९१ देखि २०११ सम्मको जनघनत्व प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९९१ मा हिमाली क्षेत्रको जनघनत्व प्रतिवर्ग किलोमिटर २८ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेकोमा सो बढ्न गई सन् २०११ मा ३४ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर हुन आएको देखिन्छ । सन् १९९१ देखि २०११ को दुई दशकमा हिमाली क्षेत्रको जनघनत्व ३७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

त्यसै गरी सन् १९९१ मा पहाडी क्षेत्रको जनघनत्व १३७ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेकोमा त्यसमा वृद्धि भई सन् २०११ मा १८६ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर हुन आएको देखिन्छ । सन् १९९१-२०११ को अवधिमा पहाडी क्षेत्रको जनघनत्व ३६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

सन् १९९१ मा तराई क्षेत्रको जनघनत्व २५४ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेकोमा सो उल्लेखनीय रूपमा बढ्न गई सन् २००१ मा ३३० व्यक्ति र सन् २०११ मा ३९२ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर पुग्न आएको छ । तराई क्षेत्रको जनघनत्व विगत २० वर्षको अवधिमा ५४ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

Table 2.5: Population density by ecological zones and developmet regions, Nepal, 1991-2011

Region	Population density (Person per sq. km.)		
	1991	2001	2011
Ecological zones			
Mountain	28	33	34
Hill	137	167	186
Terai	254	330	392
Development regions			
Eastern	156	188	204
Central	226	293	352
Western	128	156	168
Mid-western	57	71	84
Far-western	86	112	131
Nepal	**126**	**157**	**180**

Source: CBS (1995). Population monograph of Nepal.
CBS (2003). Population monograph of Nepal.
CBS (2014). National population and housing census 2011.

सन् २०११ मा सम्पूर्ण देशको जनघनत्वभन्दा तराई क्षेत्रको जनघनत्व दुई गुनाले बढी छ । हिमाली क्षेत्रको जनघनत्व देशको जनघनत्वभन्दा ५ गुना कम रहेको छ । भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनघनत्वलाई विश्लेषण गर्दा सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूमा जनघनत्व बढ्न गएको भए तापनि हिमाली र पहाडी क्षेत्रको तुलनामा तराई क्षेत्रको जनघनत्व निकै बढेको पाइन्छ ।

२.३.२ विकास क्षेत्र अनुसार जनघनत्व (Population density by development regions)

तालिका २.५ मा सन् १९९१ देखि २०११ सम्म विकास क्षेत्र अनुसार जनघनत्व प्रस्तुत गरिएको छ । विकास क्षेत्र अनुसार जनघनत्वलाई हेर्दा सबै विकास क्षेत्रमा जनघनत्व बढ्न गएको पाइन्छ । विकास क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा बढी जनघनत्व मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम जनघनत्व मध्य पश्चिमाञ्चलमा रहेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९९१ मा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनघनत्व २२६ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको थियो । उक्त जनघनत्व बढेर सन् २००१ मा २९३ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर पुग्न आएको थियो । सो जनघनत्व अझ वृद्धि भई सन् २०११ मा ३५२ पुग्न आएको छ । सन् १९९१-२०११ सम्मको २० वर्षको अवधिमा मध्यमाञ्चलको जनघनत्व ५६ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

त्यसै गरी सबैभन्दा कम जनघनत्व भएको मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनघनत्व सन् १९९१ मा ५७ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर थियो भने सो जनघनत्वमा वृद्धि भई सन् २००१ मा ७१ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर र सन् २०११ मा ८४ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर पुग्न आएको छ । सन् १९९१-२०११ को दुई दशकमा मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनघनत्व ४७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

सन् १९९१ मा पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनघनत्व देशको जनघनत्वभन्दा बढी थियो । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको जनघनत्व देशको जनघनत्वभन्दा बढी देखिएको छ ।

२.३.३ जिल्ला अनुसार जनघनत्व (Population density by districts)

तालिका २.६ मा जिल्ला अनुसार सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्मको जनघनत्व प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९९१ मा उच्च जनघनत्व भएका जिल्लाहरू क्रमशः काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुर, धनुषा र महोत्तरी थिए भने कम जनघनत्व भएका जिल्लाहरू मनाङ, डोल्पा, मुस्ताङ र हुम्ला थिए । सन् १९९१ मा विभिन्न जिल्लाहरूको जनघनत्वलाई देशको जनघनत्वसँग तुलना गर्दा ४२ जिल्लाको जनघनत्व देशको जनघनत्व (१२६) भन्दा उच्च रहेको थियो ।

सन् २००१ को जनगणना अनुसार सबैभन्दा उच्च जनघनत्व भएको जिल्ला काठमाडौं थियो । यस जिल्लाको जनघनत्व २७३९ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको थियो । यसपछि उच्च जनघनत्व भएका जिल्लाहरूको पङ्क्तिमा क्रमशः भक्तपुर, ललितपुर, धनुषा, महोत्तरी, रूपन्देही, सर्लाही, सुनसरी, रौतहट र सिराहा रहेका थिए । त्यसै गरी कम जनघनत्व भएका जिल्ला मनाङ थियो । यस जिल्लाको जनघनत्व ४ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर थियो । यसपछि कम जनघनत्व भएका जिल्लाहरूको पङ्तिमा डोल्पा, मुस्ताङ, हुम्ला, मुगु, रसुवा, सोलुखुम्बु, जुम्ला, ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा र बझाङ रहेका थिए । समग्र देशको जनघनत्वसित जिल्लाहरूको जनघनत्वलाई तुलना गर्दा ७५ जिल्लामध्ये ३९ जिल्लाको जनघनत्व देशको जनघनत्व (१५७) भन्दा उच्च थियो भने ३६ जिल्लाको जनघनत्व देशको जनघनत्वभन्दा कम रहेको थियो ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार जिल्लाहरू मध्ये सबैभन्दा उच्च जनघनत्व भएको जिल्ला काठमाडौं नै देखिएको छ । यस जिल्लाको जनघनत्व ४,४१६ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको छ । सन् १९९१-२०११ को अवधिमा यस जिल्लाको जनघनत्व १५८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । काठमाडौंपछि जनघनत्व उच्च भएको दोस्रो जिल्ला भक्तपुर हो जहाँको जनघनत्व २,५६० व्यक्ति प्रतिवर्ग किलामिटर रहेको छ । जनघनत्वको दृष्टिले तेस्रो, चौथो र पाँचौं क्रममा रहेका जिल्लाहरू ललितपुर, रूपन्देही र धनुषा हुन् । यी जिल्लाहरूको जनघनत्व क्रमशः १,२१६ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर, ६४७ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर र ६४० व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर रहेको छ । यसपछि जनघनत्व उच्च भएका जिल्लाहरूको पङ्क्तिमा महोत्तरी (६२६), सर्लाही (६११), रौतहट (६१०), सुनसरी (६०७) र बारा (५७८) रहेका छन् ।

सन् २०११ मा सबैभन्दा कम जनघनत्व भएको जिल्ला मनाङ हो । यस जिल्लाको जनघनत्व प्रतिवर्ग किलोमिटर ३ व्यक्ति रहेको छ । यसपछि जनघनत्व कम भएका जिल्लाहरू मुस्ताङ, डोल्पा र हुम्ला हुन् । यी जिल्लाहरूको जनघनत्व क्रमशः ४ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर, ५ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर र ९ व्यक्ति प्रतिवर्ग किलोमिटर छ । त्यसै गरी कम जनघनत्व भएका जिल्लाहरूको पङ्क्तिमा मुगु, रसुवा, सोलुखुम्बु, ताप्लेजुङ, हुम्ला, सङ्खुवासभा र म्याग्दी रहेका छन् । यी जिल्लाहरूको जनघनत्व प्रतिवर्ग किलोमिटर ५० व्यक्तिभन्दा कम छ ।

Scanned with CamScanner

Table 2.6: Population density by districts, Nepal, 2001-2011

District	Density per sq. kilometer			District	Density per sq. kilometer		
	1991	2001	2011		1991	2001	20
Taplejung	33	37	35	Syangja	252	273	24
Panchthar	141	163	155	Kaski	145	189	24
Ilam	135	166	170	Manang	2	4	
Jhapa	370	428	506	Mustang	4	4	
Morang	364	455	520	Myagdi	44	50	4
Sunsari	369	498	607	Parbat	291	319	29
Dhankuta	164	187	183	Baglung	130	151	15
Terahthum	152	167	150	Gulmi	232	258	24
Sankhuwasabha	41	46	46	Palpa	172	196	19
Bhojpur	132	135	121	Nawalparasi	202	260	29
Solukhumbu	29	33	32	Rupandehi	384	521	64
Okhaldhunga	130	146	138	Kapilbastu	214	277	32
Khotang	136	145	130	Arghakhanchi	152	175	16
Udayapur	107	139	154	Pyuthan	134	162	17
Saptari	342	418	469	Rolpa	96	112	11
Siraha	388	482	536	Rukum	54	65	72
Dhanusha	461	569	640	Salyan	124	146	166
Mohottari	439	552	626	Dang	120	156	187
Sarlahi	391	505	611	Banke	122	165	210
Sindhuli	90	112	119	Bardiya	143	189	211
Ramechhap	122	137	131	Surkhet	92	118	143
Dolkha	79	93	85	Dailekh	125	150	174
Sindhupalchowk	103	120	113	Jajarkot	51	60	77
Kavrepalanchowk	232	276	274	Dolpa	3	4	5
Lalitpur	668	877	1216	Jumla	30	35	43
Bhaktapur	1453	1895	2560	Kalikot	51	61	79
Kathmandu	1710	2739	4416	Mugu	10	12	16
Nuwakot	219	257	248	Humla	6	7	9
Rasuwa	24	29	28	Bajura	42	50	62
Dhading	144	176	174	Bajhang	41	49	57
Makwanpur	130	162	173	Achham	118	138	153
Rautahat	368	484	610	Doti	83	102	105
Bara	349	470	578	Kailali	129	191	240
Parsa	275	367	444	Kanchanpur	160	235	280
Chitawan	160	213	261	Dadeldhura	68	82	92
Gorkha	70	80	75	Baitadi	132	154	165
Lamjung	91	105	99	Darchula	44	53	57
Tanahu	173	204	209	Nepal	126	157	180

Source: Same as Table 2.4

पचहत्तर जिल्लामध्ये राष्ट्रिय स्तर (१८० व्यक्ति प्रतिवर्ग कि.मि.) भन्दा माथि जनघनत्व हुने जिल्लाहरू ३ छन् भने राष्ट्रिय स्तरभन्दा कम जनघनत्व हुने जिल्लाहरू ४३ रहेका छन् । सन् २००१ र सन् २०११ के दशकमा ४८ जिल्लाको जनघनत्व बढ्न गएको छ भने २४ जिल्लाको जनघनत्व घट्न गएको छ सङ्ख्यात्मक रूपमा सबैभन्दा धेरै जनघनत्व काठमाडौं, भक्तपुर र ललितपुरमा बढेको देखिन्छ । यसपछि रूपन्देही, रौतहट, सुनसरी, बारा र सर्लाही जिल्लाको जनघनत्व पनि उल्लेखनीय रूपमा बढ्न गएको छ ।

Scanned with CamScanner

त्यसै गरी सङ्ख्यात्मक रूपमा स्याङ्जा, पर्वत, तेह्रथुम, खोटाङ, भोजपुर र गुल्मी जिल्लाको जनघनत्व धेरै घट्न गएको देखिन्छ । बाग्लुङ, सङ्खुवासभा र मुस्ताङ जिल्लाको जनघनत्वमा परिवर्तन भएको छैन । तनहुँ, इलाम, दार्चुला, मुगु, डोटी, हुम्ला, म्याग्दी, सोलुखुम्बु, रसुवा, मनाङ, काभ्रेपलाञ्चोक, धादिङ, ताप्लेजुङ, धनकुटा र गोरखा जिल्लाको जनघनत्वमा झिनो परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

२.४ उमेर बनोट (Age Composition)

२.४.१ पाँच वर्ष उमेर समूह अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Five year age distribution of population)

एकवर्षे उमेर अनुसार जनसङ्ख्या वितरणलाई हेर्दा ० र ५ अङ्कमा अन्त्य हुने सङ्ख्याका उमेरमा धेरै जनसङ्ख्या थुप्रिएको पाइन्छ । उमेर गणनामा हुने अङ्क प्राथमिकताको असरलाई कम गर्न पाँच वर्षको उमेर समूह अनुसार जनसङ्ख्यालाई वर्गीकरण गर्ने चलन रहेको छ । यसरी पाँच वर्षे उमेर समूह अनुसार जनसङ्ख्यालाई वर्गीकरण गर्दा ० र ५ अङ्कमा अन्त्य हुने सङ्ख्याका उमेरमा थुप्रिएका जनसङ्ख्या सबै उमेर समूहमा वितरण हुन जान्छ । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्कका आधारमा ५ वर्ष उमेर समूह र लिङ्ग अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत वितरण तालिका २.७, चित्र २.१ र चित्र २.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् २००१ मा ०-४ वर्षको उमेर समूहमा १२.१ प्रतिशत बालबालिका र ५-९ वर्षको उमेर समूहमा १४.१ प्रतिशत बालबालिका रहेका थिए । यसपछि उमेर वृद्धि सँगसँगै प्रत्येक उमेर समूहका व्यक्तिहरूको प्रतिशत क्रमिक रूपले घट्न गएको छ ।

Table 2.7: Percentage distribution of population by five year age group and sex, Nepal, 2001-2011

Age group	2001			2011		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
00-04	12.1	12.3	11.9	9.7	10.2	9.2
05-09	14.1	14.4	13.9	12.1	12.7	11.5
10-14	13.1	13.5	12.7	13.1	13.7	12.5
15-19	10.5	10.4	10.6	11.1	11.2	10.9
20-24	8.9	8.3	9.4	8.9	8.1	9.6
25-29	7.6	7.2	7.9	7.8	7.1	8.5
30-34	6.6	6.4	6.7	6.5	6.0	7.1
35-39	5.8	5.7	5.8	6.1	5.8	6.3
40-44	4.8	4.8	4.8	5.2	5.1	5.3
45-49	4.1	4.1	4.0	4.4	4.5	4.4
50-54	3.4	3.5	3.3	3.8	3.9	3.7
55-59	2.6	2.8	2.5	3.1	3.2	3.0
60-64	2.3	2.3	2.3	2.9	2.9	2.8
65-69	1.7	1.7	1.7	2.1	2.2	2.0
70+	2.5	2.5	2.5	3.2	3.3	3.1
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CBS (2002). National population census 2001 National report.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report.

सन् २०११ मा ०-४ वर्ष उमेरका बालबालिका ९.७ प्रतिशत र ५-९ वर्ष उमेरका बालबालिका १२.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी १०-१४ वर्षको उमेर समूहका बालबालिकाको हिस्सा कुल जनसङ्ख्यामा १३.१ प्रतिशत रहेको पाइएको छ । यसपछि उमेर वृद्धि सँगसँगै विभिन्न उमेर समूहका जनसङ्ख्याको प्रतिशत घट्दै गएको देखिन्छ । सन् २००१ मा ५-९ वर्ष उमेर समूहका बालबालिकाको समानुपात सबैभन्दा उच्च थियो भने सन् २०११ मा १०-१४ वर्षका बालबालिकाको समानुपात सबैभन्दा उच्च देखिएको छ । सन् २००१

Scanned with CamScanner

र सन् २०११ मा ५-९ वर्ष उमेरका बालबालिकाको प्रतिशतभन्दा ०-४ वर्ष उमेरका बालबालिकाको प्रतिशत कम हुनुको प्रमुख कारण प्रजननदरमा आएको कमीलाई लिन सकिन्छ । यसका अतिरिक्त बालबालिकाको गणना सही नहुनु, ४ वर्ष उमेरका बालबालिकालाई ५ वर्ष उमेरमा गणना गराउनु र भर्खरै जन्मेका नवजात शिशुको गणना नगराउनु जस्ता कारणहरूले गर्दा ०-४ वर्ष उमेरका बालबालिकाको प्रतिशत कम भएको हुन सक्दछ ।

Figure 2.1: Percentage distribution of male population by five year age groups, Nepal, 2001-2011

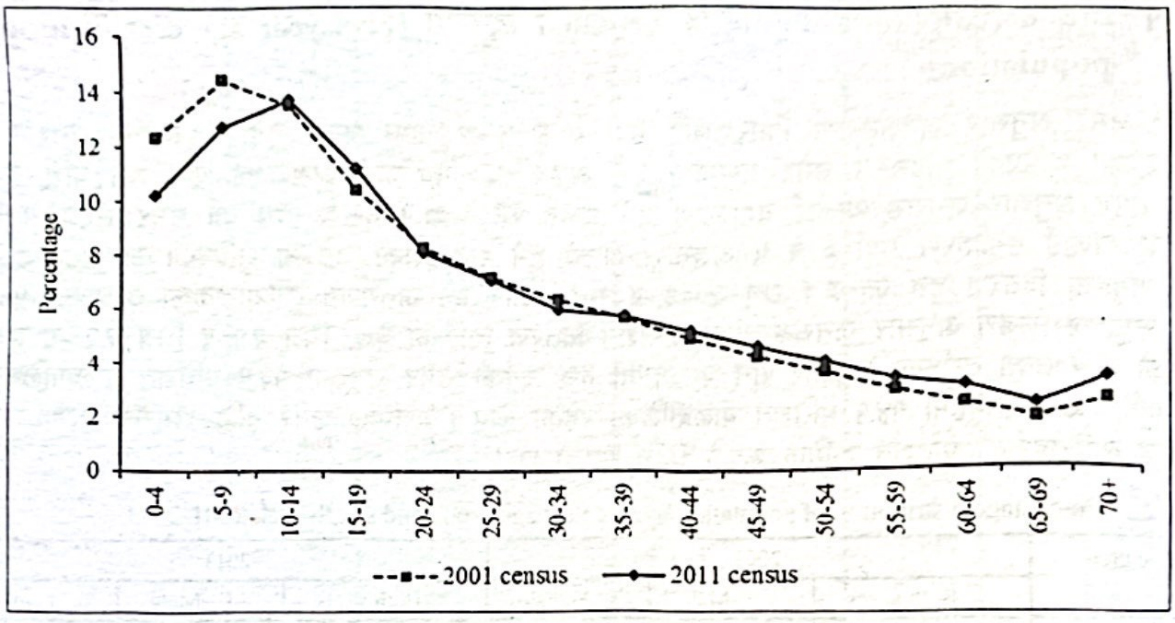

Figure 2.2: Percentage distribution of female population by five year age groups, Nepal, 2001-2011

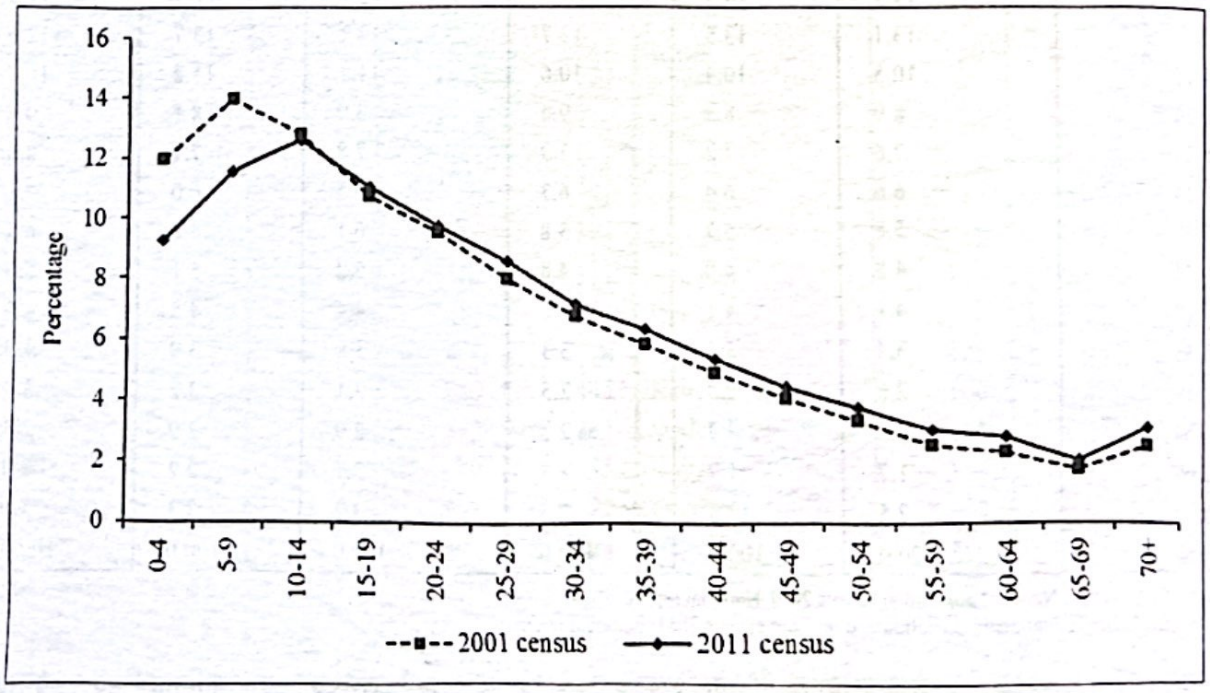

यहाँ उल्लेखनीय कुरा के छ भने सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा सुरूका दुई उमेर समूहमा बालबालिकाहरूको प्रतिशत घटेको देखिन्छ भने पछिल्ला विभिन्न उमेर समूहमा जनसङ्ख्याको प्रतिशत बढ्न गएको छ । त्यसै गरी सोही अवधिमा पुरूषतर्फ ०-४, ५-९, २०-२४, २५-२९ र ३०-३४ वर्षको उमेर समूहमा र महिलातर्फ ०-४, ५-९ र १०-१४ वर्षको उमेर समूहमा जनसङ्ख्याको प्रतिशत घटेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

२.४.२ जनसङ्ख्या पिरामिड (Population pyramid)

जनसङ्ख्याको उमेर र लिङ्ग बनोटको रेखात्मक चित्रण जनसङ्ख्या पिरामिड हो जसले जनसङ्ख्याको उमेर र लिङ्ग बनोटको यथार्थ चित्र एकै पटक व्यक्त गर्दछ । सन् १९८१ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणना तथ्याङ्क अनुसार नेपालको जनसङ्ख्या पिरामिड (चित्र २.३, चित्र २.४ र चित्र २.५) लाई अध्ययन गर्दा नेपालको जनसङ्ख्याको उमेर संरचनामा परिवर्तन भइरहेको स्पष्ट हुन्छ । सन् १९८१ को जनसङ्ख्या पिरामिडमा ०-४ वर्ष उमेर समूहको स्तम्भ फराकिलो रहेको थियो । यसभन्दा माथिका स्तम्भहरू उमेर वृद्धिसँगसँगै साँघुरो हुँदै गएका थिए । सन् १९८१ को तुलनामा सन् १९९१ मा, सन् १९९१ को तुलनामा सन् २००१ मा र सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा ०-४ वर्ष उमेर समूहको स्तम्भ साँघुरो (छोटो) रहेको छ । सन् १९८१ को तुलनामा सन् १९९१ मा ५-९ वर्ष, १०-१४ वर्ष र १५-१९ वर्ष उमेर समूहमा पुरूष र महिला दुबैको स्तम्भ फराकिलो रहेको पाइएको छ भने २०-२४ वर्षदेखि ५०-५४ वर्ष उमेर समूहका स्तम्भहरू साघुरा हुँदै गएको पाइएको छ । त्यसै गरी सन् १९९१ र सन् २००१ को पिरामिडलाई तुलना गर्दा सन् २००१ मा ०-४ वर्ष र ५-९ वर्ष उमेर समूहका स्तम्भहरू विगतको भन्दा छोटा देखिएका छन् भने ५-९ वर्ष उमेर समूहभन्दा माथिका उमेर समूहका स्तम्भहरू तुलनात्मक रूपले केही फराकिलो हुन गएको पाइएको छ ।

सन् २००१ र सन् २०११ को जनसङ्ख्या पिरामिडलाई तुलना गर्दा सन् २०११ मा ०-४ वर्ष र ५-९ वर्ष उमेर समूहका स्तम्भहरू निकै छोटा रहेका छन् । यसरी ०-४ वर्ष र ५-९ वर्ष उमेर समुहका स्तम्भहरू छोटो हुनाको प्रमुख कारण प्रजननदरमा कमी आउनु हो । विगतमा प्रजननदर उच्च रहेका कारण १५-१९ वर्ष उमेरको स्तम्भ केही फराकिलो हुन गएको हो । यसपछि पुरूषतर्फ २०-२४ वर्षदेखि ३५-३९ वर्ष उमेर समूहका स्तम्भहरू अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा छोटो हुनु गएका छन् । यसरी २० देखि ३९ वर्ष उमेर समूहका स्तम्भहरू छोटो हुनुको प्रमुख कारण उक्त उमेरका पुरूषहरूको बसाइँसराइलाई लिन सकिन्छ । महिलातर्फ १५-१९ वर्ष उमेर समूह र सोभन्दा माथिका उमेर समूहका स्तम्भहरू फराकिलो रहेको पाइएको छ । सन् १९८१ र सन् १९९१ को जनसङ्ख्या पिरामिड विस्तारित प्रकारको रहेको देखिन्छ भने सन् २००१ र सन् २०११ को पिरामिड खुम्चँदो प्रकारको रहेको छ ।

Figure 2.3: Population pyramid of Nepal, 1981 and 1991

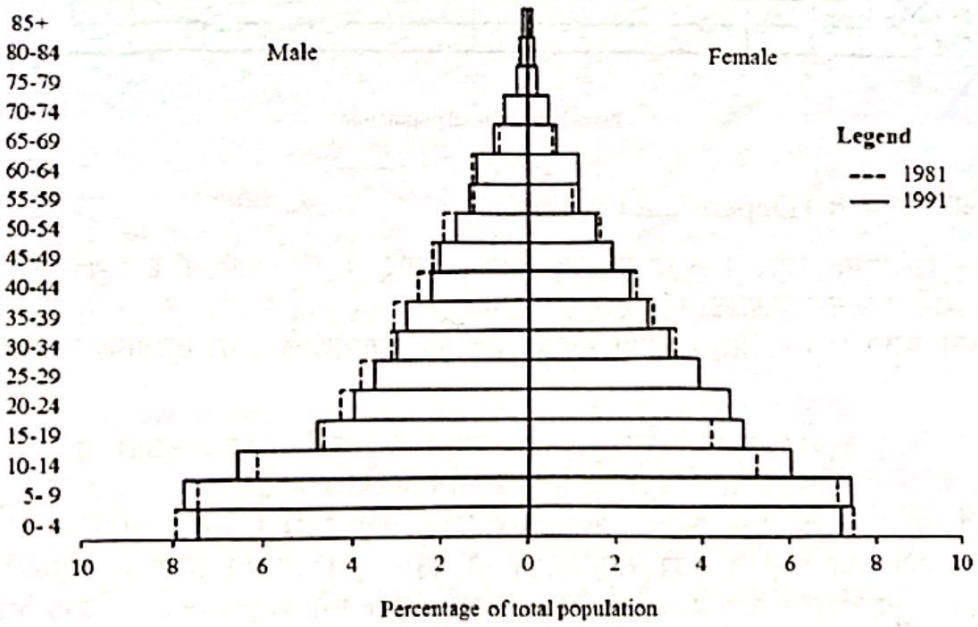

Scanned with CamScanner

Figure 2.4: Population pyramid of Nepal, 1991 and 2001

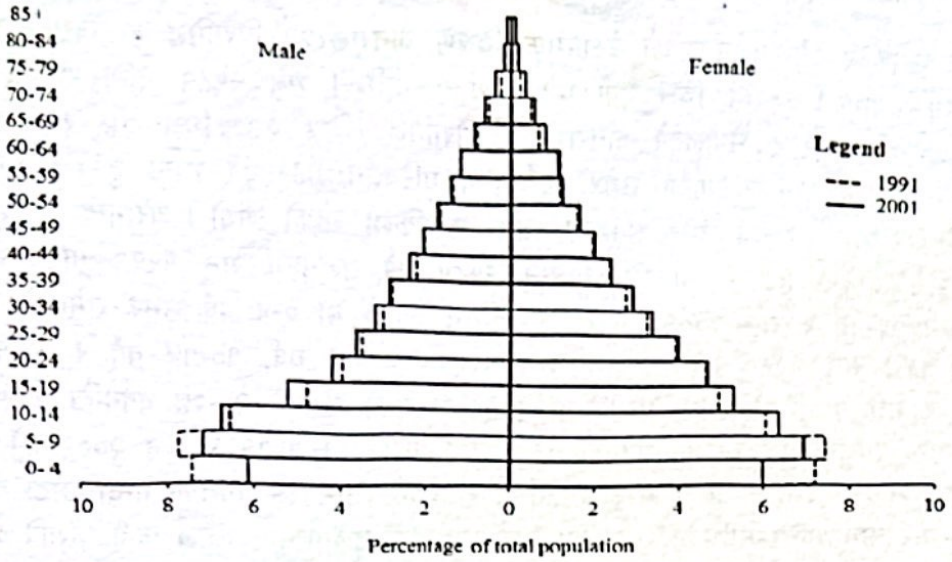

Figure 2.5: Population pyramid of Nepal, 2001 and 2011

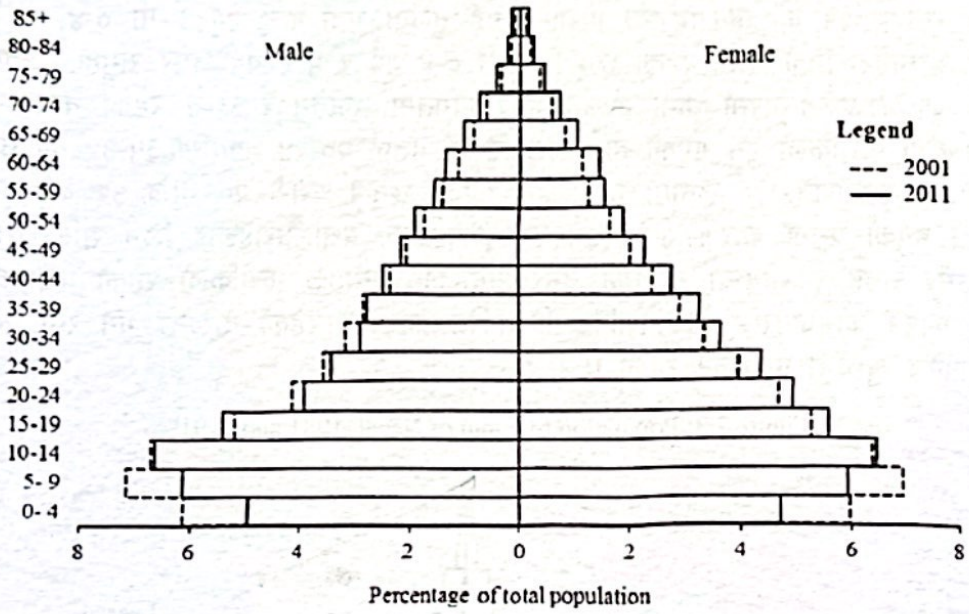

२.४.३ आश्रित अनुपात (Dependency ratio)

जनसाङ्ख्यिक विश्लेषणमा उमेरका आधारमा १५ वर्षभन्दा मुनिका केटाकेटी र ६० वर्षभन्दा माथिका वृद्ध व्यक्तिहरूलाई आश्रित जनसङ्ख्या र १५-५९ वर्ष उमेरका व्यक्तिहरूलाई कार्यशील (उत्पादनशील वा सक्रिय जनसङ्ख्या भन्ने चलन छ । आश्रित अनुपात भनेको प्रति १०० कार्यशील जनसङ्ख्यामा आश्रित व्यक्तिहरूको सङ्ख्या हो ।

तालिका २.८ मा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०११ सम्म नेपालको आश्रित अनुपात प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ देखि सन् १९९१ सम्म कुल आश्रित अनुपात एकपछि अर्को जनगणनामा बढ्दै आएको थियो तर सन् २००१ को जनगणनादेखि आश्रित अनुपातमा कमी आएको छ । सन् १९५२/५४ मा कुल आश्रित अनुपात ७७.४ रहेकोमा यो अनुपात बढेर सन् १९९१ मा ९३.१ पुग्न आएको थियो । अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा आश्रित अनुपात घटेर सन् २००१ मा ८४.७ पुगेको थियो भने सन् २०११ मा अझ घट्न गई ७५ पुग्न आएको छ ।

Scanned with CamScanner

बाल आश्रित अनुपातलाई दृष्टिगत गर्दा सन् १९९१ सम्म यो अनुपात बढ्दै आएको थियो भने यसपछिका जनगणनामा क्रमिक रूपले बाल आश्रित अनुपातमा कमी आएको पाइन्छ । सन् १९९१ सम्म बाल आश्रित अनुपात बढ्दै जानुका मुख्य कारणहरूमा बाल मृत्युदरमा कमी आउनु र नगण्य रूपमा प्रजननदर घट्नु हो । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा बाल आश्रित अनुपात घट्नुको मुख्य कारण प्रजननदरमा कमी आउनु हो ।

Table 2.8: Dependency ratio, Nepal, 1952/54-2011

Census year	Dependency ratio		
	Child	Old-age	Overall
1952/54	68.5	8.9	77.4
1961	73.0	9.5	82.6
1971	75.0	10.4	85.4
1981	78.1	10.8	88.9
1991	81.9	11.2	93.1
2001	72.7	12.0	84.7
2011	61.3	14.3	75.6

Source: CBS (1987). Population monograph of Nepal.
CBS (1995). Population census 1991. Vol. 4
CBS (2002). Population census 2001 National report.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Vol. 1. Table 15

Note: Dependency ratio has been calculated as

$$\text{Child dependency ratio} = \frac{\text{Population aged 0-14 years}}{\text{Population aged 15-59 years}} \times 100$$

$$\text{Old-age dependency ratio} = \frac{\text{Population aged 60 years and above}}{\text{Population aged 15-59 years}} \times 100$$

$$\text{Overall dependency ratio} = \frac{\text{Population aged 0-14 years + Population aged 60 years and above}}{\text{Population aged 15-59 years}} \times 100$$

वृद्ध-उमेर आश्रित अनुपातलाई हेर्दा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०११ को जनगणनासम्म वद्ध-उमेर आश्रित अनुपात क्रमिक रूपले बढ्दै आएको देखिन्छ । यसरी वृद्ध-उमेर आश्रित अनुपात क्रमशः बढ्दै जानुको प्रमुख कारण स्वास्थ्य सेवा र सुविधामा भएको सुधार र विस्तारले वृद्ध-उमेरको मृत्युदरमा कमी आउनु र औसत बाँच्ने आयुमा वृद्धि हुनुलाई लिन सकिन्छ ।

तालिका २.९ अनुसार भौगोलिक क्षेत्रमध्ये हिमाली क्षेत्रमा आश्रित अनुपात सबैभन्दा बढी पाइएको छ । सबैभन्दा कम बाल आाश्रित अनुपात र वृद्ध उमेर आश्रित अनुपात क्रमशः पहाडी क्षेत्रमा र तराई क्षेत्रमा रहेको छ । सन् २००१ मा कुल आश्रित अनुपात सबैभन्दा कम तराई क्षेत्रमा रहेको थियो । सन् २०११ मा यो अनुपात सबैभन्दा कम पहाडी क्षेत्रमा रहेको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को बिचमा सबै भौगोलिक क्षेत्रमा कुल आश्रित अनुपात र बाल आश्रित अनुपातमा ह्रास आएको छ भने वृद्ध-उमेर आश्रित अनुपात वृद्धि भएको छ ।

तालिका २.९ अनुसार विकास क्षेत्रमध्ये सुदूर पश्चिमाञ्चलमा सबैभन्दा बढी कुल आश्रित अनुपात रहेको छ । यस विकास क्षेत्रमा कुल आश्रित अनुपात सन् २००१ मा ९३.२ र सन् २०११ मा ८८.९ रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी सुदूर पश्चिमाञ्चलमा सबैभन्दा उच्च बाल आश्रित अनुपात पाइएको छ, जहाँ यो अनुपात सन् २००१ मा ८२.१ र सन् २०११ मा ७४.७ रहेको देखिन्छ । मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा कम कुल आश्रित अनुपात र बाल आश्रित अनुपात देखिएको छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार यस विकास क्षेत्रमा कुल आश्रित अनुपात ६९.६ र बाल आश्रित अनुपात ५६.२ रहको छ जुन अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा कम

Scanned with CamScanner

रहेको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा धेरै वृद्ध-उ आश्रित अनुपात रहेको छ भने मध्य पश्चिमाञ्चलमा सबैभन्दा कम वृद्ध-उमेर आश्रित अनुपात रहेको पाइए छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा सबै विकास क्षेत्रको कुल आश्रित अनुपात र बाल आश्रित अनुपात कमी आएको छ ।

Table 2.9: Dependency ratio by ecological zones and development regions, Nepal, 1991-2011

Region	Child dependency ratio		Old-age dependency ratio		Overall dependency rat	
	2001	2011	2001	2011	2001	201
Ecological zones						
Mountain	76.3	72.2	13.7	16.6	90.0	88.
Hill	71.6	57.8	12.9	14.9	84.5	72.
Terai	73.2	63.0	10.9	13.5	84.1	76.
Development regions						
Eastern	69.9	58.8	11.9	14.8	81.8	73.6
Central	68.0	56.2	11.7	13.3	79.7	69.6
Western	76.1	57.2	14.7	17.0	90.8	74.2
Mid-western	79.8	72.3	9.5	12.3	89.3	84.6
Far-western	82.1	74.7	11.1	14.3	93.2	88.9
Nepal	**72.7**	**61.3**	**12.0**	**14.3**	**84.7**	**75.6**

Source: CBS (2002). Population census 2001. National report.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Vol. 1.Table 15.

२.४.४ बुढ्यौलीको सूचकाङ्क र मध्यिका उमेर (Index of aging and median age)

बुढ्यौलीको सूचकाङ्क उमेर बनोटको सारांश मापन हो जसले प्रति १०० केटाकेटीहरू (१५ वर्षमुनिका) ६० वर्षभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको सङ्ख्यालाई जनाउँछ । तालिका २.१० मा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०१ सम्म नेपालको जनसङ्ख्याको बुढ्यौलीको सूचकाङ्क प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९ को जनगणनासम्म बुढ्यौलीको सूचकाङ्क बढ्दै गएको पाइएको छ भने सन् १९८१ र सन् १९९१ क जनगणनामा बुढ्यौलीको सूचकाङ्क घट्न गएको छ । यसपछि सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणना यो सूचकाङ्क पुनः बढ्न गएको देखिन्छ ।

सन् १९५२/५४ मा बुढ्यौलीको सूचकाङ्क १२.९ रहेको थियो । उक्त सूचकाङ्क बढेर सन् १९६१ मा १३.१ सन् १९७१ मा १३.९ पुग्न आएको थियो । यसपछि बुढ्यौलीको सूचकाङ्क घटेर सन् १९८१ मा १३.८ सन् १९९१ मा १३.६ हुन आयो । बुढ्यौलीको सूचकाङ्क पुनः बढेर सन् २००१ मा १६.५ र सन् २०११ म २३.३ पुग्न आएको छ । यसरी बुढ्यौलीको सूचकाङ्क बढ्नुमा प्रजननदरमा कमी आउनु र औसत आयु वृद्धि हुनुलाई नै मुख्य कारण मान्न सकिन्छ ।

लिङ्ग अनुसार बुढ्यौलीको सूचकाङ्कलाई हेर्दा सन् १९७१, सन् १९९१, सन् २००१ र सन् २०११ म महिलाको तुलनामा पुरूषको बुढ्यौलीको सूचकाङ्क न्यून रहेको देखिन्छ भने सन् १९८१ मा महिला तुलनामा पुरूषको बुढ्यौलीको सूचकाङ्क उच्च रहेको थियो । सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क आधारमा गणना गरिएको पुरूष र महिलाको बुढ्यौलीको सूचकाङ्ले नेपालमा पुरूषको जनसङ्ख्याभन्द महिलाको जनसङ्ख्या तुलनात्मक रूपले वृद्ध भएको देखाउँछ ।

Scanned with CamScanner

Table 2.10: Index of aging and median age by sex, Nepal, 1952/54-2011

	Index of aging			Median age		
Census year	Male	Female	Both sexes	Male	Female	Both sexes
1952/54	-	-	12.9	20.1	21.9	21.1
1961	-	-	13.1	19.9	21.7	20.9
1971	13.2	14.8	13.9	19.8	20.7	20.3
1981	14.1	13.5	13.8	19.5	20.3	19.9
1991	13.6	13.8	13.6	18.4	19.4	18.9
2001	16.3	16.7	16.5	19.7	20.5	20.1
2011	22.6	24.0	23.3	21.3	22.7	22.3

Source: Same as Table 3.4

Note: Index of aging is calculated as

$$\text{Index of aging} = \frac{\text{Population aged 60 years and above}}{\text{Population aged 0-14 years}} \times 100$$

तालिका २.१० मा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०११ सम्म नेपालको जनसङ्ख्याको मध्यिका उमेर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ मा नेपालको जनसङ्ख्याको मध्यिका उमेर २१.१ वर्ष रहेको थियो । यसपछिका जनगणना वर्षमा मध्यिका उमेर क्रमिक रूपले घट्न गई सन् १९९१ मा १८.९ वर्ष हुन आएको देखिन्छ । यसरी सन् १९९१ सम्म मध्यिका उमेरमा कमी आउनुको मुख्य कारण शिशु र बाल मृत्युदरमा कमी आउनु र प्रजननदर उच्च रहन गई जनसङ्ख्यामा केटाकेटीको हिस्सा अधिक हुनु हो । सन् १९९१ को जनगणनापछि मध्यिका उमेर क्रमशः बढ्न गई सन् २००१ मा २०.१ वर्ष र सन् २०११ मा २२.३ वर्ष पुग्न आएको छ ।

लिङ्ग अनुसार मध्यिका उमेरलाई हेर्दा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणनामा महिलाको मध्यिका उमेरभन्दा पुरूषको मध्यिका उमेर न्यून रहेको छ । सन् १९५२/५४ मा पुरूषको मध्यिका उमेर २०.१ वर्ष र महिलाको २१.९ वर्ष रहेको थियो । यो मध्यिका उमेर बढ्न गई सन् २०११ मा पुरूषको मध्यिका उमेर २१.३ वर्ष र महिलाको २२.७ वर्ष हुन आएको छ । यसरी महिलाको मध्यिका उमेर उच्च हुनुमा जीवनका पछिल्ला वर्षहरूमा महिलाहरूको बाँच्नेदर बढी हुनुले हुन सक्छ तर यसैलाई ठोस कारण भने मान्न सकिँदैन ।

२.५ लिङ्ग बनोट (Sex Composition)

लिङ्ग बनोटको अध्ययनमा लिङ्ग अनुपात र कुल जनसङ्ख्यामा पुरूषको समानुपात प्रयोग गरिन्छ । लिङ्ग अनुपातले प्रति १०० महिलामा पुरूषको सङ्ख्यालाई जनाउँछ भने कुल जनसङ्ख्यामा पुरूषको समानुपातले प्रति १०० जनसङ्ख्यामा पुरूषको सङ्ख्यालाई जनाउँछ ।

२.५.१ राष्ट्रिय स्तरमा लिङ्ग अनुपात (Sex ratio at national level)

तालिका २.११ मा सन् १९५२/५४ देखि २०११ सम्म नेपालको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९६१ को जनगणनासम्म पुरूष जनसङ्ख्याभन्दा महिला जनसङ्ख्या बढी थियो । सन् १९७१ र १९८१ मा भने महिला जनसङ्ख्याभन्दा पुरूष जनसङ्ख्या बढी पाइएको थियो भने सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा पुरूष जनसङ्ख्याभन्दा महिला जनसङ्ख्या बढी देखिन्छ । सन् २०११ को जनगणनामा पुरूषको जनसङ्ख्याभन्दा महिलाको जनसङ्ख्या ७,९६,४२२ ले बढी पाइएको छ ।

सन् १९५२/५४ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा ४९.२ प्रतिशत पुरूष र ५०.८ प्रतिशत महिला रहेका थिए भने सन् १९६१ मा ४९.३ प्रतिशत पुरूष र ५०.७ प्रतिशत महिलाको हिस्सा रहेको थियो । त्यसपछि सन् १९७१ मा ५०.३ प्रतिशत पुरूष र ४९.७ प्रतिशत महिला रहेका थिए । सन् १९८१ मा ५१.२ प्रतिशत पुरूष र ४८.८ प्रतिशत महिला रहेका थिए । सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा पुरूषको हिस्सा क्रमशः ४९.९ प्रतिशत र ५०.० प्रतिशत रहेको देखिन्छ भने सोही जनगणना वर्षमा महिलाको हिस्सा क्रमशः ५०.१ प्रतिशत र ५०.०

Scanned with CamScanner

प्रतिशत रहेको देखिन आउँछ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार नेपालको जनसङ्ख्यामा ४८.५ प्रतिश पुरूष र ५१.५ प्रतिशत महिला रहेको पाइएको छ ।

Table 2.11: Population by sex and sex ratio, Nepal, 1952/54-2011

Census year	Population			Sex ratio[1]	Masculinity proportion[2]
	Male	Female	Both sexes		
1952/54	4050607	4184742	8235079	96.8	49.2
	(49.2)	(50.8)	(100.0)		
1961	4636033	4776963	9412996	97.1	49.3
	(49.3)	(50.7)	(100.0)		
1971	5817203	5738780	11555983	101.4	50.3
	(50.3)	(49.7)	(100.0)		
1981	7695336	7327503	15022839	105.0	51.2
	(51.2)	(48.8)	(100.0)		
1991	9220974	9270123	18491097	99.5	49.9
	(49.9)	(50.1)	(100.0)		
2001	11359378	11377556	22736934	99.8	50.0
	(50.0)	(50.0)	(100.0)		
2011	12849041	13645463	26494504	94.2	48.5
	(48.5)	(51.5)	(100.0)		

Source: CBS (1987). Population monograph of Nepal.
CBS (1995). Population census 1991. Vol. 4.
CBS (2002). Population census 2001. National report
CBS (2012). National population and housing census 2011. Vol. 1, Table 15.

1. Sex Ratio = $\frac{\text{Number of males}}{\text{Number of females}} \times 100$

2. Masculinity proportion = $\frac{\text{Number of males}}{\text{Total population}} \times 100$

नेपालको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपातलाई हेर्दा सन् १९५२/५४ देखि १९८१ सम्म लिङ्ग अनुपात बढ्दै गएको देखिन्छ । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा नेपालको लिङ्ग अनुपात ९६.८ थियो भने सो बढेर सन् १९८१ मा १०५.० हुन पुगेको छ । सन् १९५२/५४ र १९६१ मा लिङ्ग अनुपात १०० भन्दा कम रहेको देखिन्छ ।

सन् १९७१ र सन् १९८१ को जनगणनामा लिङ्ग अनुपात १०० भन्दा बढी पाइएको थियो । सन् १९९१ र सन् २००१ मा लिङ्ग अनुपात घटेर क्रमशः ९९.५ र ९९.८ हुन आएको थियो । यसरी सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा लिङ्ग अनुपात कम हुनुमा पुरूषहरूको प्रवासन र पुरूषहरूको न्यून गणनालाई प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार नेपालको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात ९४.२ रहेको छ । यो लिङ्ग अनुपात अघिल्लो जनगणनाको लिङ्ग अनुपातभन्दा निकै कम छ । यसरी लिङ्ग अनुपात कम हुनुको प्रमुख कारण अनुपस्थित पुरूष जनसङ्ख्या अधिक हुनुलाई लिन सकिन्छ ।

२.५.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by ecological zones)

तालिका २.१२ मा सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म भौगोलिक क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९९१ र सन् २०११ को अवधिमा भौगोलिक क्षेत्रहरूको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपातमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको देखिँदैन । यद्यपि पहाडी क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात सन् १९९१ को तुलनामा सन् २००१ मा केही बढ्न गएको देखिन्छ । सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा सबै भौगोलिक क्षेत्रमा लिङ्ग अनुपात घट्न गएको छ । सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रमा लिङ्ग अनुपात ९८४ रहेकोमा सो घटेर सन् २०११ मा ९३.८ पुग्न आएको छ । त्यसै गरी सन् २००१ मा पहाडी र तराई क्षेत्रमा लिङ्ग अनुपात क्रमशः ९५.८ र १०३.८ रहेकोमा सो अनुपात घट्न गई सन् २०११ मा पहाडी क्षेत्रमा ९१.४ र तराई क्षेत्रमा ९६.७ पुग्न आएको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

भौगोलिक क्षेत्रहरूको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपातलाई तुलना गर्दा सबैभन्दा उच्च लिङ्ग अनुपात तराई क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम लिङ्ग अनुपात पहाडी क्षेत्रमा देखिएको छ । यसरी तराई क्षेत्रमा लिङ्ग अनुपात उच्च हुनुका मुख्य कारणमा हिमाली र पहाडी क्षेत्रबाट तराई क्षेत्रमा भएको बसाइँसराइमा पुरूषको छनोटलाई लिन सकिन्छ ।

Table 2.12: Sex ratio by ecological zones, development regions, and urban and rural areas, Nepal, 1991-2011

Region	Sex ratio		
	1991	2001	2011
Ecological zones			
Mountain	98.4	98.4	93.8
Hill	95.3	95.8	91.4
Terai	103.9	103.8	96.7
Development regions			
Eastern	100.5	99.9	92.4
Central	103.7	104.8	100.5
Western	93.4	92.6	87.0
Mid-western	99.2	99.2	92.7
Far-western	96.0	98.2	91.3
Urban & rural areas			
Urban	108.4	106.4	104.0
Rural	98.6	98.8	92.3
Nepal	99.5	99.8	94.2

Source: Same as Table 3.8

२.५.३ विकास क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by development regions)

तालिका २.१२ अनुसार सन् १९९१ देखि सन् २०११ को अवधिमा विकास क्षेत्रहरूको लिङ्ग अनुपातको स्वरूपमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको पाइँदैन । यद्यपि सन् १९९१ को तुलनामा सन् २००१ मा मध्यमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात केही बढ्न गएको देखिन्छ भने पूर्वाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात केही घट्न गएको पाइन्छ ।

सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा सबै विकास क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात घट्न गएको छ । सन् २००१ मा विकास क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा बढी लिङ्ग अनुपात मध्यमाञ्चलमा (१०४.८) र सबैभन्दा कम लिङ्ग अनुपात पश्चिमाञ्चलमा (९२.६) रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् २०११ मा मध्यमाञ्चलमा सबैभन्दा बढी लिङ्ग अनुपात (१००.५) पाइएको छ । यसपछि मध्य पश्चिमाञ्चल (९२.७) र पूर्वाञ्चल (९२.४) रहेका छन् । पश्चिमाञ्चलमा भने सबैभन्दा कम लिङ्ग अनुपात (८७.०) पाइएको छ ।

समग्र राष्ट्रको जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपातसँग विकास क्षेत्रहरूको लिङ्ग अनुपातको तुलनाले के देखाउँछ भने सन् १९९१ र सन् २००१ मा पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र र मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात राष्ट्रिय स्तरको लिङ्ग अनुपातभन्दा बढी थियो भने अन्य विकास क्षेत्रमा राष्ट्रको लिङ्ग अनुपातभन्दा कम थियो । सन् २०११ मा भने मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको लिङ्ग अनुपात मात्र राष्ट्रको लिङ्ग अनुपात (९४.२) भन्दा बढी देखिएको छ ।

२.५.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार लिङ्ग अनुपात (Sex ratio by urban and rural areas)

तालिका २.१२ मा सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म सहरी र ग्रामीण जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणनामा ग्रामीण जनसङ्ख्याको तुलनामा सहरी जनसङ्ख्यामा लिङ्ग अनुपात उच्च रहेको छ । विभिन्न समयको लिङ्ग अनुपातको तुलनाले के देखाउँछ भने सन् २००१ र सन् २०११ को बिचमा सहरी र ग्रामीण दुबै जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात घट्न गएको छ । सोही अवधिमा सहरी जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात १०६.४

Scanned with CamScanner

बाट १०४.० र ग्रामीण जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात ९८.८ बाट ९२.३ हुन आएको छ । सन् १९९१ दे
सन् २०११ सम्मको जनगणनामा सहरी जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुपात राष्ट्रको जनसङ्ख्याको लि
अनुपातभन्दा उच्च रहेको पाइन्छ । यसरी सहरी क्षेत्रमा लिङ्ग अनुपात उच्च हुनुको प्रमुख कारण अध्य
रोजगारी तथा कामको खोजीका निमित्त पुरूषहरू ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा आई बसोवास गर्नु हो ।

Review Questions

Objective Questions

1. The population of Nepal, according to 1911 census, was
   (a) 55,32,574 (b) 55,73,788
   (c) 56,38,749 (d) 62,83,649
2. In 1981 census, annual growth rate of population of Nepal for the period 1971-1981 was
   (a) 2.08% (b) 2.25%
   (c) 2.27% (d) 2.62%
3. During the period 2001-2011, the population of Nepal has increased by
   (a) 23.1% (b) 22.8%
   (c) 14.4% (d) 13.6%
4. According to 2011 census population growth rate of Terai region is
   (a) 1.06% (b) 1.63%
   (c) 1.72% (d) 1.84%
5. Which of the following development region has highest population growth rate during the perio 2001-2011?
   (a) EDR (b) CDR
   (c) MWDR (d) FWDR
6. Which of the following development region has lowest population growth rate during the perio 2001-2011?
   (a) EDR (b) WDR
   (c) MWDR (d) FWDR

Scanned with CamScanner

11. According to 2011 census, which of the following districts are most and least populous?
(a) Morang and Manang (b) Kailali and mustang
(c) Rupendehi and Mustang (d) Jhapa and Manang

12. Consider the following development regions
1. Eastern 2. Western 3. Mid-western
Which of the following is the correct sequence in terms of population size?
(a) 1 - 2 - 3 (b) 2 - 1 - 3
(c) 2 - 1 - 3 (d) 1 - 3 - 2

13. According to 2011 census, the population density of Nepal is
(a) 167 person per sq km (b) 180 persons per sq km
(c) 186 persons per sq km (d) 190 persons per sq km

14. According to 2011 census, district whith highest population size after Kathmandu is
(a) Kailali (b) Morang
(c) Lalitpur (d) Sarlahi

15. District with highest population density is
(a) Bhaktapur (b) Dhanush
(c) Kathmandu (d) Rupendehi

16. According to 2011 census, the population density of Manang is
(a) 2 persons per sq km (b) 3 persons per sq km
(c) 4 persons per sq km (d) 5 persons per sq km

17. The density of hill region has increased from ___ in 2001 to ___ in 2011.
(a) 137; 167 (b) 167; 186
(c) 157; 180 (d) 176; 186

18. During which decade did Nepalse a negative population growth?
(a) 1911-1921 (b) 1920-1930
(c) 1930-1941 (d) 1941-1952

19. The number of people in different age groups is referred as
(a) sex composition (b) age composition
(c) age and sex composition (d) population composition

20. According to 2011 census, the proportion of the population is high in the age group
(a) 0 - 4 (b) 5 - 9
(c) 10 - 14 (d) 15 - 19

21. Which of the following statement is true?
(a) the proportion of the population in the age group 0-4 years is lower than the age group 5-9 years
(b) the proportion of the population in the age group 5-9 years is lower than the succeeding age group
(c) the proportion of the population in the age group 10-14 is higher than the preceding age group
(d) the proportion of the population in the age group 10-14 is lower than the succeeding age group

22. According to 2011 census, the overall dependency ratio of Nepal is
(a) 75.6 (b) 84.7
(c) 88.9 (d) 93.1

23. Which of the following sequence of overall dependency ratio is correct for Mountain, Hill and Terai respectively?
(a) 88.8; 72.6; 76.5 (b) 88.8; 76.5; 72.6
(c) 76.5; 88.8; 72.6 (d) 76.5; 72.6; 88.8

Scanned with CamScanner

अध्याय-३

सामाजिक विशेषताहरू
Social Characteristics

३.१ धार्मिक बनोट (Religious Composition)

३.१.१ जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of population)

नेपाल बहुधार्मिक मुलुक हो । नेपालका प्रमुख धर्महरूमा हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम, किराँत, जैन र क्रिस्चियन रहेका छन् । यद्यपि शिख, बहाई, प्रकृति र वोन नेपालका लागि नयाँ धर्म हुन् । नेपाल धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र भए तापनि यहाँका बहुसङ्ख्यक मानिसहरू हिन्दूधर्म मान्दछन् । तालिका ३.१ मा धर्म अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणनाले हिन्दूधर्म मान्नेहरू कुल जनसङ्ख्यामा ८० प्रतिशतभन्दा बढी देखाएको छ । सन् १९५२/५४ मा हिन्दूधर्म मान्ने जनसङ्ख्या करिब ८८.९ प्रतिशत रहेकोमा सन् १९६१ मा घटेर ८७.७ प्रतिशत हुन आएको थियो । त्यसपछि पुनः बढेर सन् १९७१ मा ८९.४ प्रतिशत र सन् १९८१ मा ८९.५ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । सन् १९८१ पछि पुनः हिन्दूधर्म मान्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत घट्न गई सन् १९९१ मा ८६.५ प्रतिशत र सन् २००१ मा ८०.६ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ । सन् २०११ को जनगणनाले हिन्दूधर्म मान्नेहरू ८१.३ प्रतिशत देखाएको छ ।

हिन्दूधर्मपछि दोस्रो ठूलो धर्म बौद्धधर्म हो । सन् १९५२/५४ मा बौद्धधर्म मान्नेहरू कुल जनसङ्ख्या ८.६ प्रतिशत रहेकोमा सो प्रतिशत बढ्न गई सन् १९६१ मा ९.३ प्रतिशत पुगेको थियो । यो धर्म मान्नेहरू सन् १९७१ मा ७.५ प्रतिशत र सन् १९८१ मा ५.३ प्रतिशत रहेका थिए । यसपछि बौद्धधम मान्नेहरूको प्रतिशत बढेर सन् १९९१ मा ७.८ प्रतिशत र सन् २००१ मा १०.७ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार बौद्धधर्म मान्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ९.० प्रतिशत रहेका छन् ।

मुस्लिम नेपालको तेस्रो प्रमुख धर्म हो । यो धर्म मान्नेहरू सन् १९५२/५४ मा २.५ प्रतिशत, सन् १९६१ मा ३.० प्रतिशत र सन् १९७१ मा ३.० प्रतिशत थिए । सन् १९८१ मा यो धर्म मान्नेहरूको प्रतिशत घटेर २.७ प्रतिशत हुन आएको थियो । यसपछि मुस्लिम धर्मावलम्बीहरूको प्रतिशतमा वृद्धि भई सन् १९९१ मा ३.५ प्रतिशत र सन् २००१ मा ४.२ प्रतिशत र सन् २०११ मा ४.४ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ ।

किराँतधर्म नेपालको चौथो प्रमुख धर्म हो । यो धर्म सन् १९९१ को जनगणनामा पहिलो पटक गणना गरिएको थियो । यो धर्म मान्नेहरू सन् १९९१ मा १.७ प्रतिशत मात्र रहेका थिए भने सन् २००१ मा यो धर्म मान्नेहरूको हिस्सा बढेर ३.६ प्रतिशत पुग्न आएको थियो । सन् २०११ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ३.१ प्रतिशतले किराँतधर्म मान्दछन् ।

सन् २००१ को जनगणनामा पहिलो पल्ट शिख र बहाईधर्म गणना गरिएका छन् । यो धर्म मान्नेहरू क्रमशः कुल जनसङ्ख्याको ०.१ प्रतिशतभन्दा कम रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् २०११ को जनगणनामा नयाँ दुई धर्म प्रकृति र वोन गणना गरियो । यो धर्म मान्नेहरू क्रमशः ०.५ प्रतिशत र ०.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

Table 3.1: Percentage distribution of population by religions, Nepal, 1952/54 - 2011

Religion	1952/54	1961	1971	1981	1991	2001	2011	% change[1]
Hindu	88.87	87.69	89.39	89.50	86.51	80.62	81.34	17.57
Buddhist	8.59	9.25	7.50	5.32	7.78	10.74	9.04	-1.90
Muslim	2.54	2.98	3.04	2.66	3.53	4.20	4.39	21.84
Kirat					1.72	3.60	3.05	-1.34
Christian		0.00		0.03	0.17	0.45	1.42	268.42
Prakriti							0.46	
Bon							0.05	
Jain		0.01	0.02	0.06	0.04	0.02	0.01	-21.76
Bahai						0.01	0.00	5.95
Sikh						0.03	0.00	-89.66
Others	0.01		0.05	2.43	0.14	0.35		
Unstated		0.06			0.10		0.23	
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	
	(8235079)	(9412996)	(11555983)	(15022839)	(18491097)	(22736934)	(26494504)	16.53

[1] Percent change in population, 2001-2011

Source: CBS (1975). Population census 1971. Vol. 2. Part 2. Table 13
CBS (1984). Population census 1981. Vol. 1. Part 3. Table 13
CBS (1995). Population monograph of Nepal. P. 312
CBS (2002). Population census 2001 National report. Vol.1. Table 18
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Table 22.

सन् २००१-२०११ को दशकमा करिब १७.६ प्रतिशतले हिन्दूको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको छ भने २१.८ प्रतिशतले इस्लाम र २६८.४ प्रतिशतले क्रिस्चियनधर्म मान्नेहरूको वृद्धि भएको छ । सोही अवधिमा बौद्धधर्म मान्नेहरू १९ प्रतिशतले, किराँत धर्ममान्नेहरू १.३ प्रतिशतले र जैनधर्म मान्नेहरू २१.८ प्रतिशतले घट्न गएको छ ।

३.१.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of the population by ecological zones)

तालिका ३.२ मा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट प्रस्तुत गरिएको छ । भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा धर्मअनुसार जनसङ्ख्याको बनोटलाई दृष्टिगत गर्दा सबै क्षेत्रमा अत्यधिक जनसङ्ख्या हिन्दूधर्म मान्नेहरू रहेका छन् । हिमाली क्षेत्रमा हिन्दूधर्म पहिलो स्थानमा, बौद्धधर्म दोस्रो स्थानमा र किराँतधर्म तेस्रो स्थानमा रहेको छ । सन् १९९१ मा हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ७८.७ प्रतिशत हिन्दू, १८.४ प्रतिशत बौद्ध र २.५ प्रतिशत किराँत धर्मावलम्बी रहेका थिए । सन् २००१ मा हिन्दूधर्म मान्नेहरूको समानुपात घट्न गई ६९.४ प्रतिशत हुन आएको पाइन्छ भने उता बौद्ध र किराँतधर्म अपनाउनेहरूको समानुपात बढेर क्रमशः २१० प्रतिशत र ८.९ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ । सन् २०११ मा हिन्दूधर्म मान्नेहरूको हिस्सा बढ्न गई ७२.५ प्रतिशत पुग्न आएको छ भने बौद्ध र किराँतधर्म मान्नेहरूको हिस्सा घट्न गई क्रमशः १७.९ प्रतिशत र ७३ प्रतिशत हुन आएको छ ।

पहाडी क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा हिन्दू, बौद्ध र किराँत क्रमशः पहिलो, दास्रो र तेस्रो स्थानमा रहेका प्रमुख धर्म हुन् । सन् १९९१ मा पहाडी क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दूधर्म मान्नेहरू ८५.२ प्रतिशत थिए । यो समानुपात घटेर सन् २००१ मा ६७.६ प्रतिशत पुग्न आएको छ भने सन् २०११ मा हिन्दूधर्म मान्नेहरूको समानुपात बढेर ७८.६ प्रतिशत पुग्न आएको थियो । सन् १९९१ मा बौद्ध र किराँतधर्म मान्नेहरूको समानुपात क्रमशः ११.६ प्रतिशत र २.५ प्रतिशतबाट बढेर सन् २००१ मा बौद्धधर्म मान्नेहरू १६.९ प्रतिशत र किराँतधर्म मान्नेहरू ५.२ प्रतिशत पुग्न आएको पाइन्छ । सन् २०११ मा बौद्धं र किराँतधर्म मान्नेहरूको हिस्सा घटेर क्रमशः १४.१ प्रतिशत र ४.३ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् १९९१ मा क्रिस्चियनधर्म मान्नेहरू ०.२ प्रतिशत रहेकोमा सो बढेर सन् २००१ मा ०.६ प्रतिशत र सन् २०११ मा १.९ प्रतिशत हुन आएको छ ।

Scanned with CamScanner

तराई क्षेत्रमा हिन्दू, मुस्लिम, बौद्ध र किराँत क्रमशः पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो स्थानमा रहेका धर्म हुन् । तराई क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दूधर्म मान्नेहरूको समानुपात एकपछि अर्को जनगणनामा घट्न गएको छ भने इस्लामधर्म मान्ने जनसङ्ख्याको समानुपात बढ्न गएको छ । त्यसै गरी सन् २०११ मा बौद्धधर्म मान्नेहरूको समानुपात घट्न गएको छ । सन् १९९१ मा तराई क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ८९.१ प्रतिशत हिन्दू रहेका थिए । सो प्रतिशत घटेर सन् २००१ मा ८५.७ प्रतिशत र सन् २०११ मा ८४.९ प्रतिशत हुन आएको छ । सन् १९९१ मा मुस्लिमधर्म मान्नेहरू ७.३ प्रतिशत रहेकोमा सो बढेर सन् २००१ मा ८.२ प्रतिशत र सन् २०११ मा ८.३ प्रतिशत हुन आएको पाइन्छ । बौद्धधर्म मान्नेहरू सन् १९९१ मा २.३ प्रतिशतबाट बढेर सन् २००१ मा ३.८ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् २०११ मा बौद्धधर्म मान्नेहरूको हिस्सा अझ घटेर ३.६ प्रतिशत हुन आएको छ । सन् १९९१ मा तराई क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा किराँतधर्म अपनाउनेहरू ०.९ प्रतिशत रहेका थिए । उक्त प्रतिशत बढेर सन् २००१ मा १.५ प्रतिशत हुन आएको थियो भने सन् २०११ मा घटेर १.४ प्रतिशत पुग्न आएको पाइन्छ ।

Table 3.2: Religious composition of population by ecological regions, Nepal, 1991-2011

Religion	Mountain			Hill			Terai		
	1991	2001	2011	1991	2001	2011	1991	2001	2011
Hindu	78.70	69.37	72.50	85.24	76.63	78.56	89.06	85.74	84.91
Buddhist	18.36	21.02	17.90	11.55	16.94	14.08	2.34	3.76	3.55
Islam	0.01	0.02	0.03	0.26	0.36	0.49	7.32	8.22	8.30
Kirat	2.49	8.88	7.32	2.47	5.16	4.27	0.87	1.48	1.43
Jain	0.02	0.01	0.00	0.04	0.02	0.01	0.05	0.02	0.02
Christian	0.07	0.32	1.03	0.22	0.60	1.93	0.14	0.33	1.03
Prakriti			1.05			0.35			0.48
Bon			0.04			0.10			0.01
Sikh		0.01	0.00		0.02	0.00		0.03	0.00
Bahai		0.01	0.00		0.00	0.00		0.01	0.01
Others/Unstated	0.35	0.36	0.13	0.24	0.27	0.21	0.23	0.42	0.26
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00

Source: Same as Table 3.1

तालिका ३.३ मा प्रस्तुत भौगोलिक क्षेत्रका आधारमा धर्मअनुसार जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई हेर्दा सबै भौगोलिक क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी क्रिस्चियनहरूको जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएको छ । यसपछि मुस्लिम र हिन्दूहरूको जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएको देखिन्छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा हिमाली क्षेत्रमा हिन्दूधर्म मान्नेहरू २३.७ प्रतिशतले, मुस्लिमधर्म मान्नेहरू २४.४ प्रतिशतले, क्रिस्चियनधर्म मान्नेहरू २७६.७ प्रतिशतले र बौद्धधर्म मान्नेहरू ०.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । सोही अवधिमा किराँत, जैन, बहाई र शिखधर्म मान्ने जनसङ्ख्या क्रमशः २.४ प्रतिशत, ३.७ प्रतिशत, ७३.६ प्रतिशत र ९८.८ प्रतिशतले ह्रास आएको छ ।

पहाडी क्षेत्रमा हिन्दू, मुस्लिम र क्रिश्चियनधर्म मान्ने जनसङ्ख्या क्रमशः १५.९ प्रतिशत, ५३.८ प्रतिशत र २६५.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने बौद्ध, किराँत, बहाई, जैन र शिखधर्म मान्ने जनसङ्ख्या क्रमशः ६.० प्रतिशत, ६.५ प्रतिशत, १७.५ प्रतिशत, ३६.५ प्रतिशत र ९२.३ प्रतिशतले घट्न गएको छ ।

Table 3.3: Percent change of religious population by ecological regions, 2001-2011

Religion	Hindu	Buddhist	Islam	Kirat	Jain	Christian	Sikh	Bahai
Mountain	23.7	0.8	24.4	-2.4	-3.7	276.7	-98.8	-73.6
Hill	15.9	-6.0	53.8	-6.5	-36.5	265.7	-92.3	-17.5
Terai	18.2	12.7	20.6	15.7	-13.4	271.7	-87.9	31.1

Source: Same as Table 3.1

Scanned with CamScanner

तराई क्षेत्रमा जैन र शिखधर्म मान्नेहरूको जनसङ्ख्या घट्न गएको देखिन्छ भने हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम, किराँत र क्रिश्चियनधर्म मान्नेहरूको जनसङ्ख्यामा वृद्धि भएको पाइन्छ । तराईमा बौद्धधर्म मान्नेहरू १२.७ प्रतिशतले, किराँतधर्म मान्नेहरू १५.७ प्रतिशतले, हिन्दूधर्म मान्नेहरू १८.२ प्रतिशतले, बहाईधर्म मान्नेहरू ३१.१ प्रतिशतले र क्रिश्चियनधर्म मान्नेहरू २७१७ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

३.१.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको धार्मिक बनोट (Religious composition of population by urban and rural areas)

तालिका ३.४ मा धर्म अनुसार सहरी र ग्रामीण जनसङ्ख्याको प्रतिशत वितरण प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९९१ देखि २०११ सम्मको तथ्याङ्कलाई हेर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम र किराँतधर्म क्रमशः पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो स्थानमा रहेका प्रमुख धर्म हुन् । सहरी क्षेत्रमा सन् १९९१ र २००१ मा हिन्दू, बौद्ध, मुस्लिम र किराँतधर्म क्रमशः पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो स्थानमा रहेका थिए तर सन् २०११ मा चौथो स्थानमा क्रिश्चियनधर्म रहन आएको छ ।

सन् १९९१ मा ग्रामीण क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दू ८६.९ प्रतिशत, बौद्ध ७.५ प्रतिशत, मुस्लिम ३.५ प्रतिशत र किराँत १.८ प्रतिशत रहेका थिए । त्यसै गरी सहरी क्षेत्रमा हिन्दू ८२.९ प्रतिशत, बौद्ध १०.८ प्रतिशत, मुस्लिम ४.३ प्रतिशत र किराँत १.१ प्रतिशत रहेका थिए ।
सन् २००१ मा ग्रामीण क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दु, बौद्ध, मुस्लिम र किराँतधर्म मान्नेहरूको जनसङ्ख्या क्रमशः ८०.५ प्रतिशत, १०.७ प्रतिशत, ४.२ प्रतिशत र ३.९ प्रतिशत रहेका थिए । त्यसै गरी सहरी क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दूधर्म मान्नेहरू ८२० प्रतिशत, बौद्धधर्म मान्नेहरू ११.१ प्रतिशत, मुस्लिमधर्म मान्नेहरू ४.१ प्रतिशत र किराँतधर्म मान्नेहरू १.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

सन् २०११ मा ग्रमीण क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ८०.९ प्रतिशत हिन्दु, ९.१ प्रतिशत बौद्ध, ४.५ प्रतिशत मुस्लिम, ३.३ प्रतिशत किराँत र १.३ प्रतिशत क्रिश्चियनधर्म मान्नेहरू रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी सहरी क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा हिन्दूधर्म मान्नेहरू ८३.३ प्रतिशत, बौद्धधर्म मान्नेहरू ८.७ प्रतिशत, मुस्लिमधर्म मान्नेहरू ३.९ प्रतिशत, किराँतधर्म मान्नेहरू १.६ प्रतिशत र क्रिश्चियनधर्म मान्नेहरू १.९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

Table 3.4: Religious composition of population by urban and rural areas, Nepal, 1991-2011

Religion	1991		2001		2011		% Change[1]	
	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban	Rural	Urban
Hindu	86.88	82.87	80.51	82.05	80.95	83.27	13.4	42.2
Buddhist	7.48	10.79	10.69	11.14	9.10	8.75	-4.0	10.0
Islam	3.45	4.34	4.22	4.10	4.49	3.88	20.1	32.5
Kirat	1.78	1.14	3.93	1.63	3.34	1.63	-4.2	40
Jain	0.03	0.18	0.01	0.09	0.00	0.05	-19.4	-22.6
Christian	0.15	0.34	0.25	0.71	1.32	1.90	492.2	272.7
Sikh			0.03	0.03	0.00	0.01	-95.4	-60.3
Bahai			0.01	0.01	0.01	0.00	6.6	1.7
Prakriti					0.51	0.20		
Bon					0.04	0.08		
Others*	0.23	0.34	0.37	0.23	0.23	0.22	-27.8	33.2
Total	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	12.8	40.1

[1] Percent change in population, 2001-2011

* Including unstated category

Source: CBS (1995). Population monograph of Nepal. P. 312
CBS (2002). Population census 2001. National report. P. 80
CBS (2003). Population census 2001. Selected urban table. P. 46
CBS (2014). National population and housing census 2011. General and social characteristics tables. P. 275

Scanned with CamScanner

सन् २००१-२०११ को दशकमा ग्रामीण क्षेत्रमा क्रिश्चियन जनसङ्ख्या ४९२ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसै गरी हिन्दू, मुस्लिम र बहाईधर्म मान्ने जनसङ्ख्या क्रमशः १३ प्रतिशत, २० प्रतिशत र ७ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइएको छ । सोही अवधिमा बौद्ध, किराँत, जैन र शिखधर्म मान्नेहरूको सङ्ख्यामा ह्रास आएको पाइन्छ ।

सहरी क्षेत्रमा धर्मअनुसार जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई दृष्टिगत गर्दा सन् २००१-२०११ को अवधिमा क्रिस्चियन, हिन्दू, किराँत, मुस्लिम, बौद्ध र बहाईधर्म मान्नेहरूको सङ्ख्यामा क्रमशः २७३ प्रतिशत, ४२ प्रतिशत, ४० प्रतिशत, ३३ प्रतिशत र २ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइन्छ । सोही अवधिमा जैन र शिखधर्म मान्नेहरूको सङ्ख्यामा क्रमशः २३ प्रतिशतले र ७० प्रतिशतले ह्रास हुन आएको छ ।

३.२ मातृभाषा (Mother Tongue)

नेपालमा भारोपेली, भोट बर्मेली, द्रविड र अष्ट्रोलाइड भाषा परिवारका विभिन्न भाषाहरू बोल्ने मानिसहरू बसोवास गर्दछन् । भाषिक विविधता नेपाली समाजको मौलिक विशेषता हो । मातृभाषा भन्नाले आमाको काखमा बोलिने भाषा भन्ने बुझिन्छ । नेपालमा मातृभाषा सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने कार्य सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि हुदै आइरहेको छ । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा नेपालभित्र बोलिने ५३ मातृभाषाको सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । यसपछि सन् १९६१ मा ५२ मातृभाषाको विवरण सङ्कलन गरियो । सन् १९७१ को जनगणनामा १७ मातृभाषा र सन् १९८१ मा १८ मातृभाषाको सूचना तालिकाबद्ध गरिएको थियो । सन् १९९१ मा ३२ मातृभाषाको सूची उल्लेख गरियो भने सन् २००१ को जनगणनामा ९२ मातृभाषाको विवरण सङ्कलन गरिएको छ । सन् २०११ मा भने नेपालभित्र बोलिने १२३ मातृभाषा उल्लेख गरिएको छ । सन् २०११ को जनगणनामा उल्लेख भएका १२३ मातृभाषाको लगतमा ५१ भारोपेली, ६९ भोट-बर्मेली, एउटा आग्नेयी, एउटा द्रभिडियन र एउटा अलग भाषा (भाषा परिवार नखुलेको) परिवारका भाषा रहेका छन् ।

३.२.१ मातृभाषा अनुसार जनसङ्ख्याको बनोट (Composition of population by mother tongues)

तालिका ३.५ मा मातृभाषा अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत वितरण प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ४८.७ प्रतिशत जनसङ्ख्याको मातृभाषा नेपाली थियो । यसपछि नेपाली भाषालाई मातृभाषा अपनाउनेहरूको सङ्ख्या बढ्न गई सन् १९६१ मा ५१.० प्रतिशत, सन् १९७१ मा ५३.३ प्रतिशत र सन् १९८१ मा ५८.४ प्रतिशत हुन आएको थियो । सन् १९९१ मा पहिलो पल्ट नेपाली मातृभाषा बोल्नेहरूको प्रतिशत घटेर ५०.३ प्रतिशत हुन आएको थियो । सन् १९५२/५४ मा नेपाली भाषा बाहेक अन्य प्रमुख मातृभाषाहरूमा मैथिली, तामाङ, भोजपुरी, नेवारी, थारू, अवधी, मगर, राई/किराँती, गुरूङ र लिम्बू रहेका थिए । यी पहिलो १० स्थानमा रहेका मातृभाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ९४ प्रतिशत रहेका थिए । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याले उल्लेख गरेको मातृभाषा राजी, ब्याङसी, जिरेल, दराई र कुम्हाले रहेका थिए ।

सन् १९९१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ५०.३ प्रतिशत जनसङ्ख्याले नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा बोल्ने गरेका थिए । यसपछि कुल जनसङ्ख्याको ११.६ प्रतिशतले मैथिली, ७.५ प्रतिशतले भोजपुरी, ५.४ प्रतिशतले थारू, ४.९ प्रतिशतले तामाङ, ३.७ प्रतिशतले नेवारी, ३.४ प्रतिशतले राई/किराँती, २.३ प्रतिशतले मगर, २.० प्रतिशतले अवधी, १.४ प्रतिशतले लिम्बू र १.२ प्रतिशतले गुरूङ भाषालाई मातृभाषाका रूपमा अपनाएका थिए । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने मातृभाषा कुम्हाले र ब्याङसी रहेका थिए । पहिलो १० स्थानमा रहेका मातृभाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको करिब ९२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

सन् २००१ को जनगणनामा स्पष्ट खुलेका मातृभाषा ९२ थिए । यी भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या २,२५,६८,५९४ थियो । बाँकी १,६८,३४० व्यक्तिहरूले बोल्ने मातृभाषा खुल्न सकेको थिएन । सन् २००१ मा मातृभाषा बोल्नेहरूको सूचीमा नेपाली भाषा बोल्नेहरू सबैभन्दा बढी थिए । नेपाली भाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ४८.६ प्रतिशत रहेका थिए जनु अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा घट्न गएको थियो । नेपाली मातृभाषा

Scanned with CamScanner

बोल्नेहरूपछि मातृभाषा मैथिली बोल्नेहरू १२३ प्रतिशत, भोजपुरी बोल्नेहरू ७५ प्रतिशत, थारू बोल्नेहरू ५.९ प्रतिशत, तामाङ बोल्नेहरू ५२ प्रतिशत, नेवारी बोल्नेहरू ३६ प्रतिशत, मगर बोल्नेहरू ३.४ प्रतिशत, अवधी बोल्नेहरू २.५ प्रतिशत, राई/किराँती बोल्नेहरू २.३ प्रतिशत, गुरूङ बोल्नेहरू १.५ प्रतिशत र लिम्बू बोल्नेहरू १५ प्रतिशत रहेको पाइएको थियो । सन् २००१ मा यी १० वटा भाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ९३ प्रतिशत र बाँकी अन्य मातृभाषा बोल्नेहरूको अंश ६ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २००१ मा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने मातृभाषा ब्याङसी, राजी, जिरेल, थकाली र कुम्हाले रहेका थिए । सन् १९९१ र सन् २००१ मा नेपाली भाषालाई मातृभाषाको रूपमा अपनाउनेहरू करिब २ प्रतिशत विन्दुले घटेको थियो । यसरी नेपाली भाषालाई मातृभाषा भनी उल्लेख गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशतमा कमी आउनुको प्रमुख कारण सन् १९९१ मा मातृभाषा नेपाली भनी गणना गराउने व्यक्तिहरूले अन्य भाषालाई मातृभाषाको रूपमा अपनाउन थाल्नु हो ।

सन् २०११ को जनगणनामा स्पष्ट खुलेका मातृभाषा १२३ छन् । यी भाषा बोल्नेहरूको सङ्ख्या २,६४,२५,६१३ रहेको छ । स्पष्ट रूपमा पहिचान हुन नसकेका मातृभाषा बोल्नेहरू ६८,८९१ छन् जसले कुल जनसङ्ख्याको ०.३ प्रतिशत अंश ओगटेको छ । मातृभाषा बोल्नेहरूको सूचीमा नेपाली भाषा बोल्नेहरू सबैभन्दा बढी (४४.६००) छन् । यसपछि मातृभाषा मैथिली बोल्नेहरू ११७ प्रतिशत, भोजपुरी बोल्नेहरू ६.० प्रतिशत, थारू बोल्नेहरू ५.८ प्रतिशत, तामाङ बोल्नेहरू ५.१ प्रतिशत र नेवार बोल्नेहरू ३.२ प्रतिशत छन् । त्यसै गरी मातृभाषा बाजिका बोल्नेहरू ३.० प्रतिशत, मगर बोल्नेहरू ३.० प्रतिशत, डोटेली बोल्नेहरू ३.० प्रतिशत र उर्दू बोल्नेहरू २.६ प्रतिशत छन् । सङ्ख्यात्मक रूपमा पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका मातृभाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ८७.९ प्रतिशत छन् । कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्याले बोलेका मातृभाषा १४ रहेका छन् जसले कुल जनसङ्ख्याको ९३.४ प्रतिशत अंश ओगटेको छ । कम्तीमा एक लाख जनसङ्ख्याले बोल्ने मातृभाषा १९ रहेका छन् । गणनामा उल्लेख भए अनुसार १००० भन्दा कम जनसङ्ख्याले बोलेका मातृभाषा ३७ छन् । यी भाषा बोल्नहरूको सङ्ख्या ११,१२८ छ । त्यसै गरी १०० भन्दा कम सङ्ख्याले बोल्ने गरेको भाषा १३ छन् । अल्पसङ्ख्यकले बोल्ने भाषाहरू कागटे, जोन्खा, बन्करिया, काईके, गढवाली, फ्रेन्च, मिजो, कुकी, कुशुन्डा, रसियन, स्पेनिस, नागामिज र अरबी हुन् ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा मातृभाषा मगही, छिन्ताङ, ल्होमी, आसामी, साधानी, कोचे, दुङमाली, हरियावी, कुर्माली र साम बोल्नेहरूको सङ्ख्या धेरै बढेको देखिन्छ । सोही अवधिमा मातृभाषा काईके, खरिया, चिनीया, व्याङ्सी, कुसुन्डा, बान्तवा, बराम, कोई, दुरा, पञ्जाबी, छन्त्याल, हिन्दी, थकाली, तिब्बती, हायु, शेर्पा, खाम्ची (राउटे), बङ्गाली, अवधी, भोजपुरी, राजवंशी, गुरूङ र जिरेल अपनाउनेहरू घट्न गएका छन् ।

सन् २०११ मा सङ्ख्यात्मक रूपले पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका मातृभाषाहरू मध्ये बाजिका र उर्दू भाषा मातृभाषाका रूपमा अपनाउनेहरूको सङ्ख्या सबैभन्दा उच्च वृद्धि भएको देखिन्छ । यी मातृभाषा बोल्नेहरू क्रमशः २३३.४ प्रतिशत र २९५.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । यसपछि मातृभाषा थारू बोल्नेहरू १४.९ प्रतिशतले, तामाङ बोल्नेहरू १४.८ प्रतिशतले, मैथिली बोल्नेहरू १०.५ प्रतिशतले, नेपाली बोल्नेहरू ७.० प्रतिशतले, नेवार बोल्नेहरू २.६ प्रतिशतले र मगर बोल्नेहरू २.४ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइएको छ । मातृभाषा भोजपुरी बोल्नेहरू ७.४ प्रतिशतले घट्न गएको छ ।

तालिका ३.५ अनुसार भारोपेली परिवारका भाषा बोल्नेहरू सबैभन्दा बढी छन् । सन् १९९१ मा कुल जनसङ्ख्याको ८०.० प्रतिशत जनसङ्ख्याको मातृभाषा भारोपेली भाषा थियो भने सन् २०११ मा मातृभाषाका रूपमा भारोपेली भाषा बोल्नेहरू ८२.१ प्रतिशत देखिएको छ । भोट-बर्मेली परिवारका भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा बोल्नेहरू सन् १९९१ मा १७.० प्रतिशत थिए भने सन् २०११ मा यो परिवारका भाषा बोल्नेहरू १७३ प्रतिशत रहेका छन् । सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म आग्नेली र द्रविड भाषा परिवारका भाषाहरू मातृभाषाका रूपमा अपनाउनेहरू क्रमशः ०.२ प्रतिशत र ०.१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा भारोपेली भाषा परिवारका भाषा बोल्नेहरू १९.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । त्यसै गरी भोट-बर्मेली परिवारका भाषा बोल्नेहरू ७.९ प्रतिशतले, आग्नेली भाषा परिवारका भाषा बोल्नेहरू १९.७ प्रतिशतले र द्रविड भाषा बोल्नेहरू १७.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 3.5: Composition of population by mother tongues, Nepal, 1991-2011

Mother tongue	1991		2001		2011		% change[1], 2001-2011
	Population	%	Population	%	Population	%	
1. Indo-European	14791272	79.98	18245294	80.25	21753142	82.10	19.2
Nepali	9302880	50.30	11053255	48.61	11826953	44.64	7.0
Maithili	2191900	11.85	2797582	12.30	3092530	11.67	10.5
Bhojpuri	1379717	7.46	1712536	7.53	1584958	5.98	-7.4
Tharu	993388	5.37	1331546	5.86	1529875	5.77	14.9
Bajjika			237947	1.05	793416	2.99	233.4
Doteli					787827	2.97	
Urdu	202208	1.09	174840	0.77	691546	2.61	295.5
Avadhi	374638	2.03	560744	2.47	501752	1.89	-10.5
Baitadeli					272524	1.03	
Achhami					142787	0.54	
Rajbanshi	85558	0.46	129829	0.57	122214	0.46	-5.9
Hindi	170997	0.92	105765	0.47	77569	0.29	-26.7
Bajhangi					67581	0.26	
Danuwar	23721	0.13	31849	0.14	45821	0.17	43.9
Magahi			30	0.00	35614	0.13	118613.3
Rajasthani	16514	0.09	22637	0.10	25394	0.10	12.2
Majhi	11322	0.06	21841	0.10	24422	0.09	11.8
Bangala	27712	0.15	23602	0.10	21061	0.08	-10.8
Tajpuriya					18811	0.07	
Angika			15892	0.07	18555	0.07	16.8
Kumal	1413	0.01	6533	0.03	12222	0.05	87.1
Darai	6520	0.04	10210	0.04	11677	0.04	14.4
Bajureli					10704	0.04	
Bote			2823	0.01	8766	0.03	210.5
Darchuleli					5928	0.02	
Ganagai					3612	0.01	
Dailekhi					3102	0.01	
Koche			54	0.00	2080	0.01	3751.9
English	2784	0.02	1037	0.00	2032	0.01	95.9
Khash					1747	0.01	
Sanskrit			823	0.00	1669	0.01	102.8
Kisan			489	0.00	1178	0.00	140.9
Musalman					1075	0.00	
Hariyanwi			33	0.00	889	0.00	2593.9
Jumli					851	0.00	
Punjabi			1165	0.01	808	0.00	-30.6
Oriya			159	0.00	584	0.00	267.3
Sonaha					579	0.00	
Sindhi			72	0.00	518	0.00	619.4
Dadeldhuri					488	0.00	
Assami			3	0.00	476	0.00	15766.7
Malpande					247	0.00	
Khariya			1575	0.01	238	0.00	-84.9

Scanned with CamScanner

Mother tongue	1991		2001		2011		% change[1], 2001-2011
	Population	%	Population	%	Population	%	
Kurmali			13	0.00	227	0.00	1646.2
Sadhani			2	0.00	122	0.00	6000.0
Gadhawali					38	0.00	
French					34	0.00	
Russian					17	0.00	
Spanish					16	0.00	
Arabi					8	0.00	
Churauti			408	0.00			
2. Sino-Tibetan	3137990	16.97	4248595	18.69	4584458	17.30	7.9
Tamang	904456	4.89	1179145	5.19	1353311	5.11	14.8
Newar	690007	3.73	825458	3.63	846557	3.20	2.6
Magar	430264	2.33	770116	3.39	788530	2.98	2.4
Limbu	254088	1.37	333633	1.47	343603	1.30	3.0
Gurung	227918	1.23	338925	1.49	325622	1.23	-3.9
Rai	439312	2.38			159114	0.60	
Bantawa			371056	1.63	132583	0.50	-64.3
Sherpa	121819	0.66	129771	0.57	114830	0.43	-11.5
Chamling			44093	0.19	76800	0.29	74.2
Chepang	25097	0.14	36807	0.16	48476	0.18	31.7
Sunuwar			26611	0.12	37898	0.14	42.4
Kulung			18686	0.08	33170	0.13	77.5
Kham					27113	0.10	
Thami	14400	0.08	18991	0.08	23151	0.09	21.9
Bhujel			10733	0.05	21715	0.08	102.3
Thulung			14034	0.06	20659	0.08	47.2
Yakkha			14648	0.06	19558	0.07	33.5
Dhimal	15014	0.08	17308	0.08	19300	0.07	11.5
Sampang			10810	0.05	18270	0.07	69.0
Khaling			9288	0.04	14467	0.05	55.8
Wambule			4471	0.02	13470	0.05	201.3
Bahing			2765	0.01	11658	0.04	321.6
Hyolmo/Yholmo			3986	0.02	10176	0.04	155.3
Nachhiring			3553	0.02	10041	0.04	182.6
Yamphu/Yamphe			1722	0.01	9208	0.03	434.7
Ghale			1649	0.01	8092	0.03	390.7
Dumi			5271	0.02	7638	0.03	44.9
Lapcha			2826	0.01	7499	0.03	165.4
Puma			4310	0.02	6686	0.03	55.1
Dungmali			221	0.00	6260	0.02	2732.6
Athpariya					5530	0.02	
Thakali	7113	0.04	6441	0.03	5242	0.02	-18.6
Jirel	4229	0.02	4919	0.02	4829	0.02	-1.8
Mewahang			904	0.00	4650	0.02	414.4
Tibetan			5277	0.02	4445	0.02	-15.8
Meche			3301	0.01	4375	0.02	32.5

Scanned with CamScanner

Mother tongue	1991		2001		2011		% change[1], 2001-2011
	Population	%	Population	%	Population	%	
Chhantyal			5912	0.03	4283	0.02	-27.6
Raji	2959	0.02	2413	0.01	3758	0.01	55.7
Lohorung			1207	0.01	3716	0.01	207.9
Chhintang			8	0.00	3712	0.01	46300.0
Pahari			2995	0.01	3458	0.01	15.5
Lhopa					3029	0.01	
Dura			3397	0.01	2156	0.01	-36.5
Chhiling			1314	0.01	2046	0.01	55.7
Jero/Jerung			271	0.00	1763	0.01	550.6
Dolpali					1667	0.01	
Hayu/Vayu			1743	0.01	1520	0.01	-12.8
Tiling			310	0.00	1424	0.01	359.4
Koyee			2641	0.01	1271	0.00	-51.9
Waling/Walung					1169	0.00	
Lhomi			4	0.00	808	0.00	20100.0
Belhare					599	0.00	
Byansi	1314	0.01	1734	0.01	480	0.00	-72.3
Khamci (Raute)			518	0.00	461	0.00	-11.0
Sam			23	0.00	401	0.00	1643.5
Manange					392	0.00	
Dhuleli					347	0.00	
Phangduwali					290	0.00	
Surel					287	0.00	
Chinese			1101	0.00	242	0.00	-78.0
Baram			342	0.00	155	0.00	-54.7
Lingkhim			97	0.00	129	0.00	33.0
Kagate			10	0.00	99	0.00	890.0
Dzonkha			9	0.00	80	0.00	788.9
Bankariya					69	0.00	
Kaike			794	0.00	50	0.00	-93.7
Mizo			8	0.00	32	0.00	300.0
Kuki			9	0.00	29	0.00	222.2
Nagamese			6	0.00	10	0.00	66.7
3. Austro-Asiatic	33332	0.18	40260	0.18	49858	0.19	23.8
Satar/Santhali	33332	0.18	40260	0.18	49858	0.19	23.8
4. Dravidian	15175	0.08	28615	0.13	33651	0.13	17.6
Uranw/Urau	15175	0.08	28615	0.13	33651	0.13	17.6
5. Language isolate			87	0.00	28	0.00	-67.8
Kusunda			87	0.00	28	0.00	-67.8
6. Others*	504171	2.73	5743	0.03	25649	0.10	346.6
7. Unknown language	9157	0.05	168340	0.74	47718	0.18	-71.7
Total	**18491097**	**99.98**	**22736934**	**100.00**	**26494504**	**100.00**	**16.5**

[1] Percent change of population
* Including sign languages

Source: CBS (1993). Population census 1991. Table 22.
CBS (2002). Population census 2001, National report. Table 16.
CBS (2012). National population and housing census 2011 National report. Table 21.

Scanned with CamScanner

३.२.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जनसङ्ख्याको मातृभाषा बनोट (Mother tongue composition of population by ecological zones)

भौगोलिक क्षेत्रमा मातृभाषा अनुसार जनसङ्ख्याको सङ्ख्यात्मक र प्रतिशत वितरण तालिका ३.६ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा मातृभाषा नेपाली बोल्ने जनसङ्ख्या ६६.४ प्रतिशत थियो । नेपालीपछि मातृभाषा तामाङ बोल्नेहरू ११.९ प्रतिशत, शेर्पा बोल्नेहरू ५.४ प्रतिशत, लिम्बू बोल्नेहरू ४.२ प्रतिशत, बान्तवा बोल्नेहरू २.३ प्रतिशत, नेवार बोल्नेहरू २.१ प्रतिशत, कुलुङ बोल्नेहरू १.१ प्रतिशत, थामी बोल्नेहरू १.१ प्रतिशत, गुरूङ बोल्नेहरू ०.८ प्रतिशत र मगर बोल्नेहरू ०.७ प्रतिशत रहेका थिए । यी पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका भाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ९६.० प्रतिशत थिए । मातृभाषा चुरौटी, खाम्ची (राउटे), कागते, जोन्खा बोल्नेहरू सबैभन्दा कम थिए ।

सन् २०११ मा हिमाली क्षेत्रमा मातृभाषा बोल्नेहरूको सूचीमा नेपाली भाषा बोल्नेहरू सबैभन्दा बढी छन् । कुल जनसङ्ख्याको ६१.९ प्रतिशतले नेपाली मातृभाषाको रूपमा बोल्दछन् जुन विगतका तुलनामा कम रहेको छ । यसपछि दोस्रो स्थानमा तामाङ (१०.९%), तेस्रो स्थानमा डोटेली (७.२%), चौथो स्थानमा शेर्पा (३.६%), पाँचौं स्थानमा लिम्बू (३.२%), छैठौं स्थानमा बझाङ्गी (२.६%), सातौं स्थानमा नेवार (१.४%), आठौं स्थानमा कुलुङ (१.१%), नवौं स्थानमा गुरूङ (१.१%) र दसौं स्थानमा थामी (१.०%) मातृभाषा रहेका छन् ।

सङ्ख्यात्मक हिसाबले पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका भाषा बोल्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ९४.० प्रतिशत रहेका छन् । बाँकी नाम खुलेका ९४ भाषा बोल्नेहरू ५.८ प्रतिशत छन् । सबैभन्दा कम व्यक्तिहरूले बोल्ने मातृभाषा लिङखिम, छालिङ, दुरा, आठपरिया, मगही, कागते र पञ्जाबी हुन् । एक हजारभन्दा कम मानिसहरूले बोलेका मातृभाषा ६८ छन् । त्यसै गरी एक सयभन्दा कम जनसङ्ख्याले बोल्ने गरेको मातृभाषा ४६ छन् । सङ्ख्यात्मक हिसाबले सन् २००१ मा पहिलो १० स्थानमा रहेको मातृभाषा मगर र बान्तवा सन् २०११ मा उक्त सूचीबाट हट्न गई डोटेली र बझाङ्गी थपिन गएको छ ।

सन् २००१ को जनगणना अनुसार पहाडी क्षेत्रमा मातृभाषा नेपाली बोल्नेहरूको अंश ६७.७ प्रतिशत रहेको थियो । यसपछिका मुख्य मातृभाषाहरूमा तामाङ (८.४%), नेवार (७.१%), मगर (५.४%), गुरूङ (२.८%), बान्तवा (२.५%), लिम्बू (१.८%), शेर्पा (०.५%), चाम्लिङ (०.४%) र मैथिली (०.४%) रहेका थिए । यी पहिले १० स्थानको क्रममा रहेका मातृभाषाले कुल जनसङ्ख्याको ९६.८ प्रतिशत अंश ओगटेको थियो । बाँकी नाम खुलेका ७७ मातृभाषा बोल्नेहरूको अंश २.६ प्रतिशत थियो ।

सन् २०११ मा पहाडी क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ६३.४ प्रतिशतले नेपाली, ८.५ प्रतिशतले तामाङ, ६ प्रतिशतले नेवार, ४.६ प्रतिशतले मगर, २.९ प्रतिशतले डोटेली, २.२ प्रतिशतले गुरूङ, २.२ प्रतिशतले बैतेडेली, १.६ प्रतिशतले लिम्बू, ०.९ प्रतिशतले बान्तवा र ०.८ प्रतिशतले राई भाषालाई मातृभाषाको रूपमा अपनाएका छन् । यी पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका मातृभाषाहरू ९३.४ प्रतिशत जनसङ्ख्याले बोल्दछन् भने बाँकी ११२ मातृभाषाहरू ६.४ प्रतिशतले बोल्दछन् । भाषाको सूचीमा उल्लेख भए अनुसार १००० भन्दा कम जनसङ्ख्याले बोलेका मातृभाषा ५६ छन् । त्यसै गरी १०० भन्दा कम व्यक्तिहरूले बोलेका मातृभाषा ३ छन् । सन् २००१ र सन् २०११ मा पहिलो, दोस्रो, तेस्रो, चौथो, छैठौं, आठौं र नवौं स्थानको क्रममा रहेका मातृभाषा नेपाली, तामाङ, नेवारी, मगर, गुरूङ, लिम्बू र बान्तवा यथावत् रहेका छन् तर सन् २०११ मा डोटेली, बैतडेली र राई भाषाले क्रमशः पाँचौं, सातौं र दसौं स्थान लिएका छन् ।

तराई क्षेत्रमा मातृभाषा बोल्नेहरूको सूचीमा मातृभाषा नेपाली बोल्नेहरू सबैभन्दा बढी छन् । यो भाषा बोल्ने सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको २९.० प्रतिशत रहेको थियो भने सन् २०११ मा २६.२ प्रतिशत रहेको छ । सङ्ख्यात्मक दृष्टिले तराई क्षेत्रमा नेपालीपछि दोस्रो र तेस्रो ठूलो भाषा मैथिली र भोजपुरी रहेका छन् । मातृभाषा मैथिली र भोजपुरी बोल्नेहरू सन् २००१ मा क्रमशः २४.७ प्रतिशत र १५.३ प्रतिशत रहेकोमा घटेर सन् २०११ मा मैथिली बोल्नेहरू २२.६ प्रतिशत र भोजपुरी बोल्नेहरू ११.६ प्रतिशत हुन आएको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 3.6: Percentage distribution of population by mother tongues in ecological zones, Nepal, 2001-2011

Mother tongue	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
1. Indo-European	**66.88**	**72.38**	**69.40**	**71.94**	**91.84**	**92.10**
Nepali	66.44	61.90	67.66	63.45	29.00	26.24
Maithili	0.09	0.18	0.39	0.75	24.72	22.56
Bhojpuri	0.01	0.02	0.11	0.37	15.26	11.58
Tharu	0.02	0.04	0.34	0.44	11.63	11.11
Bajjika		0.00	0.00	0.01	2.13	5.94
Doteli		7.25		2.88		2.48
Urdu	0.00	0.01	0.10	0.17	1.48	5.04
Avadhi	0.00	0.00	0.00	0.01	5.02	3.76
Baitadeli		0.00		2.16		0.20
Achhami		0.00		0.74		0.44
Rajbanshi	0.00	0.00	0.01	0.01	1.16	0.91
Hindi	0.02	0.02	0.26	0.27	0.71	0.35
Bajhangi		2.58		0.00		0.16
Danuwar	0.19	0.20	0.23	0.27	0.05	0.09
Magahi		0.00		0.00	0.00	0.27
Rajasthani	0.00	0.00	0.04	0.06	0.17	0.14
Majhi	0.07	0.04	0.13	0.13	0.07	0.07
Bangala	0.00	0.01	0.02	0.04	0.19	0.12
Tajpuriya		0.00		0.00		0.14
Angika				0.00	0.14	0.14
Kumal		0.00	0.05	0.08	0.01	0.02
Darai	0.03	0.00	0.03	0.03	0.06	0.06
Bajureli		0.00		0.00		0.08
Bote		0.08	0.00	0.03	0.02	0.03
Darchuleli		0.02		0.00		0.04
Ganagai		0.00		0.00		0.03
Dailekhi				0.00		0.02
Koche			0.00	0.02	0.00	0.00
English	0.00	0.00	0.01	0.02	0.00	0.00
Khash		0.00		0.00		0.01
Sanskrit	0.00	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00
Kisan				0.00	0.00	0.01
Musalman				0.00		0.01
Hariyanwi				0.00	0.00	0.01
Jumli				0.00		0.01
Punjabi	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.00
Oriya		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Sonaha						0.00
Sindhi		0.01	0.00	0.00	0.00	0.00
Dadeldhuri		0.00				0.00
Assami		0.00		0.00	0.00	0.00
Malpande				0.00		0.00
Khariya			0.00	0.00	0.01	0.00

Scanned with CamScanner

Mother tongue	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Kurmali			0.00		0.00	0.00
Sadhani		0.00		0.00	0.00	0.00
Gadhawali		0.00		0.00		0.00
French				0.00		
Russian				0.00		
Spanish				0.00		
Arabi				0.00		0.00
Churauti	0.00		0.00		0.00	
2. Sino-Tibetan	**32.50**	**27.41**	**30.00**	**27.82**	**6.61**	**6.95**
Tamang	11.94	10.86	8.39	8.46	1.39	1.47
Newar	2.06	1.44	7.06	6.39	0.73	0.70
Magar	0.74	0.58	5.38	4.58	1.93	1.92
Limbu	4.17	3.15	1.82	1.62	0.79	0.78
Gurung	0.77	1.06	2.76	2.20	0.44	0.42
Rai		0.38		0.76		0.49
Bantawa	2.33	0.05	2.48	0.94	0.77	0.18
Sherpa	5.39	3.63	0.46	0.40	0.03	0.03
Chamling	0.03	0.09	0.40	0.55	0.03	0.09
Chepang	0.00	0.00	0.23	0.23	0.12	0.16
Sunuwar	0.21	0.17	0.21	0.21	0.02	0.08
Kulung	1.07	1.13	0.01	0.07	0.02	0.04
Kham		0.06		0.16		0.06
Thami	1.05	1.02	0.03	0.04	0.00	0.00
Bhujel	0.00	0.02	0.01	0.04	0.09	0.12
Thulung	0.53	0.57	0.05	0.07	0.01	0.02
Yakha	0.46	0.40	0.06	0.07	0.01	0.03
Dhimal	0.00	0.00	0.01	0.01	0.15	0.14
Sampang	0.02	0.02	0.09	0.12	0.01	0.03
Khaling	0.54	0.61	0.01	0.02	0.00	0.01
Wambule	0.00	0.00	0.04	0.11	0.00	0.01
Bahing	0.00	0 15	0.03	0.07	0.00	0.01
Hyolmo/Yholmo	0.24	0.27	0.00	0.04	0.00	0.00
Nachhiring	0.08	0.25	0.02	0.04	0.00	0.01
Yamphu/Yamphe	0.08	0.28	0.00	0.02	0.00	0.01
Ghale	0.00	0.01	0.02	0.06	0.00	0.01
Dumi	0.00	0.01	0.05	0.05	0.00	0.01
Lapcha		0.04	0.03	0.06	0.00	0.00
Puma		0.00	0.04	0.06	0.00	0.00
Dungmali	0.00		0.00	0.05	0.00	0.00
Athpariya		0.00		0.05		0.00
Thakali	0.00	0.10	0.06	0.02	0.01	0.01
Jirel	0.32	0.24	0.00	0.00	0.00	0.00
Mewahang	0.04	0.14	0.00	0.01	0.00	0.00
Tibetan	0.18	0.06	0.02	0.03	0.00	0.00
Meche	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.03

Scanned with CamScanner

Mother tongue	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Chhantyal		0.00	0.06	0.03	0.00	0.01
Raji	0.00	0.00	0.01	0.01	0.02	0.02
Lohorung	0.01	0.16	0.01	0.00	0.00	0.00
Chhintang			0.00	0.03		0.00
Pahari		0.02	0.03	0.03	0.00	0.00
Lhopa		0.16		0.00		
Dura		0.00	0.03	0.02	0.00	0.00
Chhiling		0.00	0.01	0.02	0.00	0.00
Jero/Jerung		0.01	0.00	0.01	0.00	0.00
Dolpali		0.09		0.00		
Hayu/Vayu	0.05	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00
Tiling		0.00	0.00	0.01	0.00	0.00
Koyee	0.00	0.01	0.02	0.00	0.00	0.00
Waling/Walung		0.06		0.00		0.00
Lhomi	0.00	0.03	0.00	0.00		0.00
Belhare		0.01		0.00		0.00
Byansi	0.11	0.02	0.00	0.00	0.00	
Khamci (Raute)	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Sam		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Manange				0.00		
Dhuleli		0.02				0.00
Phangduwali				0.00		
Surel		0.01		0.00		0.00
Chinese	0.00	0.01	0.01	0.00	0.00	0.00
Baram		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Lingkhim		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Kagate	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Dzonkha	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Bankariya				0.00		0.00
Kaike	0.05	0.00	0.00	0.00		0.00
Mizo			0.00	0.00	0.00	0.00
Kuki		0.00		0.00	0.00	0.00
Nagamese				0.00	0.00	0.00
3. Austro-Asiatic	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.36**	**0.37**
Satar/Santhali	0.00	0.00	0.00	0.00	0.36	0.37
4. Dravidian	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.26**	**0.25**
Uranw/Urau	0.00	0.00	0.00	0.00	0.26	0.25
5. Language isolate		**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**	**0.00**
Kusunda		0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
6. Others*	**0.02**	**0.09**	**0.03**	**0.13**	**0.02**	**0.07**
7. Unknown language	**0.60**	**0.11**	**0.57**	**0.10**	**0.92**	**0.26**
Total	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**

* Including sign languages

Source: CBS (2002). Population census 2001, National report. Table 16.
CBS (2012). National population and housing census 2011 National report. Table 21.

Scanned with CamScanner

तराईको तेस्रो प्रमुख मातृभाषा थारू हो जुन सन् २००१ मा ११६ प्रतिशतले बोल्दथे भने सन् २०११ मा ११ प्रतिशत जनसङ्ख्याले बोल्दछन् । सन् २००१ मा थारू भाषापछि अवधि, बाजिका, मगर, उर्दू, तामाङ राजवंशी सङ्ख्यात्मक हिसाबले प्रमुख मातृभाषाको रूपमा रहेका थिए । त्यसै गरी सन् २०११ मा मातृभा थारूपछि बाजिका (५.९%), उर्दू (५.०%), अवधि (३.८%), डोटेली (२.५%), मगर (१.९%) र तामाङ (१.५% क्रमशः पाँचौं, छैठौं, सातौं, आठौं, नवौं र दसौं स्थानमा रहेका छन् । यी पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेव मातृभाषा बोल्नेहरूको हिस्सा कुल जनसङ्ख्यामा ९२.९ प्रतिशत छ ।

सन् २०११ मा तराई क्षेत्रमा १००० भन्दा कम जनसङ्ख्याले बोलेका मातृभाषा ५७ छन् भने १०० भन्दा क व्यक्तिहरूले बोल्ने गरेका मातृभाषा २९ छन् । सन् २००१-२०११ को अवधिमा मैथिली, बाजिका र उ मातृभाषा बोल्नेहरूको प्रतिशत बढ्न गएको छ भने नेपाली, भोजपुरी, अवधि र तामाङ भाषा मातृभाषाक रूपमा बोल्नेहरूको समानुपात घट्न गएको पाइन्छ ।

३.३ जातजाति (Caste and Ethnicity)

नेपालमा जातीय विविधताको पहिचान र अध्ययन गर्न पहिलो पल्ट सन् १९९१ को जनगणनामा जातजाति सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । सन् १९९१ को जनगणनामा ६० जातजातिको सूची उल्लेख गरिएको थियो । सन् २००१ मा १०० जातजातिको सूची प्रकाशित गरिएको थियो । त्यसै गरी सन् २०११ क जनगणनामा १२५ जातजातिको सूची उल्लेख गरिएकों छ ।

३.३.१ जातजाति अनुसार जनसङ्ख्याको बनोट (Caste and ethnic composition o population)

तालिका ३.७ मा जातजाति अनुसार जनसङ्ख्याको सङ्ख्यात्मक र प्रतिशत वितरण प्रस्तुत गरिएको छ । सन १९९१ मा स्पष्ट खुलेका ६० जातजातिहरूको अंश कुल जनसङ्ख्यामा ९५.५ प्रतिशत थियो भने जातजाति नखुलेकाको अंश ४.५ प्रतिशत रहेको थियो । खुलेका जातजातिमा सबैभन्दा बढी क्षेत्री रहेका थिए । यसपछि पहाडी बाहुन, मगर, थारू, नेवार, तामाङ, कामी, यादव/अहिर, मुसलमान, राई/किराँत, गुरूङ र दमाई रहेक थिए । कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतभन्दा बढी अंश ओगटेका जातजातिमा लिम्बू, ठकुरी, सार्की, तेली कुशवाह र चमार रहेका थिए । सबैभन्दा कम सङ्ख्या भएको जाति चुरौटे देखिएको थियो । सन् १९९१ म कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म अंश भएका १८ जातजातिले कुल जनसङ्ख्याको ८२.२ प्रतिशत अं ओगटेका थिए ।

सन् २००१ को जनगणनामा स्पष्ट खुलेका १०० जातजातिको अंश कुल जनसङ्ख्यामा ९८.२ प्रतिशत नखुलेका जातजातिको अंश १.८ प्रतिशत थियो । स्पष्ट खुलेका जातजातिहरूमा पहिलो दश स्थानको क्रम क्षेत्री (१५.८%) पहाडी बाहुन (१२.७%), मगर (७.१%), थारू (६.८%), तामाङ (५.६%), नेवार (५.५%) मुसलमान (४.३%), कामी (३.९%), यादव (३.९%) र राई (२.८%) रहेका थिए । कुल जनसङ्ख्याको कम्तीम १ प्रतिशतसम्म अंश भएका जातजातिहरू गुरूङ (२.४%), दमाई (१.७%), लिम्बू (१.६%), ठकुरी (१.५%) सार्की (१.४%), तेली (१.३%), चमार/हरिजन/राम (१.२%) र कोइरी (१.१%) रहेका थिए । सबैभन्दा क जनसङ्ख्या भएका जातजातिहरू कुसुन्डा, पत्थरकट्टा, यल्मो, राउटे र मुण्डा थिए । सन् २००१ मा कु जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म अंश भएका १८ जातजातिले कुल जनसङ्ख्याको ८०.७ प्रतिशत अंश ओगटेव थियो ।

Scanned with CamScanner

सन् १९९१-२००१ को अवधिमा कुल जनसङ्ख्यामा क्षेत्री, पहाडी बाहुन, मगर, नेवार, कामी, राई, गुरूङ, दमाई, लिम्बू, ठकुरी, यादव र तेली जातजातिहरूको अंश घट्न गएको देखिन्छ भने सोही अवधिमा तामाङ, थारू, मुस्लिम र चमार जातजातिको अंश बढ्न गएको छ ।

सन् २०११ को जनगणनामा स्पष्ट खुलेका १२५ जातजातिको अंश ९८.९ प्रतिशत र नखुलेका जातजाति १.१ प्रतिशत रहेको छ । जातजाति अनुसार जनसङ्ख्या वितरणलाई हेर्दा क्षेत्री (१६.६%), पहाडी बाहुन (१२.२%), मगर (७.१%), थारू (६.६%), तामाङ (५.८%), नेवार (५.०%), कामी (४.८%), मुसलमान (४.४%), यादव (४.०%) र राई (२.३%) क्रमशः पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका छन् । कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका जातजातिहरूमा गुरूङ, दमाई, ठकुरी, लिम्बू, सार्की, तेली, चमार र कोइरी रहेका छन् । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या कुसुण्डा (२७३), नुराङ (२७८), राउटे (६१८), कलार (१०७७) र लोहारूङ (११५३) जातिको रहेको देखिन्छ । कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १८ जातजातिहरूले ८०.८ प्रतिशत हिस्सा ओगटेको छ भने १ प्रतिशतभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका १०७ जातजातिले १८.२ प्रतिशत अंश ओगटेको छ ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार नेपालको जनसङ्ख्याको जातजातिगत संरचनालाई हेर्दा कुल जनसङ्ख्यामा ३१.३ प्रतिशत पहाडिया जात रहेको देखिन्छ । यसपछि पहाडिया जनजाति २७.३ प्रतिशत, तराई/मधेसी जात १४.५ प्रतिशत, पहाडिया दलित ८.१ प्रतिशत, तराई/मधेसी जनजाति ८.५ प्रतिशत, तराई/मधेसी दलित ४.५ प्रतिशत र मुस्लिम ४.४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

सन् २०११ को जनगणनामा ३७ जात गणना गरिएका छन्, जसमध्ये सबैभन्दा बढी क्षेत्री (१६.६%) रहेको छ । यसपछि पहाडी बाहुन, यादव, ठकुरी, तेली, कोइरी/कुशवाहा, कुर्मी, सन्यासी/दसनामी, मलाहा र केवट क्रमशः पहिलो दश स्थानको क्रममा रहेका छन् । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको जात नुराङ हो । यस जातको जनसङ्ख्या २७३ गणना गरिएको छ । त्यसै गरी २१ दलितहरूमा कामी, दमाई/ढोली, सार्की, चमार र मुसहर क्रमशः पहिलो पाँच स्थानमा रहेका छन् । सबैभन्दा कम अंश रहेको दलित कलर हो ।

सन् २०११ को जनगणनामा ६३ जनजाति गणना गरिएको छ । ती जनजातिहरू मध्ये मगर सबैभन्दा ठूलो जनजाति समूह हो । यसपछि थारू, तामाङ, नेवार, राई, गुरूङ, लिम्बू, धानुक, कुमाल र धर्ती/भुजेल पर्दछन् । सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएका जनजाति कुशुन्डा र राउटे हुन् ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा केही जातजातिको सङ्ख्या घटेको छ । सङ्ख्या घटेका जातजातिहरूमा नुराङ, चिडिमार, कमार, राजभर, सोनार, सुनुवार, किसान, बढई, बोटे, शेर्पा, राजपुत, झाँगड/धाँगर, राउटे, लेप्चा, कायस्थ, राई र तराई बाहुन छन् ।

प्रमुख १० जातजातिको जनसङ्ख्या परिवर्तनलाई हेर्दा सन् २००१-२०११ को दशकमा कामीको जनसङ्ख्या ४०.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । यसपछि क्षेत्री २२.४ प्रतिशत, ताामाङ २०.१ प्रतिशत, मुसलमान १९.९ प्रतिशत, यादव १७.८ प्रतिशत, मगर १६.४ प्रतिशत, थारू १३.३ प्रतिशत, पहाडी बाहुन ११.४ प्रतिशत र नेवार ६.२ प्रतिशतलले वृद्धि भएको देखिएको छ भने राईको जनसङ्ख्या २.४ प्रतिशतले घट्न गएको पाइन्छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा पहाडिया जात १७.९ प्रतिशतले, तराई जात १६.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसै गरी पहाडिया दलित ३३.२ प्रतिशतले, तराई दलित ३४.७ प्रतिशतले बढ्न गएको छ । विगत दश वर्षको अवधिमा पहाडिया जनजातिको जनसङ्ख्या १२.५ प्रतिशतले, तराई जनजातिको जनसङ्ख्या १४.३ प्रतिशतले र मुस्लिमको जनसङ्ख्या १९.३ प्रतिशतले थपिन गएको देखिन्छ । सोही अवधिमा हिमालका जनजाति १८.७ प्रतिशतले घट्न गएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 3.7: Numerical and percentage distribution of population by caste and ethnic groups, Nepal, 1991-2011

Caste and ethnic group	1991		2001		2011		
	Population	%	Population	%	Population	%	2001-2011
1. Hill Caste	5837736	31.57	7023220	30.89	8278401	31.25	17.9
Chhetri	2968082	16.05	3593496	15.80	4398053	16.60	22.4
Brahman - Hill	2388455	12.92	2896477	12.74	3226903	12.18	11.4
Thakuri	299473	1.62	334120	1.47	425623	1.61	27.4
Sanyasi/Dashnami	181726	0.98	199127	0.88	227822	0.86	14.4
2. Terai Caste	2356828	12.75	3312341	14.57	3852515	14.54	16.3
Yadav	765137	4.14	895423	3.94	1054458	3.98	17.8
Teli	250732	1.36	304536	1.34	369688	1.40	21.4
Koiri/Kushwaha	205797	1.11	251274	1.11	306393	1.16	21.9
Kurmi	166718	0.90	212842	0.94	231129	0.87	8.6
Sonar			145088	0.64	64335	0.24	-55.7
Kewat	101482	0.55	136953	0.60	153772	0.58	12.3
Brahman - Tarai	162886	0.88	134496	0.59	134106	0.51	-0.3
Kathbaniyan					138637	0.52	
Baniya	101868	0.55	126971	0.56			
Mallaha	110413	0.60	115986	0.51	173261	0.65	49.4
Kalwar			115606	0.51	128232	0.48	10.9
Hajam/Thakur			98169	0.43	117758	0.44	20
Kanu	70634	0.38	95826	0.42	125184	0.47	30.6
Sudhi	162046	0.88	89846	0.40	93115	0.35	3.6
Lohar			82637	0.36	101421	0.38	22.7
Nuniya			66873	0.29	70540	0.27	5.5
Kumhar	72008	0.39	54413	0.24	62399	0.24	14.7
Haluwai	44417	0.24	50583	0.22	83869	0.32	65.8
Rajput	55712	0.30	48454	0.21	41972	0.16	-13.4
Kayastha	53545	0.29	46071	0.20	44304	0.17	-3.8
Badhaee			45975	0.20	28932	0.11	-37.1
Baraee/Barai			35434	0.16	80597	0.30	127.5
Kahar			34531	0.15	53159	0.20	53.9
Lodh			24738	0.11	32837	0.12	32.7
Rajbhar	33433	0.18	24263	0.11	9542	0.04	-60.7
Bin			18720	0.08	75195	0.28	301.7
Gaderi/Bhedhar			17729	0.08	26375	0.10	48.8
Nurang			17522	0.08	278	0.00	-98.4
Mali			11390	0.05	14995	0.06	31.7
Kamar			8761	0.04	1787	0.01	-79.6
Dhunia			1231	0.01	14846	0.06	1106
Rajdhob					13422	0.05	
Amat					3830	0.01	
Dev					2147	0.01	
3. Hill Dalits	1619434	8.76	1615577	7.11	2151626	8.12	33.2
Kami	963655	5.21	895954	3.94	1258554	4.75	40.5
Damai/Dholi	367989	1.99	390305	1.72	472862	1.78	21.2
Sarki	276224	1.49	318989	1.40	374816	1.41	17.5
Gaine	4484	0.02	5887	0.03	6791	0.03	15.4
Badi	7082	0.04	4442	0.02	38603	0.15	769
4. Terai Dalits	582347	3.15	886204	3.90	1193771	4.51	34.7
Chamar/Harijan/Ram	203919	1.10	269661	1.19	335893	1.27	24.6

Scanned with CamScanner

Caste and ethnic group	1991		2001		2011		
	Population	%	Population	%	Population	%	2001-2011
Musahar	141980	0.77	172434	0.76	234490	0.89	36
Dusadh/Pasawan/Pasi	93242	0.50	158525	0.70	208910	0.79	31.8
Tatma/Tatwa			76512	0.34	104865	0.40	37.1
Khatwe	66612	0.36	74972	0.33	100921	0.38	34.6
Dhobi	76594	0.41	73413	0.32	109079	0.41	48.6
Bantar/Sardar			35839	0.16	55104	0.21	53.8
Chidimar			12296	0.05	1254	0.00	-89.8
Dom			8931	0.04	13268	0.05	48.6
Halkhor			3621	0.02	4003	0.02	10.5
Kalar					1077	0.00	
Natuwa					3062	0.01	
Dhandi					1982	0.01	
Dhankar/Dharikar					2681	0.01	
Kori					12276	0.05	
Sarbaria					4906	0.02	
5. Mountain Janajatis	136552	0.74	190107	0.84	154570	0.58	-18.7
Sherpa	110358	0.60	154622	0.68	112946	0.43	-27
Bhote	12463	0.07	19261	0.08	13397	0.05	-30.4
Thakali	13731	0.07	12973	0.06	13215	0.05	1.9
Byasi/Sauka			2103	0.01	3895	0.01	85.2
Walung			1148	0.01	1249	0.00	8.8
Dolpo					4107	0.02	
Lhopa					2624	0.01	
Lhomi					1614	0.01	
Topkegola					1523	0.01	
6. Hill Janajatis	4983061	26.95	6289647	27.66	7073893	26.70	12.5
Magar	1339308	7.24	1622421	7.14	1887733	7.12	16.4
Tamang	1018252	5.51	1282304	5.64	1539830	5.81	20.1
Newar	1041090	5.63	1245232	5.48	1321933	4.99	6.2
Rai	525551	2.84	635151	2.79	620004	2.34	-2.4
Gurung	449189	2.43	543571	2.39	522641	1.97	-3.9
Limbu	297186	1.61	359379	1.58	387300	1.46	7.8
Gharti/Bhujel			117568	0.52	118650	0.45	0.9
Kumal	76635	0.41	99389	0.44	121196	0.46	21.9
Sunuwar	40943	0.22	95254	0.42	55712	0.21	-41.5
Majhi	55050	0.30	72614	0.32	83727	0.32	15.3
Danuwar	50754	0.27	53229	0.23	84115	0.32	58
Chepang/Praja	36656	0.20	52237	0.23	68399	0.26	30.9
Thami	19103	0.10	22999	0.10	28671	0.11	24.7
Yakkha			17003	0.07	24336	0.09	43.1
Darai	10759	0.06	14859	0.07	16789	0.06	13
Pahari			11505	0.05	13615	0.05	18.3
Chhantyal/Chhantel			9814	0.04	11810	0.04	20.3
Bote	6718	0.04	7969	0.04	10397	0.04	30.5
Brahmu/Baramo			7383	0.03	8140	0.03	10.3
Jirel	4889	0.03	5316	0.02	5774	0.02	8.6
Dura			5169	0.02	5394	0.02	4.4
Lepcha	4826	0.03	3660	0.02	3445	0.01	-5.9
Raji	3274	0.02	2399	0.01	4235	0.02	76.5

Scanned with CamScanner

Caste and ethnic group	1991		2001		2011		
	Population	%	Population	%	Population	%	2001-2011
Hayu			1821	0.01	2925	0.01	60.6
Raute	2878	0.02	658	0.00	618	0.00	-6.1
Hyolmo/Yehlmo			579	0.00	10752	0.04	1757
Kusunda			164	0.00	273	0.00	66.5
Kulung					28613	0.11	
Ghale					22881	0.09	
Khawas					18513	0.07	
Nachhiring					7154	0.03	
Yamphu					6933	0.03	
Chamling					6668	0.03	
Aathpariya					5977	0.02	
Bantaba					4604	0.02	
Thulung					3535	0.01	
Mewahang Bala					3100	0.01	
Bahing					3096	0.01	
Samgpang					1681	0.01	
Khaling					1571	0.01	
Loharung					1153	0.00	
7. Terai	1452652	7.86	1975688	8.69	2257951	8.52	14.3
Tharu	1194224	6.46	1533879	6.75	1737470	6.56	13.3
Dhanuk	136944	0.74	188150	0.83	219808	0.83	16.8
Rajbansi	82177	0.44	95812	0.42	115242	0.43	20.3
Satar/Santhal			42698	0.19	51735	0.20	21.2
Jhangad/Dhagar			41764	0.18	37424	0.14	-10.4
Gangai	22526	0.12	31318	0.14	36988	0.14	18.1
Dhimal	16781	0.09	19537	0.09	26298	0.10	34.6
Tajpuriya			13250	0.06	19213	0.07	45
Meche			3763	0.02	4867	0.02	29.3
Kisan			2876	0.01	1739	0.01	-39.5
Koche			1429	0.01	1635	0.01	14.4
Munda			660	0.00	2350	0.01	256.1
Pattharkatta/Kushwadiya			552	0.00	3182	0.01	476.4
8. Muslims	654833	3.54	975949	4.29	1164255	4.39	19.3
Musalman	653055	3.53	971056	4.27	1164255	4.39	19.9
Churute	1778	0.01	4893	0.02			
9. Others	46374	0.25	57900	0.25	91852	0.35	58.6
Marwadi	29173	0.16	43971	0.19	51443	0.19	17
Punjabi/Shikh	9292	0.05	3054	0.01	7176	0.03	135
Bangali	7909	0.04	9860	0.04	26582	0.10	169.6
Jain			1015	0.00			
Foreigner					6651	0.03	
10. Dalit others			173401	0.76	155354	0.59	-10.4
11. Janajati others			5259	0.02	1228	0.00	-76.6
12. Terai others	627514	3.39			103811	0.39	
13. Unidentified groups	193766	1.05	231641	1.02	15277	0.06	-93.4
Nepal	18491097	100.00	22736934	100.00	26494504	100.00	16.5

Source: CBS (1995). Population census 1991, Vol. 4. Table 14.
CBS (2002). Population census 2001, National report, Vol. 1, Table. 16.
CBS (2012). National population and housing census 2011, National report. Vol. 1, Table 20.

नोटः राष्ट्रिय दलित आयोगले कोरीलाई तराई दलितमा समावेश गरेको छ ।

Scanned with CamScanner

३.३.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार जातजाति (Caste and ethnicity by ecological zones)

तालिका ३८ मा भौगोलिक क्षेत्रमा जातजाति अनुसार जनसङ्ख्याको प्रतिशत वितरण प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रको जनसङ्ख्यामा सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्या क्षेत्रीको रहेको देखिन्छ । यसपछि क्रमशः तामाङ, पहाडी बाहुन, शेर्पा, राई, कामी, नेवार, लिम्बू, ठकुरी र गुरूङ दसौं स्थानको क्रममा रहेका छन् । यी १० जातजातिले करिव ८५५ प्रतिशत जनसङ्ख्या समेटेको पाइन्छ । त्यसै गरी सन् २०११ को जनगणना अनुसार हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा क्षेत्री (३५.९%), तामाङ (११.६%), पहाडी बाहुन (९.६%), कामी (६.८%), ठकुरी (४.९%), नेवार (३.६%), लिम्बू (३.५%), शेर्पा (३.१%) राई (२.५%) र दमाई/ढोली (२.३%) रहेका छन् । यी पहिलो १० स्थानमा रहेका जातजातिले हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्याको ८३.८ प्रतिशत अंश ओगटेको छ ।

सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म अंश भएका १५ जातजाति थिए भने सन् २०११ मा यो सङ्ख्या १६ रहेको छ । यसरी १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १५ जातजातिले सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको ९३.७ प्रतिशत अंश ओगटेका थिए भने सन् २०११ मा यो अंश ९२.९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा हिमाली क्षेत्रमा केही जातजातिको सङ्ख्या घट्न गएको छ । यसरी सङ्ख्या घटेका जातजातिहरू नुराङ, बढई, लेप्चा, सोनार, पन्जाबी/शिख, राजी, ब्राह्मु/बरामो, कुसुन्डा, कमहर, चिडिमार, सतार/सन्थाल, गनगाई, किसान, चेपाङ/प्रजा, कुर्मी, कोइरी, सुढी, राजबहर, दुसाध/पासवान, दुरा, तराई बाहुन, हलखोर, मारवाडी, बोटे, राई, धोबी, गुरूङ, यादब, हायु, धिमाल, धानुक, शेर्पा, चमार/हरिजन, सुनुवार, मुसलमान, बोटे, लिम्बू, थकाली र नेवारहरू हुन् ।

जातजाति अनुसार पहाडी क्षेत्रको जनसङ्ख्या वितरणलाई हेर्दा सन् २००१ को जनगणना अनुसार पहिलो १० स्थानको क्रममा क्षेत्री, पहाडी बाहुन, मगर, नेवार, तामाङ, कामी, राई, गुरूङ, दमाई र सार्की रहेका थिए । यी पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका जातजातिले कुल जनसङ्ख्याको ८७.२ प्रतिशत अंश ओगटेका थिए । सन् २००१ मा पहिलो दस स्थानको क्रममा रहेका जातजाति नै सन् २०११ मा पनि पहिलो दस स्थानमा रहेका छन् जसले कुल जसङ्ख्याको ८७.५ प्रतिशत अंश ओगटेको छ । सन् २००१ र सन् २०११ मा पहाडी क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १३ जातजाति रहेका थिए । यी जातजातिले सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको ९२.१ प्रतिशत ओगटेका थिए भने सन् २०११ मा पनि यो अंश ९२.१ प्रतिशत नै रहेको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा नुराङ, सोनार, गनगाई, राजबहर, चिडिमार, कुम्हार, किसान, मलाहा, बढई, ब्यासी/सौका, सतार/सन्थाल, भोटे, कुसुन्डा, शेर्पा, राउटे, धिमाल, लोहार, कुर्मी, गुरूङ र राईको सङ्ख्या घट्न गएको छ ।

जातजाति अनुसार तराई क्षेत्रको जनसङ्ख्या वितरणलाई दृष्टिगत गर्दा सन् २००१ को जनगणनामा पहिलो १० स्थानको क्रममा क्रमशः थारू, पहाडी बाहुन, मुस्लिम, क्षेत्री, यादव, मगर, तेली, चमार, कोइरी र कामी रहेका थिए जसले कुल जनसङ्ख्याको ६०.५ प्रतिशत अंश ओगटेको थियो । सन् २०११ मा थारू (१२.५%), पहाडी बाहुन (९.५%), क्षेत्री (८.८%), मुस्लिम (८.३%), यादव (७.८%), मगर (४.०%), कामी (२.८%), तेली (२.७%), चमार (२.५%) र कोइरी (२.३%) क्रमशः पहिलो १० स्थानमा रहेका छन् । यी १० जातजातिले कुल जनसङ्ख्याको ६१.२ प्रतिशत अंश ओगटेको छ । सन् २००१ मा तराई क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका २४ जातजाति रहेका थिए भने सन् २०११ मा यो सङ्ख्या २१ रहेको छ । यसरी १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका जातजातिले सन् २००१ मा ७९.२ प्रतिशत अंश ओगटेका थिए भने सन् २०११ मा ७७.८ प्रतिशत अंश ओगटेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा तराई क्षेत्रका केही जातजातिको सङ्ख्या घट्न गएको छ । यसरी सङ्ख्या घटेका जातजातिहरूमा नुराङ, वालुङ, चिडिमार, कमर, सुनुवार, भोटे, ब्यासी/सौका, राजभर, शेर्पा, बढई, सोनार, किसान, घर्ती/भुजेल, राजपुत, झागड/धाँगर, कायस्थ, नेवार, थकाली, पहाडी बाहुन रहेका छन् ।

Scanned with CamScanner

Table 3.8: Percentage distribution of population by caste and ethnicity in ecological zones, Nepal, 2001-2011

Caste and ethnicity	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
1. Hill Caste	**48.16**	**51.83**	**41.19**	**41.28**	**19.26**	**19.91**
Chhetri	33.36	35.89	21.80	22.72	8.02	8.78
Brahman - Hill	10.11	9.61	16.42	15.67	9.77	9.53
Thakuri	3.13	4.91	1.96	1.92	0.80	0.89
Sanyasi/Dashnami	1.57	1.42	1.01	0.96	0.66	0.70
2. Terai Caste	**1.00**	**0.69**	**1.33**	**1.03**	**28.36**	**27.95**
Yadav	0.05	0.03	0.08	0.11	7.95	7.82
Teli	0.03	0.05	0.09	0.12	2.64	2.67
Koiri/Kushwaha	0.06	0.01	0.04	0.04	2.21	2.26
Kurmi	0.01	0.00	0.02	0.02	1.89	1.72
Sonar	0.34	0.01	0.48	0.02	0.82	0.46
Kewat	0.00	0.00	0.00	0.01	1.22	1.15
Brahman - Tarai	0.03	0.01	0.06	0.06	1.15	0.96
Kathbaniyan		0.01		0.10		0.95
Baniya	0.02		0.07		1.07	
Mallaha	0.01	0.01	0.02	0.01	1.02	1.29
Kalwar	0.00	0.00	0.05	0.08	1.00	0.89
Hajam/Thakur	0.01	0.02	0.03	0.07	0.85	0.82
Kanu	0.00	0.00	0.01	0.02	0.85	0.92
Sudhi	0.01	0.00	0.03	0.04	0.78	0.66
Lohar	0.34	0.49	0.20	0.17	0.52	0.55
Nuniya	0.00	0.00	0.00	0.01	0.60	0.52
Kumhar	0.01	0.00	0.02	0.01	0.47	0.46
Haluwai	0.00	0.01	0.01	0.05	0.44	0.59
Rajput	0.00	0.01	0.02	0.02	0.41	0.29
Kayastha	0.02	0.01	0.03	0.03	0.38	0.30
Badhaee	0.02	0.00	0.01	0.01	0.40	0.21
Baraee/Barai	0.00	0.00	0.00	0.01	0.32	0.60
Kahar		0.00	0.00	0.00	0.31	0.40
Lodh		0.00	0.00	0.00	0.22	0.24
Rajbhar	0.00	0.00	0.01	0.00	0.21	0.07
Bin		0.00	0.00	0.01	0.17	0.56
Gaderi/Bhedhar		0.00	0.00	0.00	0.16	0.20
Nurang	0.04	0.00	0.05	0.00	0.11	0.00
Mali	0.00	0.00	0.00	0.00	0.10	0.11
Kamar	0.00	0.00	0.00	0.01	0.08	0.01
Dhunia		0.00	0.00	0.00	0.01	0.11
Rajdhob		0.00		0.00		0.10
Amat		0.00		0.00		0.03
Dev		0.00		0.00		0.01
3. Hill Dalits	**8.64**	**11.46**	**10.63**	**11.93**	**3.72**	**4.41**
Kami	5.10	6.78	5.78	6.77	2.12	2.75
Damai/Dholi	1.80	2.31	2.51	2.56	0.99	1.05
Sarki	1.74	2.19	2.28	2.37	0.56	0.49
Gaine	0.00	0.00	0.03	0.04	0.02	0.02
Badi	0.01	0.19	0.02	0.20	0.02	0.10
4. Terai Dalits	**0.03**	**0.04**	**0.07**	**0.11**	**7.87**	**8.86**
Chamar/Harijan/Ram	0.01	0.00	0.01	0.02	2.41	2.50
Musahar	0.00	0.00	0.04	0.05	1.51	1.71

Scanned with CamScanner

Caste and ethnicity	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Dusadh/Pasawan/Pasi	0.01	0.00	0.00	0.01	1.42	1.56
Tatma/Tatwa	0.00	0.00	0.00	0.01	0.68	0.78
Khatwe	0.00	0.00	0.00	0.00	0.67	0.76
Dhobi	0.00	0.00	0.01	0.01	0.65	0.81
Bantar/Sardar	0.00	0.00	0.00	0.00	0.32	0.41
Chidimar	0.00	0.00	0.00	0.00	0.11	0.01
Dom	0.00	0.00	0.00	0.00	0.08	0.10
Halkhor	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.03
Kalar		0.02		0.00		0.00
Natuwa		0.00		0.00		0.02
Dhandi		0.00		0.00		0.01
Dhankar/Dharikar				0.00		0.02
Kori				0.00		0.09
Sarbaria				0.00		0.04
5. Mountain Janajatis	**5.88**	**4.43**	**0.79**	**0.57**	**0.19**	**0.08**
Sherpa	5.15	3.13	0.66	0.46	0.09	0.04
Bhote	0.48	0.39	0.05	0.03	0.06	0.02
Thakali	0.19	0.15	0.08	0.07	0.02	0.02
Byasi/Sauka	0.06	0.19	0.00	0.00	0.01	0.00
Walung	0.01	0.06	0.00	0.00	0.01	0.00
Dolpo		0.23		0.00		
Lhopa		0.14		0.00		0.00
Lhomi		0.05		0.00		0.00
Topkegola		0.08		0.00		0.00
6. Hill Janajatis	**34.12**	**30.21**	**43.40**	**42.78**	**12.57**	**12.47**
Magar	1.63	1.56	11.77	11.62	3.69	4.02
Tamang	12.24	11.61	8.99	9.52	1.72	1.87
Newar	4.34	3.57	9.56	9.22	1.95	1.56
Rai	5.12	2.52	4.21	3.69	1.20	1.17
Gurung	3.00	1.68	3.88	3.33	0.96	0.85
Limbu	4.25	3.47	1.94	1.78	0.90	0.92
Gharti/Bhujel	0.48	0.50	0.69	0.70	0.36	0.23
Kumal	0.08	0.13	0.50	0.54	0.43	0.43
Sunuwar	0.27	0.21	0.37	0.33	0.48	0.11
Majhi	0.37	0.41	0.34	0.36	0.29	0.27
Danuwar	0.21	0.21	0.27	0.34	0.20	0.31
Chepang/Praja	0.00	0.00	0.30	0.34	0.20	0.22
Thami	1.20	1.21	0.04	0.05	0.01	0.01
Yakkha	0.48	0.42	0.07	0.07	0.02	0.06
Darai	0.00	0.00	0.05	0.05	0.08	0.08
Pahari	0.04	0.11	0.10	0.10	0.00	0.01
Chhantyal/Chhantel	0.00	0.00	0.09	0.09	0.01	0.01
Bote	0.01	0.00	0.02	0.03	0.05	0.05
Brahmu/Baramo	0.01	0.00	0.07	0.07	0.00	0.00
Jirel	0.32	0.27	0.00	0.01	0.00	0.00
Dura	0.00	0.00	0.05	0.04	0.00	0.00
Lepcha	0.04	0.00	0.03	0.03	0.00	0.00
Raji	0.00	0.00	0.01	0.01	0.01	0.02
Hayu	0.00	0.00	0.02	0.02	0.00	0.00
Raute	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00

Scanned with CamScanner

Caste and ethnicity	Mountain		Hill		Terai	
	2001	2011	2001	2011	2001	2011
Hyolmo/Yehlmo		0.28	0.01	0.04	0.00	0.01
Kusunda	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00	0.00
Kulung		1.08		0.05		0.03
Ghale		0.12		0.16		0.02
Khawas		0.01		0.01		0.13
Nachhiring		0.22		0.03		0.00
Yamphu		0.24		0.01		0.01
Chamling		0.02		0.04		0.02
Aathpariya		0.00		0.05		0.00
Bantaba		0.00		0.01		0.02
Thulung		0.10		0.01		0.01
Mewahang Bala		0.13		0.00		0.00
Bahing		0.01		0.02		0.00
Samgpang		0.01		0.01		0.01
Khaling		0.05		0.00		0.00
Loharung		0.05		0.00		0.00
7. Terai Janajatis	**0.13**	**0.11**	**0.57**	**0.69**	**17.18**	**16.34**
Tharu	0.09	0.09	0.48	0.61	13.30	12.51
Dhanuk	0.01	0.01	0.03	0.03	1.66	1.62
Rajbansi	0.00	0.00	0.01	0.01	0.85	0.85
Satar/Santhal	0.01	0.00	0.01	0.00	0.38	0.38
Jhangad/Dhagar	0.00	0.00	0.00	0.00	0.37	0.28
Gangai	0.00	0.00	0.01	0.00	0.27	0.28
Dhimal	0.00	0.00	0.02	0.01	0.16	0.18
Tajpuriya	0.00	0.00	0.00	0.00	0.12	0.14
Meche	0.00	0.00	0.00	0.00	0.03	0.04
Kisan	0.00	0.00	0.01	0.01	0.01	0.01
Koche	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.01
Munda	0.00	0.00	0.00	0.00	0.01	0.02
Pattharkatta/Kushwadiya	0.00	0.01	0.00	0.00	0.00	0.02
8. Muslims	**0.03**	**0.03**	**0.37**	**0.49**	**8.41**	**8.32**
Musalman	0.03	0.03	0.36	0.49	8.38	8.32
Churute			0.01		0.04	
9. Others	**0.05**	**0.04**	**0.15**	**0.21**	**0.38**	**0.50**
Marwadi	0.01	0.01	0.13	0.13	0.28	0.27
Punjabi/Shikh	0.03	0.00	0.00	0.01	0.02	0.05
Bangali	0.00	0.01	0.02	0.04	0.07	0.16
Jain		-	0.00		0.01	
Foreigner		0.02		0.03		0.02
10. Dalit others	**1.32**	**1.09**	**0.87**	**0.75**	**0.59**	**0.38**
11. Janajati others	**0.02**	**0.00**	**0.01**	**0.00**	**0.03**	**0.01**
12. Terai others		**0.04**		**0.10**		**0.69**
13. Unidentified groups	**0.61**	**0.03**	**0.61**	**0.04**	**1.44**	**0.08**
Nepal	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**	**100.00**

Source: CBS (2002). Population census 2001. Caste/ethnicity, mother tongue and religion.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Vol. 1, Table 20.

भौगोलिक क्षेत्रमा जातीय समूह अनुसार जनसङ्ख्याको वितरणलाई हेर्दा सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणना अनुसार हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा सबैभन्दा ठूलो हिस्सा पहाडिया जातको रहेको छ । यसपछि पहाडिया जनजाति, पहाडिया दलित र हिमालका जनजाति रहेका छन् । पहाडी क्षेत्रको

Scanned with CamScanner

जनसङ्ख्यामा पहाडी जनजातिको हिस्सा सबैभन्दा बढी देखिएको छ भने यसपछि पहाडिया जात र पहाडिया दलितको अंश उच्च रहेको छ । त्यसै गरी तराई क्षत्रेको जनसङ्ख्यामा सबैभन्दा ठूलो अंश तराई जातले ओगटेको छ । यसपछि पहाडिया जात, तराई जनजाति, पहाडिया जनजाति, मुस्लिम र तराई दलित रहेका छन् ।

३.३.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार जातजाति (Caste and ethnicity by urban and rural areas)

तालिका ३.९ मा ग्रामीण र सहरी क्षेत्र अनुसार जातजातिको सङ्ख्यात्मक र प्रतिशत वितरण प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार सन् २०११ मा सहरी क्षेत्रका जातजातिमा सबैभन्दा बढी पहाडी बाहुन (१९.४%) रहेका छन् । पहाडी बाहुनपछि क्रमशः क्षेत्री (१६.१%), नेवार (१६.१%), मगर (५.२%), तामाङ (४.५%), थारू (३.९%), मुसलमान (३.९%), गुरूङ (३.०%), कामी (२.८%) र राई (२.२%) दसौं स्थानमा रहेका छन् । सन् २००१ को जनगणना अनुसार पनि यिनै जातजातिहरू पहिलो दश स्थानको क्रममा रहेका थिए । यद्यपि केही जातजातिको क्रम स्थानमा भने परिवर्तन भएको पाइन्छ । यी पहिलो १० स्थानको क्रममा रहेका जातजातिले सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको ७३.६ प्रतिशत र सन् २०११ मा ७५.२ प्रतिशत अंश ओगटेको देखिन्छ । सन् २००१ मा कुल सहरी जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १७ जातजाति थिए जसले ८२.३ प्रतिशत जनसङ्ख्या समेटेको थियो । त्यसै गरी सन् २०११ मा १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १६ जातजातिले ८३.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या ओगटेको छ ।

सन् २०११ मा सहरी क्षेत्रमा सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या डोल्पो जातिको रहेको छ जसको सङ्ख्या २ छ । यसपछि कम जनसङ्ख्या भएका जातजातिको क्रममा वालुङ, तोप्केगोला, ल्होपा, नाछिरिङ, कुसुन्डा, नुराङ र मेहावाङ बाला पर्दछन् । यी जातजातिको सङ्ख्या १०० भन्दा कम रहेको छ ।

ग्रामीण क्षेत्रमा जातजातिको सङ्ख्यात्मक हिसाबले तुलना गर्दा सन् २००१ र सन् २०११ मा पहिलो पाँच स्थानमा रहेका क्षेत्री, पहाडी बाहुन, मगर, थारू र तामाङ यथावत् रहेका छन् । त्यसै गरी मुसलमान, नेवार र राईको सातौं, नवौं र दसौं स्थान पनि यथावत् रहेको छ । सन् २०११ मा यादवलाई आठौं स्थानमा धकेली कामीले छैठौं स्थान लिएको छ । सन् २००१ र सन् २०११ मा पहिलो १० स्थानमा रहेका जातजातिले कुल जनसङ्ख्याको करीब ६८ प्रतिशत जनसङ्ख्यालाई समेटेको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको १ प्रतिशतसम्म जनसङ्ख्या भएका १९ जातजातिले ८१.५ प्रतिशत अंश ओगटेका थिए भने सन् २०११ मा पनि यो अंश लगभग बराबरी (८१.१%) रहेको छ ।

जातीय समूह अनुसार सहरी जनसङ्ख्याको बनोटलाई हेर्दा सन् २००१ मा कुल सहरी जनसङ्ख्यामा ३५.० प्रतिशत पहाडिया जात, ३३.१ प्रतिशत पहाडिया जनजाति, १२.२ प्रतिशत तराई जात रहेका थिए । सन् २०११ को जनगणना अनुसार कुल सहरी जनसङ्ख्यामा पहाडिया जात ३७.७ प्रतिशत, पहाडिया जनजाति ३२.० प्रतिशत, तराई जात ११.३ प्रतिशत रहेका छन् । त्यसै गरी सन् २००१ मा ग्रामीण क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ३०.२ प्रतिशत पहाडिया जात, २६.७ प्रतिशत पहाडिया जनजाति, १५.० प्रतिशत तराई जात, ९.३ प्रतिशत तराई जनजाति र ७.६ पहाडिया दलित रहेका थिए । सन् २०११ मा कुल ग्रामीण जनसङ्ख्यामा पहाडिया जात, पहाडिया जनजाति, तराई जात, तराई जनजाति, पहाडिया दलितको अंश क्रमशः २९.९ प्रतिशत, २५.५ प्रतिशत, १५.२ प्रतिशत, ९.२ प्रतिशत र ८.७ प्रतिशत रहेको छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा केही जातजातिको सङ्ख्या घटेको छ । सहरी क्षेत्रमा सङ्ख्या घटेका जातजातिहरूमा नुराङ, चिडिमार, वालुङ, राजभर, कमार, शेर्पा, सोनार, व्यासी/सौका, किसान, बढई, तराई बाहुन र सुनुवार छन् । त्यसै गरी ग्रामीण क्षेत्रमा सङ्ख्या घटेका जातजातिहरूमा नुराङ, चिडिमार, कमार, राजभर, सोनार, किसान, सुनुवार, बढई, भोटे, शेर्पा, राजपुत, कायस्थ, गुरूङ, झाँगड/धाँगर, दुरा, राउटे, लेप्चा, राई, हलखोर, थकाली, घर्ती/भुजेल र सुँढी छन् ।

Scanned with CamScanner

Table 3.9: Distribution of population by caste and ethnicity in urban and rural areas, Nepal, 2001-2011

Caste and Ethnicity	Urban				Rural			
	2001		2011		2001		2011	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
1. Hill Caste	1129743	35.00	1707054	37.73	5893477	30.21	6571347	29.91
Chhetri	474915	14.71	728907	16.11	3118581	15.99	3669146	16.70
Brahman-Hill	586467	18.17	875720	19.36	2310010	11.84	2351183	10.70
Thakuri	42971	1.33	68505	1.51	291149	1.49	357118	1.63
Sanyasi/Dashnami	25390	0.79	33922	0.75	173737	0.89	193900	0.88
2. Terai Caste	393292	12.18	510494	11.28	2919049	14.96	3342021	15.21
Yadav	56950	1.76	84795	1.87	838473	4.30	969663	4.41
Teli	35498	1.10	54610	1.21	269038	1.38	315078	1.43
Koiri/Kushwaha	14253	0.44	21734	0.48	237021	1.21	284659	1.30
Kurmi	22346	0.69	25731	0.57	190496	0.98	205398	0.93
Sonar	27377	0.85	17155	0.38	117711	0.60	47180	0.21
Kewat	11433	0.35	12998	0.29	125520	0.64	140774	0.64
Brahman-Tarai	32860	1.02	31470	0.70	101636	0.52	102636	0.47
Kathbaniyan			43389	0.96			95248	0.43
Baniya	37563	1.16			89408	0.46		
Mallaha	9345	0.29	18702	0.41	106641	0.55	154559	0.70
Kalwar	21550	0.67	28709	0.63	94056	0.48	99523	0.45
Hajam/Thakur	10760	0.33	17786	0.39	87409	0.45	99972	0.46
Kanu	14420	0.45	20949	0.46	81406	0.42	104235	0.47
Sudhi	15436	0.48	19136	0.42	74410	0.38	73979	0.34
Lohar	7809	0.24	9410	0.21	74828	0.38	92011	0.42
Nuniya	6239	0.19	7046	0.16	60634	0.31	63494	0.29
Kumhar	3943	0.12	5597	0.12	50470	0.26	56802	0.26
Haluwai	10949	0.34	23721	0.52	39634	0.20	60148	0.27
Rajput	9551	0.30	12320	0.27	38903	0.20	29652	0.13
Kayastha	18885	0.59	21504	0.48	27186	0.14	22800	0.10
Badhaee	4951	0.15	3923	0.09	41024	0.21	25009	0.11
Baraee/Barai	2389	0.07	8448	0.19	33045	0.17	72149	0.33
Kahar	3881	0.12	6460	0.14	30650	0.16	46699	0.21
Lodh	1940	0.06	3965	0.09	22798	0.12	28872	0.13
Rajbhar	4530	0.14	1665	0.04	19733	0.10	7877	0.04
Bin	403	0.01	2843	0.06	18317	0.09	72352	0.33
Gaderi/Bhedhar	937	0.03	1460	0.03	16792	0.09	24915	0.11
Nurang	5665	0.18	61	0.00	11857	0.06	217	0.00
Mali	1155	0.04	1783	0.04	10235	0.05	13212	0.06
Kamar	235	0.01	113	0.00	8526	0.04	1674	0.01
Dhuniya	39	0.00	588	0.01	1192	0.01	14258	0.06
Rajdhob			701	0.02			12721	0.06
Amat			584	0.01			3246	0.01
Dev			1138	0.03			1009	0.00
3. Hill Dalits	137146	4.25	240803	5.32	1478431	7.58	1910823	8.70
Kami	64136	1.99	128479	2.84	831818	4.26	1130075	5.14
Damai/Dholi	41031	1.27	62080	1.37	349274	1.79	410782	1.87
Sarki	30131	0.93	40753	0.90	288858	1.48	334063	1.52
Gaine	1294	0.04	1770	0.04	4593	0.02	5021	0.02
Badi	554	0.02	7721	0.17	3888	0.02	30882	0.14

Scanned with CamScanner

Caste and Ethnicity	Urban				Rural			
	2001		2011		2001		2011	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
4. Terai Dalits	59469	1.84	80763	1.79	826735	4.24	1113008	5.07
Chamar/Harijan/Ram	15252	0.47	20442	0.45	254409	1.30	315451	1.44
Musahar	6682	0.21	11065	0.24	165752	0.85	223425	1.02
Dusadh/Pasawan/Pasi	12735	0.39	16373	0.36	145790	0.75	192537	0.88
Tatma/Tatwa	5383	0.17	8376	0.19	71129	0.36	96489	0.44
Khatwe	2276	0.07	3676	0.08	72696	0.37	97245	0.44
Dhobi	6037	0.19	9136	0.20	67376	0.35	99943	0.45
Bantar/Sardar	2260	0.07	2304	0.05	33579	0.17	52800	0.24
Chidimar	4714	0.15	965	0.02	7582	0.04	289	0.00
Dom	1632	0.05	3070	0.07	7299	0.04	10198	0.05
Halkhor	2498	0.08	2965	0.07	1123	0.01	1038	0.00
Kalar			152	0.00			925	0.00
Natuwa			168	0.00			2894	0.01
Dhandi			291	0.01			1691	0.01
Dhankar/Dharikar			248	0.01			2433	0.01
Kori			1376	0.03			10900	0.05
Sarbaria			156	0.00			4750	0.02
5. Mountain Janajatis	36051	1.12	26184	0.58	154056	0.79	128386	0.58
Sherpa	28884	0.89	17637	0.39	125738	0.64	95309	0.43
Bhote	1756	0.05	2182	0.05	17505	0.09	11215	0.05
Thakali	5137	0.16	5940	0.13	7836	0.04	7275	0.03
Byasi/Sauka	183	0.01	124	0.00	1920	0.01	3771	0.02
Walung	91	0.00	32	0.00	1057	0.01	1217	0.01
Dolpo			2	0.00			4105	0.02
Lhopa			49	0.00			2575	0.01
Lhomi			179	0.00			1435	0.01
Topkegola			39	0.00			1484	0.01
6. Hill Janajatis	1076148	33.34	1449920	32.05	5213499	26.72	5623973	25.60
Magar	134357	4.16	232892	5.15	1488064	7.63	1654841	7.53
Tamang	110530	3.42	202556	4.48	1171774	6.01	1337274	6.09
Newar	578545	17.92	641963	14.19	666687	3.42	679970	3.09
Rai	71934	2.23	99555	2.20	563217	2.89	520449	2.37
Gurung	100367	3.11	137371	3.04	443204	2.27	385270	1.75
Limbu	25821	0.80	43175	0.95	333558	1.71	344125	1.57
Gharti/Bhujel	13593	0.42	18689	0.41	103975	0.53	99961	0.45
Kumal	13090	0.41	18355	0.41	86299	0.44	102841	0.47
Sunuwar	7090	0.22	7035	0.16	88164	0.45	48677	0.22
Majhi	5887	0.18	9621	0.21	66727	0.34	74106	0.34
Danuwar	4700	0.15	7278	0.16	48529	0.25	76837	0.35
Chepang/Praja	770	0.02	1655	0.04	51467	0.26	66744	0.30
Thami	1292	0.04	2504	0.06	21707	0.11	26167	0.12
Yakkha	565	0.02	2044	0.05	16438	0.08	22292	0.10
Darai	4635	0.14	5413	0.12	10224	0.05	11376	0.05
Pahari	485	0.02	678	0.01	11020	0.06	12937	0.06
Chhantyal/Chhantel	422	0.01	1533	0.03	9392	0.05	10277	0.05
Bote	789	0.02	1150	0.03	7180	0.04	9247	0.04
Brahmu/Baramo	118	0.00	387	0.01	7265	0.04	7753	0.04
Jirel	197	0.01	529	0.01	5119	0.03	5245	0.02
Dura	435	0.01	1092	0.02	4734	0.02	4302	0.02

Scanned with CamScanner

Caste and Ethnicity	Urban				Rural			
	2001		2011		2001		2011	
	Population	%	Population	%	Population	%	Population	%
Lepcha	98	0.00	181	0.00	3562	0.02	3264	0.01
Raji	137	0.00	214	0.00	2262	0.01	4021	0.02
Hayu	159	0.00	393	0.01	1662	0.01	2532	0.01
Raute	99	0.00	110	0.00	559	0.00	508	0.00
Hyolmo/Yehlmo	9	0.00	870	0.02	570	0.00	9882	0.04
Kusunda	24	0.00	58	0.00	140	0.00	215	0.00
Kulung			794	0.02			27819	0.13
Ghale			2551	0.06			20330	0.09
Khawas			1086	0.02			17427	0.08
Nachhiring			53	0.00			7101	0.03
Yamphu			145	0.00			6788	0.03
Chamling			1304	0.03			5364	0.02
Aathpariya			4169	0.09			1808	0.01
Bantaba			1242	0.03			3362	0.02
Thulung			348	0.01			3187	0.01
Mewahang Bala			65	0.00			3035	0.01
Bahing			159	0.00			2937	0.01
Samgpang			338	0.01			1343	0.01
Khaling			169	0.00			1402	0.01
Loharung			196	0.00			957	0.00
7. Terai Janajatis	160904	4.98	231066	5.11	1814784	9.30	2026885	9.23
Tharu	123538	3.83	177857	3.93	1410341	7.23	1559613	7.10
Dhanuk	16256	0.50	24786	0.55	171894	0.88	195022	0.89
Rajbansi	10882	0.34	13462	0.30	84930	0.44	101780	0.46
Satar/Santhal	1689	0.05	1736	0.04	41009	0.21	49999	0.23
Jhangad/Dhagar	2072	0.06	2804	0.06	39692	0.20	34620	0.16
Gangai	352	0.01	468	0.01	30966	0.16	36520	0.17
Dhimal	3817	0.12	6572	0.15	15720	0.08	19726	0.09
Tajpuriya	212	0.01	314	0.01	13038	0.07	18899	0.09
Meche	789	0.02	1261	0.03	2974	0.02	3606	0.02
Kisan	819	0.03	643	0.01	2057	0.01	1096	0.00
Koche	26	0.00	172	0.00	1403	0.01	1463	0.01
Munda	373	0.01	417	0.01	287	0.00	1933	0.01
Pattharkatta/Kushwadiya	79	0.00	574	0.01	473	0.00	2608	0.01
8. Muslims	133841	4.15	175740	3.88	842108	4.32	988515	4.50
Musalman	133333	4.13	175740	3.88	837723	4.29	988515	4.50
Churute	508	0.02			4385	0.02		
9. Others	38667	1.20	53743	1.19	19233	0.10	38109	0.17
Marwadi	31862	0.99	36453	0.81	12109	0.06	14990	0.07
Punjabi/Shikh	362	0.01	2821	0.06	2692	0.01	4355	0.02
Bangali	5548	0.17	10867	0.24	4312	0.02	15715	0.07
Jain	895	0.03			120	0.00		
Foreigner			3602	0.08			3049	0.01
10. Dalit others	21285	0.66	24939	0.55	152116	0.78	130415	0.59
11. Janajati others	928	0.03	580	0.01	4331	0.02	648	0.00
12. Terai others			20100	0.44			83711	0.38
13. Unidentified groups	40405	1.25	2434	0.05	191236	0.98	12843	0.06
Nepal	3227879	100.00	4523820	100.00	19509055	100.00	21970684	100.00

Source: CBS (2001). Population census 2001. Caste/ethnicity population.
CBS (2012). National population and housing census 2011, National report. Vol. 1, Table 20.

Scanned with CamScanner

३.४ साक्षरता र शैक्षिक स्थिति (Literacy and Educational Status)

३.४.१ राष्ट्रिय स्तरमा साक्षरता स्थिति (Literacy status at national level)

साक्षरता सापेक्षित शब्द हो जसको अर्थ कुनै पनि व्यक्ति साधारण लेखपढ र सामान्य हिसाब गर्न सक्ने अवस्था भन्ने हुन्छ । परिभाषा अनुसार 'कुनै पनि भाषामा पढ्न, लेख्न र साधारण हिसाब गर्न सक्ने व्यक्ति' लाई साक्षर मानिन्छ । यदि कुनै व्यक्ति उल्लिखित सीमाङ्कनमा पर्दैन भने उसलाई निरक्षर (illiterate) भनिन्छ । नेपालमा साक्षरता सम्बन्धी तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत जनगणना हो तर जनगणनाहरूमा साक्षरताको परिभाषा समान रहेको पाइँदैन । नेपालको जनगणनामा साक्षरता र शिक्षासम्बन्धी प्रश्न सन् १९५२/५४ देखि समावेश गरेको पाइन्छ । सन् १९५२/५४, १९६१ र १९७१ को जगनणनामा 'कुनै पनि भाषामा पढ्न र लेख्न सक्ने व्यक्ति' लाई साक्षर भनी परिभाषित गरिएको थियो । सन् १९८१ को जनगणनामा कुनै पनि भाषा बुझेर पढ्न र लेख्न सक्ने (ability to read and write in any language with understanding) व्यक्तिलाई साक्षर मानियो । सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा साक्षरताको परिभाषामा केही सुधार गरेर कुनै भाषा बुझेर पढ्न, लेख्न र दैनिक व्यवहारका साधारण हिसाब गर्न सक्ने क्षमता (ability to read and write with understanding and to do simple arithematic calculations) लाई साक्षरता भनी परिभाषित गरियो। सन् २०११ को जनगणनामा कुनै भाषामा पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब गर्न जानेको व्यक्तिलाई साक्षर मानिएको छ । सन् १९५२/५४ र १९६१ को जनगणनामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको साक्षरता सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । यसपछि सन् २००१ सम्मको जनगणनामा ६ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनसङ्ख्याको साक्षरता विवरण उल्लेख गरियो भने सन् २०११ को जनगणनामा ५ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनसङ्ख्याको साक्षरता सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गरिएको छ ।

तालिका ३.१० मा पुरूष तथा महिलाको साक्षरतादर र साक्षरतामा पुरूष-महिला अन्तर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ देखि २०११ सम्मको जनगणनामा नेपालको साक्षरतादरमा सुधार हुँदै आइरहेको छ । सन् १९७१ मा कुल साक्षरतादर १३.९ प्रतिशत रहेकोमा सो बढ्न गई सन् २०११ मा ६६.५ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् १९७१ मा पुरूषको साक्षरतादर २३.६ प्रतिशत र महिलाको साक्षरतादर १३.९ प्रतिशत थियो । सन् २०११ मा पुरूष साक्षरतादर ७५.९ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ५७.७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

सन् १९७१-२०११ को अवधिमा कुल साक्षरतादर करिब ५ गुनाले वृद्धि भएको छ भने सोही अवधिमा पुरूष साक्षरतादर ३ गुनाले र महिला साक्षरतादर करिब १५ गुनाले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

Table 3.10: Literacy rate by sex and male-female gap in literacy rate, Nepal, 1952/54-2011

Census year	Literacy rate			Male-female gap in literacy rate
	Both sexes	Male	Female	
1952/54	5.3	9.5	0.7	8.8
1961	8.9	16.3	1.8	14.5
1971	13.9	23.6	3.9	19.7
1981	23.3	34.0	12.0	22.0
1991	39.6	54.5	25.0	29.5
2001	54.1	65.6	42.8	22.8
2011	66.5	75.9	57.7	18.2
	(65.9)	(75.1)	(57.4)	(17.7)

Note: Literacy rates for 1952/54 and 1961 censuses relate to population aged 10 years & above. The rates for 1971, 1981, 1991, 2001 and 2011censuses relate to population aged 6 years and above. Literacy rates in brackets relate to population 5 years and above

Source: CBS (1995). Poulation monograph of Nepal. Table 17.
CBS (2002). Population census 2001, National report. Vol. 2, Table 11.

Scanned with CamScanner

३.४ साक्षरता र शैक्षिक स्थिति (Literacy and Educational Status)

३.४.१ राष्ट्रिय स्तरमा साक्षरता स्थिति (Literacy status at national level)

साक्षरता सापेक्षित शब्द हो जसको अर्थ कुनै पनि व्यक्ति साधारण लेखपढ र सामान्य हिसाब गर्न सक्ने अवस्था भन्ने हुन्छ । परिभाषा अनुसार 'कुनै पनि भाषामा पढ्न, लेख्न र साधारण हिसाब गर्न सक्ने व्यक्ति लाई साक्षर मानिन्छ । यदि कुनै व्यक्ति उल्लिखित सीमाङ्कनमा पर्दैन भने उसलाई निरक्षर (illiterate) भनिन्छ । नेपालमा साक्षरता सम्बन्धी तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत जनगणना हो तर जनगणनाहरूमा साक्षरताको परिभाषा समान रहेको पाइँदैन । नेपालको जनगणनामा साक्षरता र शिक्षासम्बन्धी प्रश्न सन् १९५२/५४ देखि समावेश गरेको पाइन्छ । सन् १९५२/५४, १९६१ र १९७१ को जगनणनामा 'कुनै पनि भाषामा पढ्न र लेख्न सक्ने व्यक्ति लाई साक्षर भनी परिभाषित गरिएको थियो । सन् १९८१ को जनगणनामा कुनै पनि भाषा बुझेर पढ्न र लेख्न सक्ने (ability to read and write in any language with understanding) व्यक्तिलाई साक्षर मानियो । सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा साक्षरताको परिभाषामा केही सुधार गरेर कुनै भाषा बुझेर पढ्न, लेख्न र दैनिक व्यवहारका साधारण हिसाब गर्न सक्ने क्षमता (ability to read and write with understanding and to do simple arithematic calculations) लाई साक्षरता भनी परिभाषित गरियो। सन् २०११ को जनगणनामा कुनै भाषामा पढ्न, लेख्न र सामान्य हरहिसाब गर्न जानेको व्यक्तिलाई साक्षर मानिएको छ । सन् १९५२/५४ र १९६१ को जनगणनामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको साक्षरता सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गरिएको थियो । यसपछि सन् २००१ सम्मको जनगणनामा ६ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनसङ्ख्याको साक्षरता विवरण उल्लेख गरियो भने सन् २०११ को जनगणनामा ५ वर्ष र सोभन्दा माथिका जनसङ्ख्याको साक्षरता सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गरिएको छ ।

तालिका ३.१० मा पुरूष तथा महिलाको साक्षरतादर र साक्षरतामा पुरूष-महिला अन्तर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ देखि २०११ सम्मको जनगणनामा नेपालको साक्षरतादरमा सुधार हुँदै आइरहेको छ । सन् १९७१ मा कुल साक्षरतादर १३.९ प्रतिशत रहेकोमा सो बढ्न गई सन् २०११ मा ६६.५ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् १९७१ मा पुरूषको साक्षरतादर २३.६ प्रतिशत र महिलाको साक्षरतादर १३.९ प्रतिशत थियो । सन् २०११ मा पुरूष साक्षरतादर ७५.९ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ५७.७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

सन् १९७१-२०११ को अवधिमा कुल साक्षरतादर करिब ५ गुनाले वृद्धि भएको छ भने सोही अवधिमा पुरूष साक्षरतादर ३ गुनाले र महिला साक्षरतादर करिब १५ गुनाले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

Table 3.10: Literacy rate by sex and male-female gap in literacy rate, Nepal, 1952/54-2011

Census year	Literacy rate			Male-female gap in literacy rate
	Both sexes	Male	Female	
1952/54	5.3	9.5	0.7	8.8
1961	8.9	16.3	1.8	14.5
1971	13.9	23.6	3.9	19.7
1981	23.3	34.0	12.0	22.0
1991	39.6	54.5	25.0	29.5
2001	54.1	65.6	42.8	22.8
2011	66.5	75.9	57.7	18.2
	(65.9)	(75.1)	(57.4)	(17.7)

Note: Literacy rates for 1952/54 and 1961 censuses relate to population aged 10 years & above. The rates for 1971, 1981, 1991, 2001 and 2011censuses relate to population aged 6 years and above. Literacy rates in brackets relate to population 5 years and above

Source: CBS (1995). Poulation monograph of Nepal. Table 17.
CBS (2002). Population census 2001, National report. Vol. 2, Table 11.

Scanned with CamScanner

पुरूष र महिलाबिचको साक्षरता अन्तरलाई हेर्दा सन् १९९१ को जनगणनासम्म यो अन्तर बढ्दै आइरहेको थियो भने सन् २००१ को जनगणनादेखि साक्षरतादरमा पुरूष र महिलाको अन्तर घटेदै आएको देखिन्छ । सन् १९५२/५४ मा पुरूष र महिलाको साक्षरता अन्तर ८.८ प्रतिशत विन्दु रहेकोमा सो अन्तर बढेर सन् १९९१ मा २९.५ प्रतिशत विन्दु पुग्न आएको थियो । यसपछि पुरूष र महिलाको साक्षरता अन्तर घटेर सन् २००१ मा २२.८ प्रतिशत विन्दु र सन् २०११ मा १८.२ प्रतिशत विन्दु हुन आएको छ । यसरी पुरूष र महिलाको साक्षरतादरमा अन्तर देखिनुमा गरिबी, छोरा र छोरीको शिक्षामा गरिने भेदभावपूर्ण व्यवहार, छोरीको सानै उमेरमा विवाह गरिदिने चलन, महिला रोजगारीको सीमित अवसर, छोरीले जति पढे पनि घरधन्दा र सन्तान जन्माउने तथा हुर्काउने काममा संलग्न हुनुपर्छ भन्ने सामाजिक धारणाले गर्दा छोरीको शिक्षालाई कम प्राथमिकता दिइनु जस्ता कुराहरूलाई जिम्मेवार मान्न सकिन्छ ।

३.४.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by ecological zones)

तालिका ३.११ अनुसार सबै भौगोलिक क्षेत्रको साक्षरतादरमा सुधार आएको भए तापनि हिमाली र तराई क्षेत्रको तुलनामा पहाडी क्षेत्रमा साक्षरतादर उच्च रहेको देखिन्छ । सन् २००१ को जनगणना अनुसार पहाडी क्षेत्रमा ५८.७ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेका थिए । यो साक्षरता प्रतिशत बढेर सन् २०११ मा ७२.३ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् २००१ मा पहाडी क्षेत्रमा ७०.६ प्रतिशत पुरूष र ४७.४ प्रतिशत महिला साक्षर रहेका थिए भने सन् २०११ मा यस क्षेत्रमा ८१.४ प्रतिशत पुरूष र ६४.१ प्रतिशत महिला साक्षर रहेको पाइएको छ ।

सन् २००१ र २०११ को जनगणनामा सबैभन्दा कम साक्षरतादर हिमाली क्षेत्रमा देखिएको छ । सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रमा ४४.९ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेका थिए जसमा ५८.० प्रतिशत पुरूष र ३२.२ प्रतिशत महिला साक्षर थिए । सन् २०११ मा यो साक्षरता स्तर बढेर कुल साक्षरतादर ६०.५ प्रतिशत, पुरूष साक्षरतादर ७१.६ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ५०.१ प्रतिशत पुग्न आएको पाइन्छ ।

Table 3.11: Literacy rate in ecological zones and development regions by sex, Nepal, 2001-2011

Region	Literacy rate, 2001			Literacy rate, 2011			Decadal difference in literacy rates		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Ecological zones									
Mountain	44.9	58.0	32.2	60.5	71.6	50.1	15.6	13.6	18.0
Hill	58.7	70.6	47.4	72.3	81.4	64.2	13.6	10.8	16.8
Terai	51.3	62.1	40.1	61.2	70.3	52.4	9.8	8.2	12.2
Development regions									
Eastern	55.7	66.5	45.0	67.1	76.0	59.0	11.4	9.5	14.0
Central	52.9	63.7	41.6	63.9	72.7	55.2	11.0	8.9	13.6
Western	59.3	70.4	49.3	71.0	79.9	63.4	11.6	9.5	14.1
Mid-western	49.4	61.1	37.7	64.2	73.6	55.7	14.8	12.4	18.0
Far-western	48.7	64.7	33.2	63.5	76.4	51.9	14.8	11.7	18.8
Nepal	**54.1**	**65.5**	**42.8**	**65.9**	**75.1**	**57.4**	**11.9**	**9.7**	**14.6**

Source: CBS (2002). Popuation census 2001. National report. Vol. 2. Table 12
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Vol. 1. Table 25.

तराई क्षेत्रको साक्षरता स्थितिलाई हेर्दा सन् २००१ मा ५१.३ प्रतिशत रहेको कुल साक्षरतादर सन् २०११ मा ६१.२ प्रतिशत पुग्न आएको छ । त्यसै गरी सन् २००१ मा पुरूष साक्षरतादर ६२.१ प्रतिशत र महिलाको साक्षरतादर ४०.१ प्रतिशत रहेकोमा सो बढेर सन् २०११ मा पुरूष र महिलाको साक्षरतादर क्रमशः ७०.३

Scanned with CamScanner

प्रतिशत र ५२.४ प्रतिशत हुन आएको छ । सन् २००१ र २०११ को जनगणनामा पहाडी क्षेत्रको साक्षरतादर राष्ट्रिय स्तरको साक्षरतादरभन्दा उच्च रहेको छ भने हिमाली र तराई क्षेत्रको साक्षरतादर राष्ट्रिय स्तरको साक्षरतादरभन्दा कम रहेको छ ।

सन् २००१-२०११ को दशकमा सबैभन्दा बढी साक्षरतादर हिमाली क्षेत्रमा र यसपछि पहाडी क्षेत्रमा बढ्न गएको छ । तराई क्षेत्रमा साक्षरता वृद्धि सबैभन्दा न्यून रहेको छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा तीनवटै भौगोलिक क्षेत्रमा पुरूषको तुलनामा महिलाको साक्षरता स्थितिमा राम्रो सुधार भएको देखिन्छ ।

३.४.३ विकास क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by development regions)

तालिका ३.११ मा प्रस्तुत विकास क्षेत्र अनुसार साक्षरतादरलाई हेर्दा सबै विकास क्षेत्रमा साक्षरता स्तरमा सुधार आएको भए तापनि विकास क्षेत्रहरूमा साक्षरता स्तर भने समान रहेको पाइँदैन । सन् २००१ मा विकास क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा उच्च साक्षरतादर भएको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा कुल साक्षरतादर ५९.३ प्रतिशत थियो जहाँ पुरूष साक्षरतादर ७०.४ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ४९.३ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २०११ मा सबैभन्दा बढी साक्षरतादर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा नै रहेको पाइएको छ । यस विकास क्षेत्रमा कुल साक्षरतादर ७१.० प्रतिशत रहेको छ भने पुरूष साक्षरतादर ७९.९ प्रतिशत र महिला साक्षरतादर ६३.४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । अर्कोतिर सन् २००१ र सन् २०११ मा सबैभन्दा कम साक्षरतादर सुदूर पश्चिमाञ्चलमा रहेको देखिन्छ । सन् २००१ मा सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा ४८.७ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर थिए जसमा ६४.७ प्रतिशत पुरूष र ३३.२ प्रतिशत महिला साक्षर थिए भने सन् २०११ मा ६३.५ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेका थिए जहाँ पुरूष साक्षरता ७६.४ प्रतिशत र महिला साक्षरता ५१.९ प्रतिशत रहेको देखिन्छ ।

विकास क्षेत्र अनुसार सन् २००१-२०११ को दशकमा साक्षरतादरमा दशाब्दी अन्तर (decadal difference in literacy rate) लाई हेर्दा मध्य पश्चिमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको तुलनामा अन्य विकास क्षेत्रमा साक्षरतादरमा दशाब्दी अन्तर न्यून रहेको देखिन्छ । पुरूष साक्षरतादरको दशाब्दी अन्तर सबैभन्दा उच्च मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ जहाँ पुरूष साक्षरतादर १४.८ प्रतिशत विन्दुले बढ्न गएको छ । त्यसै गरी महिला साक्षरतादरमा दशाब्दी अन्तर सबैभन्दा उच्च सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको छ । यस क्षेत्रमा महिला साक्षरतादर १८.८ प्रतिशत विन्दुले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा साक्षरतादरमा सबैभन्दा कम परिवर्तन भएको मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूष साक्षरतादर ८.९ प्रतिशत विन्दुले र महिला साक्षरतादर १३.६ प्रतिशत विन्दुले वृद्धि भएको पाइन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा पुरूष र महिलाको साक्षरतादरमा भएको परिवर्तनलाई केलाउँदा सबै विकास क्षेत्रहरूमा पुरूष साक्षरतादरको तुलनामा महिला साक्षरतादरमा राम्रो सुधार भएको देखिन्छ ।

३.४.४ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार साक्षरता स्थिति (Literacy status by urban and rural areas)

तालिका ३.१२ मा प्रस्तुत गरिएको सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार साक्षरतादरलाई विश्लेषण गर्दा ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा सहरी क्षेत्रमा साक्षरतादर उच्च रहेको छ । सन् २००१ मा सहरी क्षेत्रमा ७१.९ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा ५१.० प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर थिए । सन् २०११ मा सहरी क्षेत्रमा ८२.२ प्रतिशत र ग्रामीण क्षेत्रमा ६२.५ प्रतिशत व्यक्तिहरू साक्षर रहेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको साक्षरतादर क्रमशः १०.४ र ११.५ प्रतिशत विन्दुले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

पुरूष साक्षरतादरलाई हेर्दा सन् २००१ मा सहरी क्षेत्रमा ८१२ प्रतिशत पुरूष साक्षर रहेकोमा सो साक्षरतादर बढेर सन् २०११ मा ८९० प्रतिशत पुग्न आएको छ । त्यसै गरी सन् २००१ मा ग्रामीण क्षेत्रमा ६२.६ प्रतिशत पुरूष साक्षर रहेकोमा उक्त साक्षरतादर बढेर सन् २०११ मा ७२० प्रतिशत हुन आएको छ ।

महिला साक्षरता स्तरलाई हेर्दा सन् २००१ देखि २०११ को अवधिमा सहरी क्षेत्रमा महिला साक्षरतादर ६१.९ प्रतिशतबाट ७५.२ प्रतिशतमा र ग्रामीण क्षेत्रमा ३९.६ प्रतिशतबाट ५३८ प्रतिशतमा पुग्न आएको छ । सोही अवधिमा सहरी र ग्रामीण क्षेत्रका महिलाको साक्षरतादर क्रमशः १३.३ प्रतिशत विन्दु र १४.२ प्रतिशत विन्दुले वृद्धि भएको छ ।

Table 3.12: Literacy rates, male-female gap in literacy rate by urban and rural areas and sex, Nepal, 2001-2011

Sex	Literacy rate, 2001			Literacy rate, 2011			Decadal difference in literacy rate	
	Urban	Rural	Urban-rural difference	Urban	Rural	Urban-rural difference	Urban	Rural
Both sexes	71.9	51.0	20.9	82.2	62.5	19.7	10.4	11.5
Male	81.2	62.6	18.6	89.0	72.0	17.0	7.8	9.4
Female	61.9	39.6	22.3	75.2	53.8	21.4	13.3	14.2
Male-female gap	19.4	23.0	-	13.8	18.2	-	-	-

Source: CBS (2002). Population census 2001. National report. Vol. 2.
CBS (2003). Population census 2001. Selected urban tables.
CBS (2012). National population and housing census 2011. Vol. 1. Table 25.

सहरी र ग्रामीण क्षेत्रबिचको साक्षरता अन्तरलाई केलाउँदा सन् २००१ मा कुल साक्षरतादरको अन्तर २०.९ प्रतिशत विन्दु रहेको थियो । सन् २०११ मा यो अन्तर १९.७ प्रतिशत विन्दु रहेको पाइन्छ । सन् २००१ मा सहरी र ग्रामीण क्षेत्रबिचको पुरूष साक्षरता अन्तर १८.६ प्रतिशत विन्दु रहेको थियो । उक्त अन्तर घट्न गई सन् २०११ मा १७० प्रतिशत विन्दु हुन आएको छ । त्यसै गरी महिला साक्षरतादरको सहरी र ग्रामीण अन्तर सन् २००१ को २२३ प्रतिशत विन्दुबाट सन् २०११ मा २१४ प्रतिशत विन्दु पुग्न आएको छ । सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा पुरूष-महिला साक्षरता अन्तर घट्न गएको छ तर सहरी क्षेत्रको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रमा साक्षरतामा लैङ्गिक अन्तर उच्च रहेको पाइन्छ ।

३.४.५ राष्ट्रिय स्तरमा शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment at national level)

शैक्षिक उपलब्धि भनेको व्यक्तिले हासिल गरेको शिक्षा वा व्यक्तिले उत्तीर्ण गरेको कक्षा हो । तालिका ३.१३ मा लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्तिहरूको शैक्षिक उपलब्धि प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००१ मा ६ वर्ष र सोभन्दा माथिका साक्षर व्यक्तिहरू मध्ये औपचारिक शिक्षा प्राप्त नगरी साक्षर बन्नेहरू ८.७ प्रतिशत थिए भने प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ४१.९ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका व्यक्तिहरू ३०६ प्रतिशत, एस.एल.सी. र प्रमाण-पत्र तहको शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरू १४.१ प्रतिशत र स्नातक र स्नातकोत्तरको शिक्षा पूरा गर्नेहरू ३.४ प्रतिशत थिए ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार ५ वर्ष र सोभन्दा माथिका साक्षर व्यक्तिहरू मध्ये ३९.० प्रतिशतले प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गरेको पाइएको छ । यसपछि माध्यमिक शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरूको हिस्सा ३१.८ प्रतिशत रहेको छ । एस.एल.सी. र प्रमाण-पत्र तहको शिक्षा पूरा गरेका व्यक्तिहरू १६.६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी ३.८ प्रतिशतले स्नातक र स्नातकोत्तरको शिक्षा हासिल गरेको देखिएको छ । सन् २०११ को जनगणनामा ४.२ प्रतिशतले अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गरेका छन् भने ४.० प्रतिशत बालबालिका पूर्व प्राथमिक तहमा अध्ययनरत रहेका छन् ।

सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा पुरूष र महिला दुवैको शैक्षिक स्तरमा सुधार भएको देखिए तापनि पुरूषको तुलनामा महिलाको शैक्षिक स्तर न्यून रहेको देखिन्छ । तालिका ३.१३ अनुसार सन् २००१ मा साक्षर

Scanned with CamScanner

पुरूषहरूमा अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ८५ प्रतिशत रहेकोमा उक्त शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू सन् २०११ मा ३५ प्रतिशत हुन आएको छ । त्यसै गरी प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने पुरूषहरू सन् २००१ मा ३९.३ प्रतिशत रहेकोमा सो घटेर सन् २०११ मा ३८.१ प्रतिशत हुन आएको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेका पुरूषहरू ३०८ प्रतिशतबाट ३१.८ प्रतिशत, एस.एल.सी र प्रमाण-पत्र तह पूरा गर्नेहरू १५७ प्रतिशतबाट १७.४ प्रतिशत र स्नातक तथा स्नातकोत्तर शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ४.६ प्रतिशतबाट ४.८ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ ।

Table 3.13: Percentage distribution of literate persons by level of educational attainment and sex, Nepal, 2001-2011

Educational attainment	2001			2011		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Non-formal education	8.7	8.5	9.2	4.2	3.5	4.9
Beginners	-	-	-	4.0	3.9	4.1
Primary (1-5)	41.9	39.3	45.9	39.0	38.1	40.2
Secondary (6-10)	30.6	30.8	30.3	31.8	31.8	31.9
SLC & intermediate	14.1	15.7	11.8	16.6	17.4	15.6
Graduate & post graduate	3.4	4.6	1.6	3.8	4.8	2.6
Others & level not stated	1.3	1.2	1.3	0.6	0.6	0.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Note: Educational attainment for 1991 and 2001 censuses relate to population aged 6 years & above and for 2011census relates to population aged 5 years and above.

Source: CBS (1993) Population census 1991. Vol 1, Part 10. Table 30 & table31.
CBS (2002) Population census 2001. National report. Table 11 & table 13.
CBS (2012) National population and housing census 2011. National report. Table 26.

महिलाको शैक्षिक उपलब्धिलाई दृष्टिगत गर्दा सन् २००१ मा साक्षर महिलाहरू मध्ये अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ९.२ प्रतिशत, प्राथमिक तहका शिक्षा पूरा गर्नेहरू ४५.९ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ३०.१ प्रतिशत, एस.एल.सी. र प्रमाण-पत्र तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ११.८ प्रतिशत, र स्नातक र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गरेकाहरू १.६ प्रतिशत रहेका थिए । सन् २०११ मा अनौपचारिक शिक्षा र प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गर्ने महिलाहरूको प्रतिशत घटेर क्रमशः ४.९ प्रतिशत र ४०.२ प्रतिशत पुग्न आएको पाइन्छ । माध्यमिक, एस.एल.सी. र प्रमाण-पत्र तह, र स्नातक र स्नातकोत्तर तहको शिक्षा पूरा गरेका महिलाहरूको प्रतिशत बढ्न गई सन २०११ मा क्रमशः ३१.९ प्रतिशत, १५.६ प्रतिशत र २.६ प्रतिशत हुन आएको छ ।

माथि उल्लेखित तथ्यहरूलाई हेर्दा नेपालको शैक्षिक उपलब्धिको अवस्थामा उल्लेखनीय सुधार आएको छ । यो सुधार पुरूषको तुलनामा महिलाको सन्दर्भमा त्यति प्रभावकारी देखा परेको छैन ।

३.४.६ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by ecological zones)

तालिका ३.१४ अनुसार भौगोलिक क्षेत्रमा शैक्षिक उपलब्धिलाई दृष्टिगत गर्दा सबै क्षेत्रहरूको शैक्षिक उपलब्धिमा एकरूपता रहेको पाइँदैन । सन् २०११ मा हिमाली क्षेत्रको कुल साक्षर व्यक्तिहरूमा अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ४७ प्रतिशत, प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गरेकाहरू ५२.२ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका व्यक्तिहरू २९.३ प्रतिशत र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरू १३.१ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

पहाडी क्षेत्रको कुल साक्षर व्यक्तिहरूमा विद्यालय नगई साक्षर बन्नेहरू ५० प्रतिशत थिए । त्यसै गरी प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्नेहरू ४०.९ प्रतिशत, माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्नेहरू ३०.९ प्रतिशत, एस.एल.सी. तथा प्रमाण पत्रतहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू १८.१ प्रतिशत र स्नातक तथा स्नातकोत्तर शिक्षा पूरा गर्नेहरू ५५ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

तराई क्षेत्रको कुल साक्षर व्यक्तिहरू मध्ये ३२ प्रतिशतले अनौपचाकि शिक्षा प्राप्त गरेको देखिन्छ भने ४४.३ प्रतिशतले प्राथमिक तहको शिक्षा, ३३.१ प्रतिशतले माध्यमिक तहको शिक्षा, १५७ प्रतिशतले एस.एल.सी. र प्रमाणपत्र तहको शिक्षा र ३७ प्रतिशतले स्नातक र सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गरेका थिए ।

सन् २०११ मा सबैभन्दा बढी प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गर्नेहरू हिमाली क्षेत्रमा, माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू तराई क्षेत्रमा र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू पहाडी क्षेत्रमा रहेको पाइन्छ ।

Table 3.14: Percentage of literate population by educational attainment and ecological zones, Nepal, 2011

Educational attainment	Mountain			Hill			Terai		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Non-formal education	4.7	4.1	5.5	5.0	4.3	5.9	3.2	2.7	3.9
Primary (1-5)	52.5	49.8	56.0	40.9	39.9	41.3	44.3	42.9	46.1
Secondary (6-10)	29.3	30.5	27.6	30.9	30.4	31.5	33.1	33.3	32.8
SLC & intermediate	11.6	12.9	9.7	18.1	18.9	17.2	15.7	16.6	14.7
Graduate & post graduate	1.5	2.1	0.7	5.0	6.2	3.6	3.0	3.9	1.8
Others & not stated	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.5	0.7	0.7	0.7
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CBS (2012). National population and housing census 2011. Vol. 1, Table 26

लिङ्ग अनुसार शैक्षिक उपलब्धीलाई हेर्दा पुरूष र महिला दुबैमा सबैभन्दा बढी प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गर्नेहरू हिमाली क्षेत्रमा रहेको पाइएको छ भने माध्यमिक तहको शिक्षा पुरा गर्नेहरू तराई क्षेत्रमा र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू पहाडी क्षेत्रमा अधिक रहेको पाइन्छ । यहाँ उल्लेखनीय कुरा के छ भने सबै भोगोलिक क्षेत्रमा पुरूष सरह महिलाले विद्यालय शिक्षाको तुलनामा उच्च शिक्षा प्राप्त गर्न सकेका छैनन् ।

३.४.७ विकास क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by development regions)

तालिका ३.१५ मा प्रस्तुत गरिएको विकास क्षेत्रमा लिङ्ग अनुसार शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा सन् २०११ मा पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको साक्षर व्यक्तिहरूमा प्राथमिक तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ४१.४ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू ३४.२ प्रतिशत र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गर्नेहरू १९.६ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा साक्षर व्यक्तिहरूको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा सन् २०११ मा ३८.९ प्रतिशतले प्राथमिक शिक्षा, २९.५ प्रतिशतले माध्यमिक शिक्षा र २६.९ प्रतिशतले एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गरेको देखिन आउँछ ।

त्यसै गरी पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका लेखपढ गर्न सक्ने व्यक्तिहरूको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा प्राथमिक, माध्यमिक र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू क्रमशः ४३.४ प्रतिशत, ३३.८ प्रतिशत र १७.९ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा प्राथमिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ५०७ प्रतिशत, माध्यमिक शिक्षा हासिल गरेका ३१.१ प्रतिशत र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गरेका १३.३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा प्राथमिक तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू ५०.९ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू ३१७ प्रतिशत र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गर्नेहरू १३.२ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

विगतका जनगणनाहरूको तुलनामा सबै विकास क्षेत्रको शैक्षिक स्तरमा सुधार आएको भए तापनि पुरूष र महिलाबिच शिक्षाको सहभागिता स्तरको अन्तरमा भने सुधार आउन सकेको छैन । विकास क्षेत्रमध्ये तुलनात्मक रूपले प्राथमिक तहको शिक्षा हासिल गरेका पुरूषहरूको प्रतिशत सबैभन्दा बढी मध्य पश्चिमाञ्चलमा र महिलाहरूको प्रतिशत सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको छ । त्यसै गरी माध्यमिक तहको शिक्षा हासिल गरेका सबैभन्दा बढी पुरूष र महिला पूर्वाञ्चलमा रहेका छन् भने एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको उच्च शिक्षा हासिल गरेका पुरूष र महिला सबैभन्दा बढी मध्यमाञ्चलमा रहेका छन् ।

Table 3.15: Percentage distribution of literate population by development regions, sex and educational attainment, Nepal, 2011

Sex and educational attainment	EDR	CDR	WDR	MWDR	FWDR
Both sexes					
Non-formal education	4.2	3.9	4.5	4.5	3.6
Primary (1-5)	41.4	38.9	43.4	50.7	50.9
Secondary (6-10)	34.2	29.5	33.8	31.1	31.7
SLC & intermediate	17.0	20.4	15.3	11.6	11.3
Graduate & post graduate	2.6	6.5	2.6	1.7	1.9
Others & not stated	0.5	0.8	0.4	0.5	0.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Male					
Non-formal education	4.0	3.3	3.7	3.4	2.6
Primary (1-5)	40.9	37.5	43.4	49.2	48.5
Secondary (6-10)	33.6	29.7	33.2	31.8	33.0
SLC & intermediate	17.5	21.0	15.8	12.8	12.9
Graduate & postgraduate	3.6	7.7	3.5	2.4	2.6
Others & not stated	0.5	0.8	0.4	0.4	0.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
Female					
Non-formal education	4.5	4.6	5.4	5.8	4.9
Primary (1-5)	42.2	40.7	43.4	52.3	54.2
Secondary (6-10)	34.9	29.4	34.3	30.3	30.0
SLC & intermediate	16.4	19.5	14.7	10.0	9.4
Graduate & post graduate	1.5	5.0	1.7	1.0	1.0
Others & not stated	0.5	0.8	0.5	0.5	0.5
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: Same as Table 3.13

३.४.८ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार शैक्षिक उपलब्धि (Educational attainment by urban and rural areas)

सहरी र ग्रामीण क्षेत्रका साक्षर व्यक्तिहरूको शैक्षिक उपलब्धि सम्बन्धी विवरण तालिका ३.१६ मा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा शिक्षाको सहभागिता स्तरमा सुधार भएको देखिन्छ । सन् २०११ मा सहरी क्षेत्रमा अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ३.३ प्रतिशत थिए भने प्राथमिक शिक्षा पूरा गर्नेहरू २८.६ प्रतिशत, माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू २९.८ प्रतिशत, एस.एल.सी. र प्रमाणपत्र तहको शिक्षा हासिल गर्ने २७.७ प्रतिशत, र स्नातक र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा हासिल गर्ने १२.२ प्रतिशत रहेका थिए ।

सन् २०११ मा ग्रामीण क्षेत्रका साक्षर व्यक्तिहरू मध्ये अनौपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू ४.४ प्रतिशत थिए भने प्राथमिक शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा र एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा पूरा गर्नेहरू क्रमशः ४७.० प्रतिशत, ३२.४ प्रतिशत र १५.७ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको शैक्षिक उपलब्धिलाई हेर्दा एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा हासिल गरेका महिलाहरू पुरूषको तुलनामा कम रहेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

Table 3.16: Percentage distribution of literate persons by educatioal attainment and sex for urban and rural areas, Nepal, 2011

Educational attainment	Urban			Rural		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Non-formal education	3.3	2.6	4.3	4.4	3.7	5.1
Primary (1-5)	28.6	27.6	29.6	47.0	45.9	48.3
Secondary (6-10)	29.8	29.1	30.6	32.4	32.5	32.2
SLC & intermediate	27.7	28.0	27.4	13.6	14.5	12.5
Graduate & post graduate	10.2	12.2	7.6	2.1	2.8	1.3
Others & not stated	0.5	0.5	0.5	0.6	0.6	0.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CBS (2002). Population census 2001. National report. Vol 2.
CBS (2003). Population census 2001. Selected urban tables.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report.

ग्रामीण र सहरी क्षेत्रका शैक्षिक उपलब्धिलाई तुलना गर्दा प्राथमिक र माध्यमिक तहको शिक्षा हासिल गरेका व्यक्तिहरूको प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा उच्च रहेको देखिन्छ भने एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरूको प्रतिशत सहरी क्षेत्रमा उच्च रहेको पाइएको छ । पुरूष र महिलाबिच शैक्षिक उपलब्धिको असमानता सहरी र ग्रामीण दुबै क्षेत्रमा विद्यमान रहेको छ ।

Review Questions

Objective Questions

1. According to 2011 census, Hinduism is reported to be the religion of ____ of the population.
   (a) 80.6% (b) 81.3%
   (c) 86.5% (d) 87.7%
2. Which of the following religion are recorded only in 2011 census?
   (a) Bahai and Sikh (b) Prakriti and Bon
   (c) Prakriti and Jain (d) Jain and Sikh
3. Which of the following is the correct sequence of religion in terms of its followers?
   (a) Buddhist-Islam-Kirat-Christian (b) Buddhist-Kirat-Islam-Christian
   (c) Buddhist-Islam-Christian-Kirat (d) Buddhist-Christian-Islam-Kirat
4. During the period 2001-2011, the population of Buddhist has decreased by
   (a) 0.5% (b) 1.3%
   (c) 1.9% (d) 2.6%
5. During the period 2001-2011, the population of Islam has increased by
   (a) 46.0% (b) 25.2%
   (c) 21.8% (d) 13.7%
6. According to 2011 census, which of the following religion comes after Buddhist in Hill region?
   (a) Islam (b) Prakriti
   (c) Christian (d) Kirat
7. According to 2011 census, what is the percentage of Hindus in Terai?
   (a) 89.1 (b) 85.7
   (c) 84.9 (d) 81.4

Scanned with CamScanner

9. In 2011, Hindus accounted at least ____ of the population of urban and rural areas.
(a) 75 percent (b) 80 percent
(c) 82 percent (d) 85 percent

10. How many languages were recorded in the 2011 census in Nepal?
(a) 125 (b) 123
(c) 103 (d) 92

11. Nepali language is spoken by ___ of the total population as mother tongue in 2011.
(a) 50.3 percent (b) 48.6 percent
(c) 44.6 percent (d) 40.5 percent

12. Maithili is spoken by ___ of the total population in 2011.
(a) 11.7% (b) 11.9%
(c) 12.3% (d) 12.9%

13. All the following are in the Indo-European language family EXCEPT
(a) Bhojpuri (b) Majhi
(c) Bajjika (d) Thami

14. According to 2011 census, which of the following pairs is NOT correctly matched?
(a) Nepali - 44.6% (b) Bhojpuri - 11.7%
(c) Tharu - 5.8% (d) Tamang - 5.1%

15. Which of the following is the pre-dominant language in Mountain region?
(a) Sherpa (b) Tamang
(c) Limbu (d) Doteli

16. In the last two censuses, which of the following is found to be the predominant language in Terai?
(a) Nepali (b) Maithili
(c) Bhojpuri (d) Tharu

17. Kusunda is
(a) a Indo-European (b) a Austro-Asiatic
(c) a Dravidian (d) a Language isolate

18. The 2011 census has reported ____ caste/ethnic groups in Nepal.
(a) 100 (b) 103
(c) 123 (d) 125

19. Which of the following is the second pre-dominant caste/ethnicity of Mountain region?
(a) Chhetri (b) Tamang
(c) Brhaman-Hill (d) Kami

20. According to 2011 census, the Terai castes and the Terai dalits constitute ___ and ___ of the population of Terai.
(a) 28.0%; 8.9% (b) 28.0%; 17.2%
(c) 28.4%; 7.9% (d) 28.4%; 8.9%

21. Regions with absolute majority of Chhetri
(a) Mountain and Hill (b) Hill and Terai
(c) Mountain and Terai (d) Mountain, Hill and Terai

22. The population of Tharus constitute _____ of the total population of Terai.
(a) 15.7% (b) 12.5%
(c) 11.9% (d) 11.6%

23. According to 2011 census, the population of caste group constitutes _____ of the total population.
(a) 44.4% (b) 45.5%
(c) 45.8% (d) 53.6%

24. In 2011, Janajatis constitute ____ of the total population.
(a) 35.3% (b) 35.6%
(c) 36.2% (d) 37.2%

Scanned with CamScanner

25. According to 2011 census, Muslims represent ___ of the total population.
(a) 3.5% (b) 4.3%
(c) 4.4% (d) 4.6%

26. According to 2011 census, what is the overall literacy rate in Nepal?
(a) 54.1% (b) 57.7%
(c) 65.9% (d) 66.9%

27. A person aged 5 years and above who can read and write with understanding in any language and to do simple artithematic calculations is known as
(a) illiterate (b) literate
(c) educate (d) beginner

28. According to 2011 census, what is the female literacy rate in Nepal?
(a) 42.8 (b) 54.1
(c) 57.4 (d) 65.6

29. The overall literacy rate in Hill region is
(a) same as nation (b) lower than Terai
(c) greater than Terai (d) greater than mountain but lower than Terai

30. Which development region has the highest and the lowest literacy rate according to 2011 census?
(a) Central; Far-western (b) Western; Far-western
(c) Western; Mid-western (d) Central; Mid-western

31. Educational attainment refers to
(a) the highest level of education that an individual has completed
(b) the level of schooling of an individual
(c) the level of education proficiency
(d) the highest degree of education

32. In 2011, highest percentage of literate population has received
(a) non-formal education (b) primary level of education
(c) secondary level of education (d) SLC & intermediate level of education

Short Answer Questions

1. Briefly discuss the religious composition of Nepal.
2. Briefly discuss the language composition of Nepal based on the 2011 census.
3. Discuss the caste/ethnic composition of population of Nepal.
4. Discuss the educational status of population in Nepal.
5. Discuss the gender differences in literacy status by ecological and development regions.
6. Briefly discuss educational attainment by development regions.

Long Answer Questions

1. Discuss the social composition of population of Nepal with respect to religion, language and caste/ethnicity based on 2011 census.
2. Describe the religious and language compostion of the population by ecological zones.
3. Discuss caste/ethnic composition of population by ecological zones based on 2001 and 2011 census.
4. Describe literacy status and educational attainment in Nepal by ecological zones.
5. Discuss the educational status of population of Nepal by development regions based on 2001 and 2011 census.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-४

प्रजननको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Fertility

४.१ नेपालमा प्रजननको स्तर र प्रवृत्ति (Fertility Levels and Trends in Nepal)

४.१.१ कोरा जन्मदर (Crude birth rate)

कोरा जन्मदरले प्रतिवर्ष प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा जीवित शिशुको जन्म सङ्ख्यालाई जनाउँछ । नेपालमा जन्म मृत्युदर्ता प्रणाली भरपर्दो नभएको हुँदा प्रत्यक्ष विधिबाट जन्मदर निकाल्न सकिने अवस्था छैन । समय समयमा सञ्चालन गरिएका जनगणना, जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण तथा नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा विभिन्न समयका लागि जन्मदर तथा प्रजननदर अनुमान गर्ने प्रयासहरू भएका छन् । यद्यपि ती स्रोतहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरू प्राय अपूर्ण हुने हुँदा जन्मदर तथा प्रजननदरको अनुमानका लागि विभिन्न अप्रत्यक्ष विधिहरू अपनाइएका छन् । यसरी तथ्याङ्कको स्रोत र जन्मदर पत्तालगाउने विधिहरू पनि फरक फरक भएको हुँदा एकै समयका लागि अनुमान गरिएको जन्मदरमा समेत एकरूपता रहेको पाइँदैन ।

Table 4.1: Crude birth rate, Nepal, 1954-2011

Source	Reference year/period	CBR
Vaidyanathan and Gaige	1954	48.0
Krotki and Thakur (1971)	1961	47.0
Karki (1984)	1971	42.8
Nepal Fertility survey (1976)	1976	45.5
Central Bureau of Statistics (1988)	1981	44.0
Demographic Sample Survey (CBS, 1988)	1986/87	40.7
National Planning Commission	1991	37.4
Nepal Family Health Survey 1996	1993-1995	37.0
Nepal Demographic and Health Survey 2001	1998-2000	33.5
Nepal Demographic and Health Survey 2006	2003-2005	28.4
Nepal Demographic and Health Survey 2011	2008-2010	24.3
CBS, 2014	2011	22.4
PRB, 2016	2016	22.0

तालिका ४.१ मा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०१६ सम्मका विभिन्न समयका लागि अनुमान गरिएका कोरा जन्मदर प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार सन् १९५२/५४ मा कोरा जन्मदर ४८.० प्रतिहजार भएकोमा सो

Scanned with CamScanner

क्रमिक रूपमा घट्न गई सन् १९६१ मा ४७०, सन् १९७६ मा ४५५ र सन् १९८१ मा ४४.० पुग्न गएको अनुमान छ । त्यसै गरी कोरा जन्मदर सन् १९९१ मा ३७४ प्रतिहजार जनसङ्ख्याबाट सन् २००१ मा ३३.५ र सन् २०११ मा २२.४ मा झरेको अनुमान गरिएको छ । सबैभन्दा पछिल्लो अनुमान अनुसार सन् २०१६ मा कोरा जन्मदर २२.० प्रतिहजार जनसङ्ख्या रहेको छ । सन् १९५२/५४ देखि १९८६/८७ सम्म कोरा जन्मदर उच्च दरमा उतारचढाव रहेको थियो । यसपछि कोरा जन्मदर क्रमिक रूपले घट्न गइरहेको देखिन्छ ।

४.१.२ उमेर विशिष्ट प्रजननदर (Age specific fertility rate)

उमेर अनुसार प्रजननदरले कुनै निश्चित समय, विशेष गरी एक वर्षभित्र १५ वर्षदेखि ४९ वर्ष उमेरका कुनै खास उमेर समूहका प्रति १००० महिलामा हुने जन्मसङ्ख्यालाई जनाउँछ । तालिका ४.२ र चित्र ४.१ मा सन् १९९६-२०११ सम्मको उमेर विशिष्ट प्रजननदर र सन् २००१-२०११ को प्रतिशत परिवर्तन प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार २०-२४ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूमा सबैभन्दा उच्च प्रजननदर रहेको छ । यसपछि २५-२९ वर्ष उमेर समूहमा प्रजननदर उच्च देखिएको छ । साथै २५-२९ वर्ष उमेरपछि महिलाहरूको उमेर वृद्धि सँगसगै प्रजननदर कमशः घट्न गई ४५-४९ वर्ष उमेर समूहमा सबैभन्दा कम प्रजननदर हुन गएको छ ।

Table 4.2: Age specific fertility rate (per 1000 women), Nepal, 1996-2011

Age group	1996 NFHS	2001 NDHS	2006 NDHS	2011 NDHS	Absolute change	% change, 2001-2011
15-19	127	110	98	81	-17	-17.3
20-24	266	248	234	187	-47	-20.1
25-29	229	205	144	126	-18	-12.5
30-34	160	136	84	71	-13	-15.5
35-39	94	81	48	36	-12	-25.0
40-44	37	34	16	14	-2	-12.5
45-49	15	7	2	5	3	150.0

- indicates decline/decrease
+ indicates rise/increase

Source: MoHP, New ERA, and Macro International Inc. (2007) and MoHP, New ERA, and ICF International. (2012)

Figure 4.1: Age-specific fetility rates, Nepal, 1996-2011

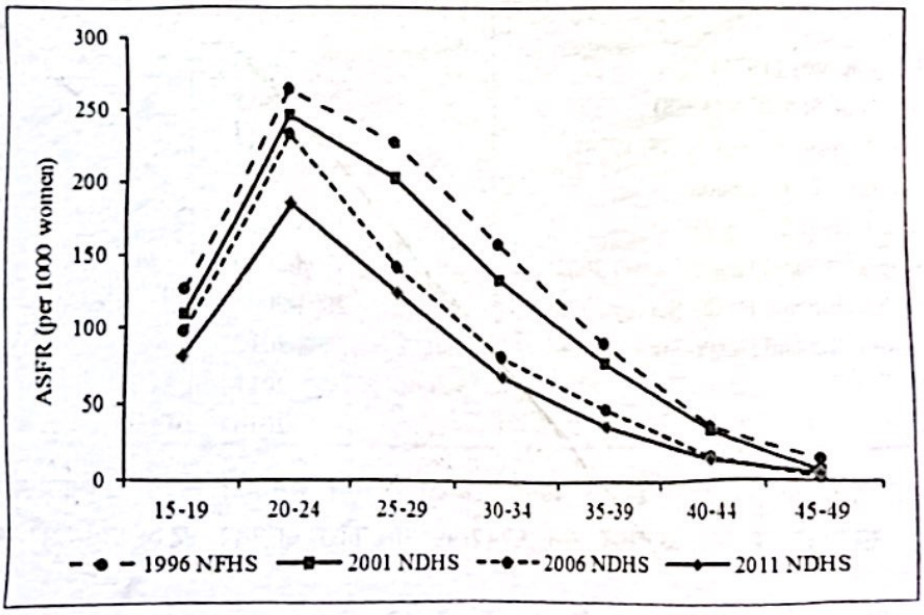

Scanned with CamScanner

सन् २००१ र २०११ को बिचमा सबै उमेर समूहमा प्रजननदर घट्न गएको पाइएको छ । उक्त १० वर्षको अवधिमा तुलनात्मक रूपले २५-२९ वर्ष उमेर समूहमा सबैभन्दा कम र ३५-३९ वर्ष उमेर समूहमा सबैभन्दा उच्च प्रतिशतले प्रजननदरमा परिवर्तन भएको देखिन्छ ।

सन् १९९६ देखि सन् २०११ सम्मको उमेर विशिष्ट प्रजननदरलाई विश्लेषण गर्दा प्रजननयोग्य उमेरका सम्पूर्ण महिलाको प्रजननदरमा कमी आएको भए तापनि उमेर विशिष्ट प्रजननदरको स्वरूप (pattern) समान रहेको छ ।

४.१.३ कूल प्रजननदर (Total fertility rate)

तालिका ४.३ मा सन् १९७१ देखि सन् २०११ सम्मको कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९७१ देखि सन् १९८६ सम्म कुल प्रजननदर उच्च र स्थिर अर्थात् सरदर ६ जन्म प्रतिमहिला रहेको थियो । सन् १९८६ पछि कुल प्रजननदरमा कमी आएर सन् १९९१ मा ५.१ हुन आएको छ । यसै गरी सन् १९९६ को परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NFHS) ले कुल प्रजननदर ४.६ प्रतिमहिला देखाएको छ । त्यसपछि कुल प्रजननदरमा क्रमिक रूपमा गिरावट आई सन् २००१ मा ४.१, सन् २००६ मा ३.१ र सन् २०११ मा २.६ हुन आएको छ । सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा कुल प्रजननदर २.५ अनुमान गरिएको छ । सन् २०१६ मा कुल प्रजननदर २.३ प्रतिमहिला रहेको अनुमान छ । सन् १९७१-२०११ को अवधिमा कुल प्रजननदर ५९ प्रतिशतले र सन् १९९६-२०११ को १५ वर्षमा ५३ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

Table 4.3: Total fertility rate, Nepal, 1971-2016

Source	Reference year/period	TFR
CBS (1977)	1971	6.3
Goldman, N., et al (1979)	1976	6.3
MOH (1983)	1981	5.9
MOH (1987)	1986	6.0
MOH (1993)	1991	5.1
MEBDCS, 1995/1996	1996	5.4
Pradhan, et al (1997)	1993-1995	4.6
MOH, New ERA and ORC Macro (2002)	1998-2000	4.1
MOHP, New ERA, and Macro International Inc. (2007)	2003-2005	3.1
MOHP, New ERA, and ICF International (2012)	2008-2010	2.6
CBS, 2014	2011	2.5
PRB, 2016	2016	2.3

उपरोक्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा नेपालमा प्रजननदरको स्तरमा क्रमिक रूपले सुधार आइरहेको तथ्य स्पष्ट हुन्छ ।

४.२ प्रजननमा भिन्नता (Fertility Differentials)

४.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by ecological zones)

तालिका ४.४ मा भौगोलिक क्षेत्र अनुसार कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार हिमाली क्षेत्रको कुल प्रजननदर पहाडी र तराई क्षेत्रको तुलनामा उच्च रहेको छ । सन् २००६ मा हिमाली क्षेत्रमा कुल प्रजननदर ४.१ प्रति महिला रहेको थियो । यसपछि तराई क्षेत्रमा कुल प्रजननदर ३.१ प्रतिमहिला र पहाडी क्षेत्रमा ३० प्रतिमहिला रहेको थियो । सन् २००६ र सन् २०११ को बिचमा सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूमा कुल

Scanned with CamScanner

प्रजननदर घट्न गएको पाइएको छ । सन् २०११ मा हिमाली क्षेत्रको कुल प्रजननदर सबैभन्दा उच्च ३.४ प्रतिमहिला रहेको पाइएको छ । यसपछि पहाडी क्षेत्रमा कुल प्रजननदर २.६ प्रति महिला र तराई क्षेत्रमा २.५ प्रति महिला रहेको छ । भौगोलिक क्षेत्रहरू मध्ये तराई क्षेत्रमा कुल प्रजननदर सबैभन्दा धेरै घट्न गएको छ भने पहाडी क्षेत्रमा कुल प्रजननदर सबैभन्दा कम घट्न गएको देखिन्छ ।

४.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by development regions)

तालिका ४.४ मा विकास क्षेत्रहरूको कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार कुल प्रजननदरलाई हेर्दा सन् २००१ मा सबैभन्दा कम कुल प्रजननदर ३.० प्रतिमहिला मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको थियो भने मध्य पश्चिमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा उच्च प्रजननदर ३.५ प्रतिमहिला रहेको थियो । त्यसै गरी सन् २०११ मा पूर्वाञ्चल, मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा कुल प्रजननदर कम रहेको देखिएको छ (२.५ प्रतिमहिला) भने सबैभन्दा उच्च कुल प्रजननदर ३.२ प्रतिमहिला मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको पाइएको छ । सन् २००६ र सन् २०११ को अवधिमा सबै विकास क्षेत्रको कुल प्रजननदरमा ह्रास आएको पाइन्छ । विकास क्षेत्रहरू मध्ये कुल प्रजननदर सबैभन्दा धेरै सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा घट्न गएको छ भने सबैभन्दा थोरै मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा घट्न गएको देखिन्छ ।

Table 4.4: Levels and trends in fertility by ecological zones, development regions, and urban and rural areas, Nepal, 2006 and 2011

Area and region	Total fertility rate (TFR)		% change in TFR
	2006	2011	
Ecological zones			
Mountain	4.1	3.4	-17.1
Hill	3.0	2.6	-13.3
Terai	3.1	2.5	-19.4
Development regions			
Eastern	3.1	2.5	-19.4
Central	3.0	2.5	-16.7
Western	3.1	2.5	-19.4
Mid-western	3.5	3.2	-8.6
Far-western	3.5	2.8	-20.0
Urban & rural areas			
Urban	2.1	1.6	-23.8
Rural	3.3	2.8	-15.2
Nepal	3.1	2.6	-16.1

Sources: MoHP, New ERA, and Macro International Inc. (2007), and MoHP, New ERA, and ICF International (2012)

४.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by urban and rural areas)

तालिका ४.४ मा सहरी र ग्रामीण क्षेत्रको कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००६ र सन् २०११ को अवधिमा ग्रामीण र सहरी क्षेत्रको कुल प्रजननदर घट्न गएको छ । सन् २००६ मा ग्रामीण र सहरी क्षेत्रको कुल प्रजननदर क्रमशः ३.३ प्रतिमहिला र २.१ प्रतिमहिला रहेको थियो । सन् २०११ मा उक्त प्रजननदर घटेर ग्रामीण क्षेत्रमा २.८ प्रतिमहिला र सहरी क्षेत्रमा १.६ प्रतिमहिला हुन आएको देखिन्छ । सन् २००६ र सन् २०११ को अवधिमा ग्रामीण क्षेत्रको कुल प्रजननदर १५ प्रतिशतले र सहरी क्षेत्रको कुल प्रजननदर २४ प्रतिशतले कमी आएको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

४.२.४ शिक्षाको स्तर अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by level of education)

तालिका ४.५ मा महिलाको शिक्षाको स्तर अनुसार कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार महिलाको शैक्षिक स्तर अनुसार प्रजननमा भिन्नता रहेको देखिन्छ । नपढेका महिलाहरूमा कुल प्रजननदर सबैभन्दा उच्च रहेको पाइएको छ भने एस.एल.सी. र सोभन्दा माथिको शिक्षा प्राप्त गरेका महिलाहरूमा सबैभन्दा कम पाइएको छ ।

सन् २००६ र सन् २०११ को बिचमा सबै शैक्षिक स्तरका महिलाहरूको कुल प्रजननदरमा कमी आएको भए तापनि माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरेका महिलाहरूको कुल प्रजननदर ९ प्रतिशतले घट्न गएको छ । प्राथमिक तहको शिक्षा हाँसिल गरेका महिलाहरूको कुल प्रजननदर ४ प्रतिशतले घट्न गएको पाइएको छ ।

Table 4.5: Total fertility rate and percentage change by level of education, Nepal, 2006 and 2011

Level of education	2006	2011	% change in TFR
No education	3.9	3.7	-5.1
Primary level	2.8	2.7	-3.6
Secondary level	2.3	2.1	-8.7
SLC and above	1.8	1.7	-5.6
Total	3.1	2.6	-16.1

Sources: Same as Table 4.4

४.२.५ जातजाति अनुसार प्रजननमा भिन्नता (Fertility differentials by caste and ethnicity)

प्रत्येक जातजातिहरूको परम्परा मूल्य, मान्यता चालचलन, रहनसहनमा भिन्नता रहेको छ । सोही अनुरूप प्रजननको स्तरमा पनि भिन्नता रहेको पाइन्छ । तालिका ४.६ मा नेपालका मुख्य जातजाति समूहको कुल प्रजननदर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००६ मा जातजातिमध्ये सबैभन्दा उच्च कुल प्रजननदर (४.६) मुस्लिमको रहेको थियो । यसपछि पहाडका दलितको कुल प्रजननदर (४.०) उच्च थियो भने पहाडी बाहुनको सबैभन्दा कम कुल प्रजननदर (२.३) रहेको पाइएको थियो । सन् २०११ मा सबैभन्दा उच्च कुल प्रजननदर (४.९) मुस्लिमको रहेको पाइएको छ । यसपछि तराईका दलितको प्रजननदर उच्च (३.९) रहेको देखिन्छ । उता सबैभन्दा कम कुल प्रजननदर (१.६) नेवारको रहेको पाइएको छ ।

सन् २००६ मा पहाडी बाहुन, तराई बाहुन/क्षेत्री, नेवार र तराई जनजातिको प्रजननदर राष्ट्रको औसत प्रजननदर (३.१) भन्दा कम रहेको थियो । पहाडी क्षेत्री, अन्य तराई जात, पहाडी दलित, तराई दलित र मुस्लिमको प्रजननदर राष्ट्रको औसत प्रजननदरभन्दा उच्च रहेको थियो ।

सन् २०११ मा पहाडी बाहुन, पहाडी क्षेत्री, तराई बाहुन/क्षेत्री, नेवार, पहाडी जनजाति, तराई जनजातिको कुल प्रजननदर राष्ट्रको कुल प्रजननदर (२.६) भन्दा कम रहेको पाइएको छ भने मुस्लिम, तराई दलित, अन्य तराई जात र पहाडी दलितको प्रजननदर राष्ट्रको औसत प्रजननदरभन्दा निकै उच्च रहेको देखिएको छ ।

सन् २००६ र सन् २०११ को बिचमा मुस्लिमको कुल प्रजननदर लगभग ७ प्रतिशतले र तराई दलितको कुल प्रजननदर ३ प्रतिशतले बढ्न गएको छ । अर्कोतिर नेवार, पहाडी दलित र पहाडी क्षेत्रीको कुल प्रजननदर क्रमशः ३३ प्रतिशत, २८ प्रतिशत र २४ प्रतिशतले घट्न गएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 4.6: Total fertility rate and percentage change by caste and ethnicity, Nepal, 2006 and 2011

Caste and ethnicity	2006	2011	% change in TFR
Hill Brahman	2.3	1.8	-21.7
Hill Chhetri	3.3	2.5	-24.2
Terai Brahman/Chhetri	2.5	2.0	-20.0
Other Terai Caste	3.8	3.4	-10.5
Hill Dalit	4.0	2.9	-27.5
Terai Dalit	3.8	3.9	+2.6
Newar	2.4	1.6	-33.3
Hill Janajati	3.1	2.5	-19.4
Terai Janajati	2.5	2.2	-12.0
Muslim	4.6	4.9	+6.5
Total	**3.1**	**2.6**	**-16.1**

Sources: Same as Table 4.4

४.३ केटाकेटी महिला अनुपात (Child Woman Ratio)

जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा प्रजननको मापन गर्ने एउटा प्रचलित विधि केटाकेटी महिला अनुपात हो । केटाकेटी-महिला अनुपात भनेको प्रति १००० प्रजनन उमेरका महिलाहरूमा ५ वर्षमुनिका केटाकेटीहरूको सङ्ख्या हो ।

सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा विभिन्न क्षेत्रहरूमा केटाकेटी महिला अनुपात तालिका ४७ र चित्र ४.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को दशकमा केटाकेटी महिला अनुपात निकै घट्न गएको पाइएको छ । सन् २००१ मा केटाकेटी महिला अनुपात ४९२ रहेकोमा सन् २०११ मा यो अनुपात ३६१ पुग्न गएको छ ।

भौगोलिक क्षेत्रहरू मध्ये हिमाली क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात सबैभन्दा उच्च रहेको छ । यसपछि क्रमशः तराई र पहाडी क्षेत्र रहेका छन् । सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा सबै भौगोलिक क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात घट्न गएको छ । सन् २००१ र सन् २०११ को बिचमा पहाडी र तराई क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात निकै घट्न गएको छ । हिमाली क्षेत्रमा यो अनुपात थोरै मात्रामा घट्न गएको देखिन्छ ।

विकास क्षेत्र अनुसार केटाकेटी महिला अनुपातलाई हेर्दा सन् २०११ मा सबैभन्दा धेरै केटाकेटी महिला अनुपात सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ । सन् २००१ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार सबैभन्दा धेरै यो अनुपात सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा र सबैभन्दा कम पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा रहेको थियो । सन् २००१ र सन् २०११ को दश वर्षको अवधिमा सबै विकास क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात निकै घट्न गएको छ । तुलनात्मक रूपमा मध्य पश्चिमाञ्चल र सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात थोरै मात्रामा घटेको देखिन्छ भने पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा यो अनुपात सबैभन्दा धेरै मात्रामा घट्न गएको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

Table 4.7: Child woman ratio and percentage change in child woman ratio by regions, Nepal, 2001 and 2011

Area and region	Child women ratio (CWR)		% change in CWR
	2001	2011	
Ecological zones			
Mountain	528	463	-12.3
Hill	464	332	-28.4
Terai	513	374	-27.1
Development regions			
Eastern	461	339	-26.5
Central	478	341	-28.7
Western	475	328	-31.1
Mid-western	557	440	-21.1
Far-western	577	450	-22.0
Urban and rural areas			
Urban	353	248	-29.7
Rural	517	386	-25.3
Nepal	492	361	-26.6

Sources: CBS (2002). Population census 2001. National report. Vol 1. Table 10.
CBS (2012). National population and housing census 2011. National report. Table 16.

तुलनात्मक रूपमा रोजगारीका अवसरहरूको पहुँच बढी भएको, शिशु तथा बाल मृत्युदर न्यून भएको र मानव विकास सूचकाङ्क उच्च भएको सहरी क्षेत्रमा केटाकेटी महिला अनुपात ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा कम रहेको छ। सन् २००१ को जनगणनामा सहरी क्षेत्रको केटाकेटी महिला अनुपात ३५३ रहेकोमा सन् २०११ मा यो अनुपात घटेर २४८ पुग्न गएको छ। त्यसै गरी ग्रामीण क्षेत्रको केटाकेटी महिला अनुपात ५१७ बाट घटेर ३८६ हुन आएको छ।

Figure 4.2: Child woman ratio, Nepal, 2001 and 2011

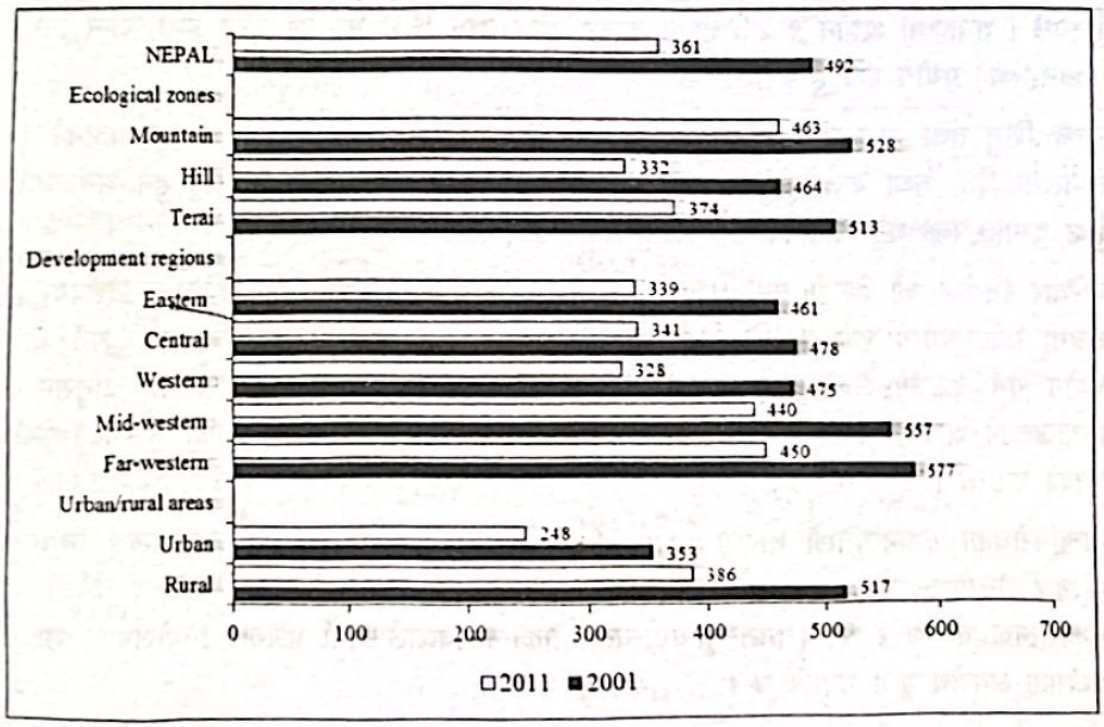

Scanned with CamScanner

४.४ नेपालमा उच्च प्रजननदरका निर्धारक तत्त्वहरू (Determinants of High Fertility in Nepal)

अन्य मुलुकहरूसँग नेपालको प्रजनन दरलाई तुलना गर्दा नेपालको प्रजननदर उच्च रहेको पाइन्छ । यसरी नेपालमा प्रजननदर तुलनात्मक रूपले उच्च हुनुका प्रमुख निर्धारक तत्त्वहरू निम्न अनुसार रहेका छन् :

(१) **केटाकेटीको माग** (Demand for children): हाम्रो समाजमा बालबालिकालाई आर्थिक महत्त्वको दृष्टिले हेर्ने चलन छ । धेरै सन्तान भए घरायसी तथा खेतबारीमा काम गर्न आवश्यक जनशक्ति प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यताले हाम्रो समाजमा गहिरो जरा गाडेको छ । अर्कोतिर परिवारको इज्जत र वंश परम्परालाई निरन्तरता दिन धेरै सन्तानको जन्मलाई अनिवार्य मानिन्छ ।

(२) **विवाहको उमेर** (Age at marriage): महिलाको विवाहको उमेर र प्रजननबिच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । छोरीको चाँडो उमेरमा विवाह गर्दा प्रजननदर उच्च हुन्छ भने ढिलो उमेरमा गरिने विवाहले प्रजननदरमा कमी आउँछ । हाम्रो समाजमा चाँडो उमेरमा विवाह गर्ने प्रचलन विद्यमान रहेको छ । विशेषगरी छोरीको रजस्वला हुनुपूर्व नै विवाह गरिदियो भने पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने मान्यताका कारण छोरीको कलिलो उमेर भै विवाह गरिदिने चलन छ ।

(३) **शैक्षिक स्तर** (Educational level): शैक्षिक स्तर र प्रजननदरबिच उल्टो सम्बन्ध हुन्छ । शिक्षाको स्तर वृद्धि सँगसँगै प्रजनन स्तर घट्छ । शैक्षिक स्तर वृद्धि हुँदा प्रजननदर कम हुन्छ । प्रजननलाई विशेषगरी पुरूषको शैक्षिक स्तरले भन्दा महिलाको शैक्षिक स्तरले बढी प्रभाव पार्दछ । नेपालमा पुरूषको तुलनामा महिलाको शैक्षिक स्तर न्यून रहेको छ जसका कारण प्रजननदर उच्च हुन गएको हो ।

(४) **आम्दानी** (Income): आम्दानी र प्रजननबिच उल्टो सम्बन्ध रहेको छ । आम्दानीको स्तर न्यून हुँदा प्रजननदर उच्च हुन्छ । आम्दानीको स्तर बढ्दै जाँदा क्रमशः प्रजननदरमा ह्रास आउँछ । आम्दानीको स्तरले जीवन स्तरलाई निर्धारण गर्दछ । न्यून आम्दानीका कारण शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसरबाट वञ्चित हुनपर्छ । समाजमा अज्ञान र अशिक्षाका कारण बाल तथा शिशु मृत्युदर उच्च हुन्छ, जन्म नियन्त्रणका साधनहरूको प्रयोग कम हुन्छ ।

(५) **उच्च शिशु तथा बाल मृत्युदर** (High infant and child mortality rate): अन्य देशहरूको तुलनामा नेपालमा शिशु तथा बाल मृत्युदर उच्च रहेको छ । यसरी बाल्यावस्थामा मृत्यु हुने सम्भाव्यता उच्च हुँदा दम्पतिहरूले धेरै सन्तानको जन्म दिन चाहान्छन् ।

(६) **परिवार नियोजनको अपूरो माग** (Unmet need for family planning): नेपालमा विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रमा प्रजननयोग्य उमेरका विवाहित महिलाहरू मध्ये गर्भनिरोधका साधनको प्रयोग गर्न चाहने तर प्रयोग गर्न नपाउनेहरूको सङ्ख्या उच्च रहेको छ । यसरी नेपाली समाजमा माग अनुसार परिवार नियोजनका साधन देशका सबै क्षेत्रहरूमा पुऱ्याउन नसकिनुले जन्म नियन्त्रणका साधनको प्रयोग कम भएको पाइन्छ ।

(७) **जन्मनिरोधका साधनप्रतिको धारणा** (Attitudes towards contraception): जन्मदरलाई नियन्त्रण गर्न परिवार नियोजनका साधनहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ । नेपालमा परिवार नियोजनप्रतिको नकारात्मक धारणा र परम्परागत मूल्यमान्यताप्रतिको विश्वासले गर्दा परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोगमा अवरोध पुग्न गएको छ ।

Scanned with CamScanner

(८) सहरीकरणको स्तर (Level of urbanization): सहरीकरणको स्तरले प्रजननदरलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने महिलाको तुलनामा ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने महिलाको प्रजननदर उच्च हुन्छ ।

(९) छोराको चाहना (Son preference): नेपाली समाजमा छोरीलाई भन्दा छोरालाई बढी महत्त्व दिइने प्रचलन छ । वंश परम्परालाई थाम्न, बाबुआमाको मृत्यु पश्चात् दागबत्ती दिन, पिण्डपानी चढाउन, पितृऋणबाट मुक्त हुन, स्वर्गलोक जान, परिवारको इज्जत बढाउन छोरोको जन्मलाई आवश्यक मानिन्छ । यस किसिमको धार्मिक विश्वासका कारण जतिसुकै छोरीको जन्म भएपनि छोराको जन्म नभएसम्म बच्चा जन्माई रहन्छन् । छोराको जन्म भएपछि मात्र सन्तान उत्पादनको लक्ष्य पूरा भएको ठान्दछन् ।

Review Questions

Objective Questions

1. What was the crude birth rate in 1981?
   (a) 48.0 (b) 47.0
   (c) 44.0 (d) 42.8
2. Has the fertility rate in Nepal decreased since?
   (a) 1970 (b) 1980
   (c) 1990 (d) 2000
3. According to 2011 NDHS, what was the crude birth rate for the period 2008-2010?
   (a) 28.4 (b) 24.3
   (c) 23.6 (d) 22.4
4. Which of the following age group is associated with high fertility?
   (a) 15-19 (b) 20-24
   (c) 25-29 (d) 30-34
5. What was the total fertility rate in 1981?
   (a) 5.9 (b) 6.0
   (c) 6.1 (d) 6.3
6. During the period 1971-2011, total fertility rate has decreased by
   (a) 48% (b) 57%
   (c) 59% (d) 62%
7. According to 2011 NDHS, the TFR in Mountain region is
   (a) 4.1 (b) 3.4
   (c) 3.0 (d) 2.6
8. Which of the following development region has highest TFR?
   (a) Eastern (b) Western
   (c) Mid-western (d) Far-western
9. According to 2011 census, the child woman ratio in Nepal is
   (a) 339 (b) 341
   (c) 353 (d) 361

Scanned with CamScanner

10. During the period 2001-2011, child woman ratio has decreased by
    (a) 21.1% (b) 22.0%
    (c) 25.3% (d) 26.6%
11. Total fertility is highest among women with
    (a) no education (b) primary level of education
    (c) secondary level of education (d) SLC and above education
12. During the period 2006-2011, the TFR has decreased by
    (a) 8.7% (b) 12.0%
    (c) 16.1% (d) 19.4%
13. According to 2011 NDHS, what is the TFR of Muslim's woman?
    (a) 3.9 (b) 4.3
    (c) 4.9 (d) 5.1
14. According to 2011 NDHS, which of the following caste/ethnic group has highest TFR?
    (a) Hill dalits (b) Terai dalits
    (c) Other Terai caste (d) Hill janajatis
15. Accoring to 2011 NDHS, which of the following caste/ethnic group has lowest TFR?
    (a) Hill Brahman (b) Terai Brahman/Chhetri
    (c) Hill Chhetri (d) Newar
16. As of 2011, which of the following caste/ethnic group women have higher TFR than the natio average?
    (a) Hill dalits (b) other terai caste
    (c) Terai dalits (d) all of the above
17. Between 2006 and 2011, the TFR has declined in all caste/ethnic group women EXCEPT
    (a) Hill dalits and Muslim (b) Terai dalits and Muslim
    (c) Hill dalits and Terai dalits (d) Muslim and Terai janjatis
18. Between 2006 and 2011, the largest decline in fertility occurred among women of age group
    (a) 15-19 (b) 20-24
    (c) 25-29 (d) 30-34

Short Answer Questions

1. Discuss levels and trends of fertility in Nepal with crude birth rates.
2. Discuss the trends in age-specific fertility rates in Nepal.
3. Discuss the trends in total fertility rate in Nepal.
4. Explain the determinants of high fertility in Nepal.

Long Answer Questions

1. Discuss levels and trends of fertility in Nepal in terms of crude birth rates and total fertility rates
2. Describe the fertility differentials in Nepal by level of eduation and caste and ethnicity.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-५

मरणको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Mortality

५.१ नेपालमा मरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Mortality in Nepal)

५.१.१ कोरा मृत्युदर (Crude death rate)

मृत्यु भनेको जैविक दृष्टिले शरीरको कार्यशक्ति समाप्त हुनु हो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले मृत्युलाई यसरी परिभाषित गरेको छ- "Death is the permanent dissappearance of all evidence of life at any time after birth has been taken place." मृत्यु सम्बन्धी तथ्याङ्कका मुख्य स्रोतहरू जनगणना, जन्म मृत्युदर्ता प्रणाली र जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण हुन् । नेपालमा जन्म मृत्युदर्ता प्रणालीबाट मृत्युसम्बन्धी भरपर्दो तथ्याङ्क प्राप्त नभएको हुँदा जनगणना, जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष विधिद्वारा कोरा मृत्युदर अनुमान गर्ने चलन छ । तथ्याङ्कको स्रोत र मृत्युदर अनुमान गर्ने विधिमा हुने भिन्नताले गर्दा एकै समयका लागि अनुमान गरिएको मृत्युदरमा एकरूपता पाइँदैन । मरणको स्तर र प्रवृत्तिको अध्ययनमा प्रयोग हुने विभिन्न मापकहरू मध्ये कोरा मृत्युदर एउटा अति नै प्रचलित मापक हो । कोरा मृत्युदर भनेको एक वर्षभित्र प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा मृत्यु भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या हो । तालिका ५.१ मा विभिन्न वर्षहरूका लागि अनुमानित कोरा मृत्युदर प्रस्तुत गरिएको छ ।

Table 5.1: Crude death rate, Nepal, 1954-2016

Source	Reference year/period	Both sexes	Male	Female
Vaidhyanathan & Gaige (1973)	1954	36.7	-	-
CBS (1977)	1953-61	27.0	28.0	24.8
Guvaju (1975)	1961	22.0	-	-
Central Bureau of Statistics (1977)	1961-71	21.4	21.3	22.6
Demographic Sample Survey (1976)	1974-75	19.5	18.6	20.4
Demographic Sample Survey (1978)	1977-78	17.1	17.9	16.2
Central Bureau of Statistics (1985)	1971-81	13.5	12.2	14.9
New ERA (1986)	1984	10.9	10.8	11.0
Demographic Sample survey (1986)	1986-87	16.1	-	-
Central Bureau of Statistics (1991)	1991	13.3	12.9	13.6
Central Bureau of Statistics (1996)	1996	11.6	-	-
Central Bureau of Statistics (2001)	2001	9.6	-	-
Central Bureau of Statistics (2014)	2011	7.3		
Population Reference Bureau (2016)	2016	7.0	-	-

Scanned with CamScanner

तालिका ५.१ अनुसार सन् १९५४ मा कोरा मृत्युदर ३६७ प्रतिहजार भएकोमा सो क्रमिक रूपमा घट्न गई सन् १९६१ मा २२० प्रतिहजार, सन् १९७१-१९८१ को अवधिमा १३५ प्रतिहजार, सन् १९९१ मा १३.३ प्रतिहजारमा झरेको छ । यो दरमा अझ गिरावट आई सन् २००१ मा ९६ प्रतिहजार, सन् २०११ मा ७३ प्रतिहजार र सन् २०१६ मा ७० प्रतिहजार जनसङ्ख्या हुन आएको छ । सन् १९५४ देखि २०१६ सम्मको कोरा मृत्युदरलाई हेर्दा नेपालमा मृत्युदर घट्दो प्रवृत्तिमा रहेको छ । यसरी मृत्युदरमा उल्लेखनीय रूपमा कमी आउनुको पछाडि महामारी रोगहरूको नियन्त्रण, स्वास्थ्यसेवा र सुविधाको विस्तार, खोप, शिशु तथा बालमृत्युको नियन्त्रण, चेतनाको विस्तार जस्ता कारणहरूले प्रमुख भूमिका खेलेका छन् ।

५.१.२ उमेर विशिष्ट मृत्युदर (Age specific mortality rate)

उमेर विशिष्ट मृत्युदर भनेको प्रतिवर्ष कुनै निश्चित उमेर समूहका प्रतिहजार जनसङ्ख्यामा मृतक व्यक्तिहरूको सङ्ख्या हो । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा गणना गरिएको पुरूष र महिलाको उमेर विशिष्ट मृत्युदर तालिका ५.२ र चित्र ५.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

Table 5.2: Age specific mortality rates by sex, Nepal, 2001 and 2011

Age group	2001		2011		Percent change, 2001-2011	
	Male	Female	Male	Female	Male	Female
Under 1	27.6	25.1	25.2	18.8	-8.5	-25.3
1-4	4.9	3.8	2.5	2.5	-48.2	-34.1
5-9	1.1	1.0	0.9	0.6	-15.8	-35.9
10-14	0.9	0.7	0.7	0.5	-21.0	-22.1
15-19	1.1	1.0	1.1	0.9	+1.0	-8.2
20-24	1.5	1.2	1.9	1.1	+23.6	-8.7
25-29	1.7	1.4	2.2	1.1	+25.3	-19.8
30-34	1.8	1.5	2.5	1.2	+39.5	-24.0
35-39	2.5	1.9	3.3	1.7	+36.0	-11.3
40-44	3.4	2.1	4.0	2.1	+18.7	0.0
45-49	4.3	3.4	5.3	3.4	+23.1	+0.3
50-54	7.1	5.1	7.4	4.7	+4.4	-6.3
55-59	11.3	8.8	9.9	6.6	-12.4	-25.2
60-64	18.0	14.0	16.9	12.0	-6.1	-14.3
65-69	24.3	20.4	23.4	17.5	-3.9	-14.2
70-74	38.9	31.0	38.1	28.9	-2.0	-6.6
75+	80.4	63.1	88.8	70.1	+10.4	+11.0

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal. Vol. I
CBS (2014). National population and housing census 2011.

तालिका ५.२ अनुसार उमेर विशिष्ट मृत्युदरलाई हेर्दा १ वर्षमुनिका बालबालिकाको मृत्युदर उच्च रहेको देखिन्छ । त्यसपछि उमेर बढ्दै जाँदा मृत्युदर कमशः घट्न गई १०-१४ वर्ष उमेरमा सबैभन्दा कम मृत्युदर हुन गएको पाइन्छ । यसपछि १५ देखि ४४ वर्ष उमेरसम्म मृत्युदर न्यून रहेको छ । पैतालिस वर्ष उमेरपछि उमेर वृद्धि सँगसँगै मृत्युदर बढेर ७५ वर्ष माथिको उमेरमा मृत्युदर सबैभन्दा उच्च हुन गएको पाइन्छ । मृत्युदरको यो स्वरूप पुरूष तथा महिला दुबैमा समान रहेको छ ।

सन् २००१ र सन् २०११ को बिचमा पुरूषको तुलनामा महिलाको उमेर विशिष्ट मृत्युदरमा निकै सुधार भएको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा १ वर्षमुनिका बालकको मृत्युदर ९ प्रतिशतले र बालिकाको मृत्युदर २५ प्रतिशतले कमी भएको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

Figure 5.1: Age-specific death rates, Nepal, 2011

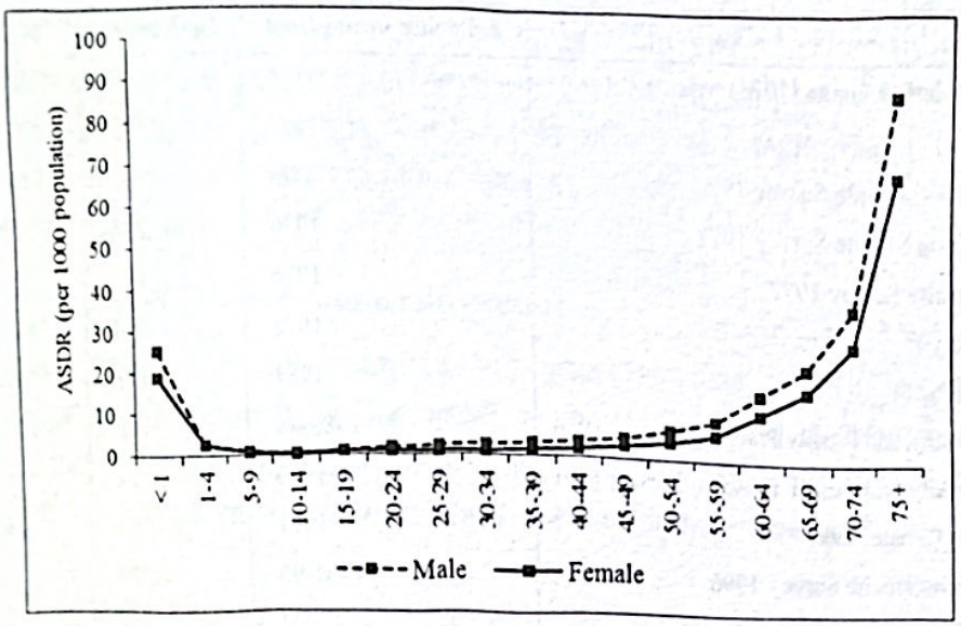

यहाँ उल्लेखनीय तथ्य के छ भने सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा सुरूका ४ उमेर समूहमा पुरूषको मृत्युदर घटेको, बिचका ८ उमेर समूहमा मृत्युदर बढेको र पछिल्ला ४ उमेर समूहमा मृत्युदर घटेको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् २००१ को तुलनामा सन् २०११ मा ४५-४९ वर्ष उमेर समूहमा महिलाको मृत्युदर केही बढेको देखिए तापनि अन्य उमेर समूहमा यो मृत्युदर घट्न गएको छ । सबैभन्दा माथिल्लो उमेर समूह (७०+) मा पुरूष र महिला दुबैको मृत्युदर बढेको देखिन्छ ।

५.१.३ शिशु मृत्युदर (Infant mortality rate)

नेपालमा जन्म मृत्युदर्ता प्रणालीबाट प्राप्त तथ्याङ्कका आधारमा शिशु मृत्युदर अनुमान गर्न कठिन हुने भएकाले जनगणना, जनसाङ्ख्यिक नमूना सर्वेक्षण र जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षणहरूबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष तरिकाबाट शिशु मृत्युदर अनुमान गर्ने चलन छ । तथ्याङ्कको स्रोत र अनुमान गर्ने तरिका फरक फरक भएकाले एकै समयको लागि अनुमान गरिएको शिशु मृत्युदरमा एकरूपता देखिँदैन । तालिका ५.३ मा विभिन्न समयका लागि अनुमान गरिएका शिशु मृत्युदर प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५३ अनुसार नेपालमा शिशु मृत्युदर उल्लेख्य रूपमा घट्दै गइरहेको छ । यो घट्ने क्रम सन् १९७० को दशकबाट सुरूवात भएको हो । सन् १९७१ मा शिशु मृत्युदर १७२ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेकोमा सो घटेर सन् १९७६ मा १५२, सन् १९७८ मा १४४, सन् १९८१ मा ११७, सन् १९९१ मा ९७ प्रतिहजार जीवित जन्ममा झरेको देखिन्छ । नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००१ अनुसार सन् १९९६-२००० को अवधिमा शिशु मृत्युदर ६४ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेको थियो । यो शिशु मृत्युदर घटेर सन् २००१-२००५ को अवधिमा ४८ र सन् २००६-२०१० को अवधिमा ४६ प्रतिहजार जीवित जन्म पुग्न आएको छ । त्यसै गरी सन् २०११ मा शिशु मृत्युदर अझ घट्न गई ४०.५ पुग्न आएको छ । विगत ४० वर्षको अवधिमा नेपालमा शिशु मृत्युदर ७६ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

नेपालमा शिशु मृत्युदरको प्रवृत्ति घट्दो भए तापनि विश्वका कतिपय देशहरूको तुलनामा नेपालको शिशु मृत्युदर उच्च नै रहेको छ । नेपालमा शिशु मृत्युदर उच्च हुनुमा चाँडो विवाह, अपरिपक्व उमेरमा गर्भधारण, सानो उमेरमै बच्चा जन्माउनु, गर्भवती हुँदा आमाले स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न नसक्नु, घरमा नै सुत्केरी हुनु, सुत्केरी गराउन सहयोग गर्नेहरू तालिम प्राप्त नहुनु, घरायसी हात हतियारले नाल काट्नु, कम तौलको बच्चा जन्मनु, जन्मान्तर कम हुनु जस्ता कारणहरू जिम्मेवार रहेका छन् ।

Scanned with CamScanner

Table 5.3: Infant mortality rate, Nepal, 1954-2011

Source	Reference year/ period	Both sexes	Male	Female
Vaidhyanathan & Gaige (1973)	1954	-	260	250
CBS (1974)	1971	172	-	-
Demographic Sample Survey 1976	1974-75	133	141	123
Demographic Sample Survey 1977	1976	134	128	138
Nepal Fertility Survey 1977	1976	152	-	-
CBS (1985)	1978	144	147	142
New Era (1986)	1981	117	136	111
Nepal Fertility and Family Planning Survey 1986	1983-84	108	117	98
Nepal Fertility and Family Planning Survey 1991	1989	102	-	-
Population Census, 1991	1991	97	94	101
Nepal Family Health Survey 1996	1991-95	79	-	-
UNICEF (2003)	2001	66	-	-
Nepal Demographic and Health Survey 2001	1996-00	64	-	-
Nepal Demographic and Health Survey 2006	2001-05	48	-	-
Nepal Demographic and Health Survey 2011	2006-10	46	-	-
Central Bureau of Statistics, 2014	2011	40.5	44.3	38.9
PRB, 2016	2016	33.0	-	-

५.१.४ पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर (Under five mortality rate)

जन्मदेखि ५ वर्ष उमेर नपुग्दै हुने बालबालिकाको मृत्यु बालमृत्यु हो । बाल्य अवस्थाको मृत्युको स्तर मापन गर्ने प्रचलित विधि पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर हो । पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर भनेको प्रतिहजार जीवित जन्ममा ५ वर्षमुनिका बालबालिकाहरूको मृत्युसङ्ख्या हो ।

हालसम्म नेपालमा जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कमा आधारित भएर पाँच वर्षमुनिको मृत्युदरको अनुमान र विश्लेषण गरिएको पाइँदैन तर सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर अनुमान गरिएको छ । तालिका ५.४ मा विभिन्न समय अवधिको लागि अनुमान गरिएको पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर प्रस्तुत गरिएको छ ।

Table 5.4: Under five mortality rates, Nepal, 1991-2014

Source	Reference	Under 5 mortality ($_5q_0$)
Nepal Family Health Survey 1996	1991-95	118
Nepal Demographic and Health Survey 2001	1996-00	91
Nepal Demographic and Health Survey 2006	2001-05	61
Nepal Demographic and Health Survey 2011	2006-10	54
CBS (2014)	2011	53
UNICEF (2014)	2013	40

तालिका ५.४ अनुसार नेपालमा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदरमा निकै प्रगति भएको छ । सन् १९९१-९५ मा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ११८ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेकोमा सो सन् १९९६-०० मा ९१, सन् २००१-०५ मा ६१ मा झरेको देखिन्छ । त्यसै गरी नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ अनुसार सन् २००६-१०

Scanned with CamScanner

मा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ५४ प्रतिहजार जीवित जन्ममा झरेको पाइएको छ । सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ५३ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेको अनुमान गरिएको छ । युनिसेफद्वारा प्रकाशित The Sate of the World's Children 2016 अनुसार सन् २०१५ मा नेपालमा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ३६ प्रतिहजार जीवित जन्म भएको अनुमान गरिएको छ । उक्त प्रतिवेदन अनुसार पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर उच्च भएका राष्ट्रहरूको पङ्क्तिमा नेपाल ६३ औं स्थानमा रहेको छ । सार्क मुलुकहरूमा नेपाल पाँचौं स्थानमा रहेको छ ।

५.१.५ मातृमृत्यु अनुपात (Maternal mortality ratio)

प्रसूतिजन्य स्वास्थ्य सेवा तथा यसको उपयोग एवं महिलाहरूको सामाजिक सम्मानको एउटा परिसूचक मातृमृत्यु अनुपात हो । महिला गर्भवती भएदेखि सुत्केरी भएको ४२ दिन अर्थात् ६ हप्तासम्मको अवधिमा गर्भवती र सुत्केरीको कारणबाट भएको आमाको मृत्युलाई मातृमृत्यु भनिन्छ । प्रतिलाख जीवित जन्ममा गर्भवती र सुत्केरी सम्बन्धी जटिलताका कारणबाट भएको महिलाहरूको मृत्यु सङ्ख्यालाई मातृमृत्यु अनुपात भनिन्छ ।

नेपालमा मातृमृत्यु सम्बन्धी त्यति धेरै अध्ययन भएको पाइँदैन । यद्यपि विभिन्न समयमा सञ्चालन गरिएका सर्वेक्षणहरूले नेपालमा मातृमृत्यु अनुपातको अनुमान गर्ने प्रयास गरेका छन् । तालिका ५.५ मा नेपालको मातृमृत्यु अनुपात प्रस्तुत गरिएको छ ।

Table 5.5: Maternal mortality ratio, 1976-2015

Sources	Reference year/period	MMR per 100000 live births
Nepal Fertility, Mortality and Morbidity Survey 1977/78	1976	850
Nepal Family, Family Planning and Health Survey 1991	1991	515
Nepal Family Health Survey 1996	1990-1996	539
Nepal Demographic and Health Survey 2006	2006	281
Maternal Mortality and Morbidity Study 2008/09	2009	229
CBS (2014)	2011	480
WHO, UNICEF, UNFPA, WB and UN (2015)	2015	258

तालिका ५.५ अनुसार सन् १९७७-७८ मा नेपाल परिवार नियोजन तथा मातृ शिशु कल्याण योजनाबाट काठमाडौं, काभ्रे र रूपन्देही जिल्लाको ग्रामीण क्षेत्रमा सञ्चालन गरिएको नेपाल प्रजनन, मरण र अस्वस्थता सर्वेक्षण अनुसार सन् १९७६ मा मातृमृत्यु अनुपात ८५० प्रतिलाख जीवित जन्म रहेको थियो । नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण १९९६ ले नेपालमा सन् १९९०-१९९६ को अवधिमा मातृमृत्यु अनुपात ५३९ प्रतिलाख जीवित जन्म रहेको देखाएको थियो । नेपाल जनसाङ्ख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २००६ अनुसार मातृमृत्यु अनुपात २८१ प्रतिलाख जीवित जन्म थियो । मातृमृत्यु तथा अस्वस्थता अध्ययन २००८/०९ अनुसार सन् २००९ मा मातृमृत्यु अनुपात २२९ भएको अनुमान गरिएको छ ।

सन् २०११ को जनगणनामा सङ्कलन गरिएको मातृमृत्यु सम्बन्धी तथ्याङ्कको आधारमा गरिएको अनुमान अनुसार सन् २०११ मा नेपालमा मातृमृत्यु अनुपात ४८० प्रतिलाख जीवित जन्म रहेको अनुमान गरिएको छ ।

WHO, UNICEF, UNFPA, विश्व बैंक, संयुक्त राष्ट्रसङ्घ जनसङ्ख्या महाशाखाद्वारा गरिएको अनुमान अनुसार सन् २०१५ मा मातृमृत्यु अनुपात २५८ प्रतिलाख जीवित जन्म रहेको छ । विभिन्न समयका मातृमृत्यु

Scanned with CamScanner

अनुपातको तुलनाले के देखाउँछ भने नेपालमा मातृमृत्यु अनुपात उल्लेखनीय रूपमा घट्न गएको छ । सन् १९७६-२०१५ को अवधिमा मातृमृत्यु अनुपात ६९६ प्रतिशतले कमी आएको छ ।

५.१.६ लिङ्ग अनुसार जन्मंदाको औसत आयु (Life expectancy at birth by sex)

भर्खरै जन्मेको नवजात शिशु वर्तमान मृत्युको अवस्था अनुसार सरदर बाँच्ने वर्ष औसत आयु हो । औसत आयुले मृत्युको उमेरलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । नेपालमा औसत आयु गणना गर्नका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू सजिलै प्राप्त गर्न नसकिने हुँदा अप्रत्यक्ष तरिकाबाट औसत आयु अनुमान गरिएको पाइन्छ । तालिका ५६ र चित्र ५२ मा सन् १९५४ देखि सन् २०११ सम्मको पुरूष र महिलाको औसत आयु प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार नेपालमा महिला तथा पुरूषको बाँच्ने औषत आयुमा क्रमशः प्रगति हुँदै गएको पाइन्छ ।

Table 5.6: Life expectancy at birth by sex, Nepal, 1954-2011

Sources	Reference year/period	Life expectancy at birth (years)		
		Both sexes	Male	Female
Vaidhyanathan & Gaige, 1973	1954	-	27.1	28.5
Gubhaju (1982)	1971	-	42.1	40.0
DSS (1977)	1976	-	43.4	41.1
CBS (1986)	1981	-	50.9	48.1
CBS (1993)	1991	-	55.0	53.5
UNDP (2004)	2001	61.0	60.2	61.5
CBS (2006)	2006	64.1	63.6	64.5
CBS (2014)	2011	66.6	65.5	67.9

सन् १९५४ मा पुरूषको औसत आयु २७.१ वर्ष र महिलाको २८.५ वर्ष थियो । सन् १९७१ मा पुरूषको औसत आयु ४२.१ वर्ष र महिलाको ४०.० वर्ष भएकोमा सो औसत आयु बढेर सन् १९८१ मा पुरूषको ५०.९ वर्ष र महिलाको ४८.१ वर्ष पुगेको थियो । सन् १९९१ मा पुरूष र महिलाको औसत आयु क्रमशः ५५.० वर्ष र ५३.५ वर्ष रहेकोमा सन् २००१ मा पुरूष र महिलामा औषत आयु क्रमशः ६०.२ वर्ष र ६१.५ वर्ष कायम भएको देखिन्छ । सन् २०११ मा पुरूषको औसत आयु ६५.५ वर्ष र महिलाको औसत आयु ६७.९ वर्ष गरी दुबै लिङ्गको औसत आयु ६६.६ वर्ष अनुमान गरिएको छ ।

Figure 5.2: Life expectancy at birth by sex, Nepal, 1954-2011

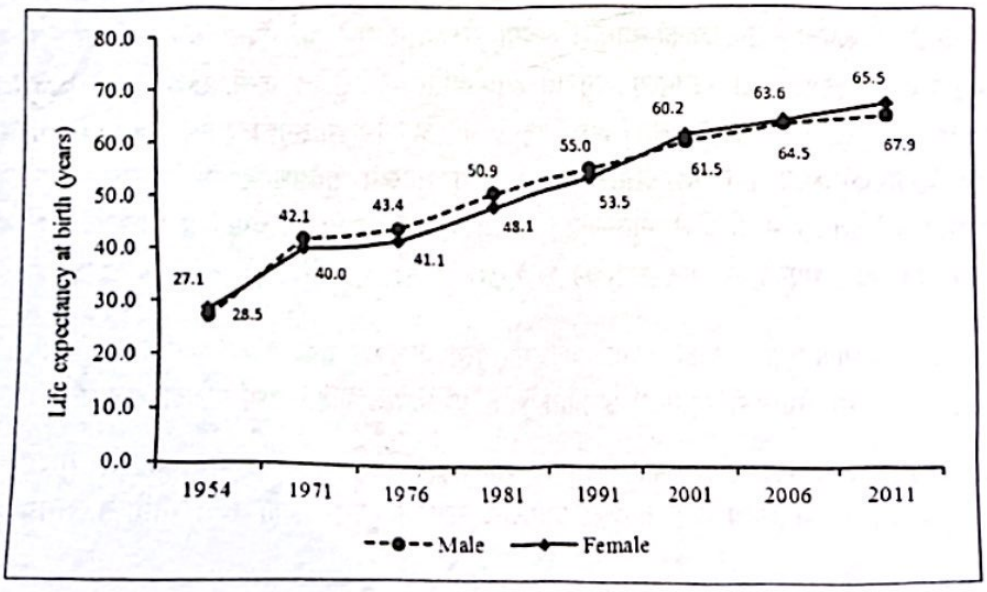

Scanned with CamScanner

पुरूष र महिलामा औसत आयुको तुलना गर्दा सन् १९५४ देखि सन् १९९१ सम्म महिलाको औसत आयुभन्दा पुरूषको औसत आयु उच्च रहेको थियो । सन् २००१, सन् २००६ र सन् २०११ मा पुरूषको औसत आयुभन्दा महिलाको औसत आयु उच्च भएको पाइएको छ । नेपालमा पुरूष र महिलाको औसत आयु समान नभएता पनि दुवै लिङ्गको औसत आयु बढ्दो क्रममा रहेको छ । यसरी औसत आयुमा सुधार हुनुको मुख्य कारणहरूमा स्वास्थ्य सेवा र सुविधाको विस्तार हुनु, शिक्षाको प्रचार प्रसार हुनु, दातृराष्ट्रहरूबाट प्रविधि तथा औषधिको सहयोग प्राप्त हुनु रहेका छन् ।

५.२ आमाको सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक विशेषता अनुसार शिशु तथा बालमृत्यु (Infant and Child Mortality by Mother's Socio-demographic Characteristics)

आमाको सामाजिक जनसाङ्ख्यिक विशेषता अनुसार बाल्यावस्थाको मृत्युमा भिन्नता रहेको छ । सामान्यतया सामाजिक-आर्थिक स्थिति राम्रो भएका आमाबाट जन्मेका बच्चाहरूको बाल्य अवस्थामा मृत्यु हुने सम्भावना न्यून भएको पाइन्छ भने कमजोर सामाजिक आर्थिक अवस्था भएका आमाहरूबाट जन्मेका बच्चाहरूको मृत्युको सम्भावना तुलनात्मक रूपमा अधिक रहेको पाइन्छ । त्यसै गरी जनसाङ्ख्यिक अवस्था राम्रो भएका आमाहरूको तुलनामा जनसाङ्ख्यिक दृष्टिले न्यून स्तरका आमाहरूमा बाल्य अवस्थाको मृत्युदर उच्च रहेको पाइन्छ ।

तालिका ५७ मा सन् २००६ र सन् २०११ को नेपाल जनसाङख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण अनुसार आमाको सामाजिक एवं जनसाङ्ख्यिक विशेषता अनुसार शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदरको अवस्था प्रस्तुत गरिएको छ । आमाको शैक्षिक अवस्था अनुसार बाल्य अवस्थाको मृत्युदरलाई हेर्दा कुनै पनि शिक्षा नपाएका आमाबाट जन्मिएका बालबालिकाको मृत्युदर उच्च रहेको देखिन्छ । आमाको शैक्षिक अवस्था बढ्दै गए अनुरूप शिशु तथा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर घट्दै गएको छ ।

सन् २००६ मा कुनै पनि शिक्षा प्राप्त नगरेका आमाबाट जन्मेका शिशुहरूको मृत्युदर ६९ प्रतिहजार जीवित जन्म थियो भने एस.एल.सी. वा सोभन्दा माथिको शिक्षा हासिल गरेका आमाले जन्म दिएका शिशुहरूको मृत्युदर १३ प्रतिहजार जीवित जन्म थियो । सन् २०११ मा कुनै पनि शिक्षा प्राप्त नगरेका आमाले जन्म दिएका शिशुहरूको मृत्युदर ६२ प्रतिहजार जीवित जन्म र एस.एल.सी. र माथिको शिक्षा प्राप्त गरेका आमाले जन्म दिएका शिशुहरूको मृत्युदर ३१ प्रतिहजार जीवित जन्म भएको पाइन्छ ।

त्यसै गरी सन् २००६ मा कुनै पनि शिक्षा प्राप्त नगरेका आमाबाट जन्मेका बच्चाको पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ९३ प्रतिहजार जीवित जन्म थियो भने एस.एल.सी. र माथिको शिक्षा प्राप्त गरेका आमाहरूमा यो मृत्युदर १३ प्रतिहजार जीवित जन्म थियो । सन् २०११ मा कुनै पनि शिक्षा प्राप्त नगरेका आमाहरूमा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर ७३ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेकोमा एस.एल.सी. र माथिको शिक्षा प्राप्त गरेका आमाहरूमा यो मृत्युदर ३२ प्रतिहजार जीवित जन्म रहेको देखिन्छ । यसरी सन् २००१ देखि सन् २०११ सम्मको तथ्याङ्कको अध्ययनबाट आमाको शिक्षासँग बच्चाको मर्ने सम्भावनाको विपरीत सम्बन्ध रहेको स्पष्ट हुन्छ ।

लिङ्गको आधारमा बाल्य अवस्थाको मृत्युलाई हेर्दा बालकको तुलनामा बालिकाको मृत्युदर कम रहेको छ । यद्यपि सन् २००६ मा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर भने बालकको तुलनामा बालिकाको उच्च थियो । बच्चाको जन्म दिंदा आमाको उमेर (mother's age at birth of child) र बाल्य अवस्थाको मृत्युबिचको सम्बन्ध U आकारको रहेको छ ।

Scanned with CamScanner

बच्चाको जन्म दिंदा आमाको उमेर अनुसार बाल्य अवस्थाको मृत्युदरलाई हेर्दा २० वर्षभन्दा कम उमेरमा र ३० वर्षभन्दा माथिको उमेरमा शिशु तथा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर उच्च रहेको देखिन्छ । आमाको उमेर २०-२९ वर्ष हुँदा जन्मिएका बच्चाहरूको शिशु तथा पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर न्यून रहेको पाइएको छ ।

बच्चाको जन्मक्रम अनुसार बाल्य अवस्थाको मृत्युदर फरक फरक रहेको देखिन्छ । पहिलो जन्मक्रममा र सातभन्दा माथिको जन्मक्रममा शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर उच्च रहेको छ । त्यसै गरी जन्मान्तरको अवधि अनुसार पनि बाल्य अवस्थाको मृत्युदरमा भिन्नता रहेको पाइन्छ ।

बाल्य अवस्थामा जीवित रहने सम्भावनालाई प्रभाव पार्ने एउटा महत्त्वपूर्ण तत्त्व जन्मान्तर हो । जन्मान्तर अनुसार बालबालिकाको मृत्युदरलाई हेर्दा उच्च शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर छोटो जन्मान्तरसँग सम्बन्धित रहेको छ । तुलनात्मक रूपमा जन्मान्तरको अवधि बढ्दै जाँदा शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदर कम हुँदै गएको देखिन्छ ।

Table 5.7: Infant mortality rate and under five mortality rate by mother's socio-demographic characteristics, Nepal, 2006 and 2011

Characteristics	2006 NDHS		2011 NDHS	
	IMR	U5MR	IMR	U5MR
Education				
No education	69	93	62	73
Primary	58	67	53	62
Secondary	35	40	37	41
SLC and above	13	13	31	32
Sex of the child				
Male	60	80	54	63
Female	61	78	52	62
Age of mother at birth of the child				
<20	86	102	69	78
20-29	50	67	49	57
30-39	62	84	49	62
40-49	91	130	-	-
Birth order				
1	67	81	59	66
2-3	48	64	49	56
4-6	62	86	46	61
7+	106	136	83	100
Previous birth interval				
< 2 years	96	130	87	102
2 years	57	78	50	62
3 years	38	52	38	43
4 + years	28	37	26	32

Source: MoH, New ERA, and ORC Macro (2002); MoHP, New ERA, and Macro International Inc. (2007) and MoHP, New ERA, and ICF International (2012).

सन् २००६ को तुलनामा सन् २०११ मा शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदरमा निकै सुधार आएको भए तापनि आमाको सामाजिक-जनसाङ्ख्यिक विशेषता अनुसार शिशु मृत्युदर र पाँच वर्षमुनिको मृत्युदरमा विविधता रहेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

Review Questions

Objective Questions

1. What was the crude death rate in 1954?
   (a) 47.0 (b) 42.8
   (c) 36.7 (d) 27.0
2. What is the crude death rate in Nepal according to CBS, 2014?
   (a) 9.6 (b) 8.3
   (c) 7.3 (d) 7.0
3. According to 2011 NDHS, what was the crude birth rate for the period 2008-2010?
   (a) 28.4 (b) 24.3
   (c) 23.6 (d) 22.4
4. According to 2006 NDHS, what is the infant mortality rate in Nepal?
   (a) 79 (b) 64
   (c) 48 (d) 46
5. According to 2011 census, what is the infant mortality rate in Nepal?
   (a) 40.5 per 1000 population (b) 40.5 per 100 births
   (c) 40.5 per 1000 births (d) 40.5 per 10000 births
6. Accoring to NPHC 2011, what is the male and female infant mortality rate in Nepal?
   (a) 43.5; 38.4 (b) 44.3; 38.9
   (c) 44.3; 39.8 (d) 42.8; 38.9
7. According to analysis of 2011 census, what is the maternal mortality ratio in Nepal?
   (a) 190 per 100000 live births (b) 280 per 100000 live births
   (c) 380 per 100000 live births (d) 480 per 100000 live births
8. According to UNICEF 2014, what is the U5MR for Nepal in 2013?
   (a) 40 per 1000 live births (b) 43 per 1000 live births
   (c) 45 per 1000 live births (d) 48 per 1000 live births
9. The expectation of life at birth of Neplese people in 2011 is ___ for men and ___ for women.
   (a) 67.0 years; 70.9 years (b) 70.9 years; 67.0 years
   (c) 67.9 years; 65.5 years (d) 65.5 years; 67.9 years
10. Infant and under-five mortality rate is high among children born to mothers with
    (a) no education (b) primary education
    (c) secondary education (d) tertiary education
11. Infant mortality rate is the highest among mothers
    (a) no education (b) primary level of education
    (c) secondary level of education (d) SLC and above education
12. The 2011 NDHS data confirm
    (a) shorter birth intervals are associated with higher infant mortality
    (b) shorter birth intervals are associated with higher under-five mortality
    (c) shorter birth intervals are associated with higher inant and under-five mortality
    (d) shorter birth intervals are associated with lower child mortality but higher infant mortality

Scanned with CamScanner

13. Infant and under-five mortality rates are low among
    (a) 1st birth order (b) birth order 2-3
    (c) birth order 4-6 (d) birth order 7+
14. The relationship between mother's education and probability of dying of children is
    (a) positive (b) negative
    (c) cardinal (d) neutral
15. According to 2011 census, age-specific mortality rate is lowest in the age group
    (a) 10-14 (b) 15-19
    (c) 20-24 (d) 25-29

Short Answer Questions

1. Discuss the trends in crude death rate in Nepal.
2. Discuss the levels and trends of infant mortality in Nepal.
3. Discuss the levels and trends of life expectancy at birth by sex in Nepal.
4. Briefly discuss the age and sex patterns of mortality in Nepal.
5. Discuss the maternal mortality ratio in Nepal.

Long Answer Questions

1. Discuss the levels and trends of mortality in Nepal with the patterns of mortality indices.
2. Discuss the infant and child mortality in Nepal by mother's socio-demographic characteristics.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-६

बसाइँसराइको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Migration

६.१ आन्तरिक बसाइँसराइको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Internal Migration)

जनसाङ्ख्यिक दृष्टिकोणमा एक निश्चित समय अवधिभित्र एक भौगोलिक एकाइबाट अर्को भौगोलिक एकाइमा वासस्थान परिवर्तनमा संलग्न मानिसहरूको भौगोलिक चाल (geographical movement of people from one area to another during an interval and involving a change of residence) लाई बसाइँसराइ भनिन्छ । कामको खोजी, इष्टमित्र भेट्न, जाडो मौसम छल्न, देवीदेउताको दर्शन गर्न, मठमन्दिर अवलोकन गर्नका लागि हुने मानिसको भौगोलिक चाल घुमफिर (mobility) हो । बसाइँसराइलाई स्थान (space) र समय (time) को आधारमा परिभाषित गरिन्छ । बसाइँसराइका निमित्त कुनै निर्धारित समय अवधिभित्र बसोवास स्थान वा अक्सर बसोवास स्थान (usual place of residence) परिवर्तन गरेको हुनुपर्छ । वासस्थानको परिवर्तन बसाइँसराइका निमित्त परिभाषित गरिएको क्षेत्र (migration defining area) को सिमाना पार गरेको हुनुपर्छ । बसाइँसराइ वासस्थान स्थानान्तरण गर्ने प्रक्रिया मात्र होइन, जनसङ्ख्याको आकार र वितरणमा परिवर्तन ल्याउँने प्रक्रिया पनि हो । जब मानिस एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा बसाइँसराइ गर्दछ यसले उद्गमस्थान र गन्तव्यस्थानको जनसङ्ख्याको आकार र बनोटमा परिवर्तन ल्याउँछ । उता बसाइँसराइ गर्ने व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक व्यवहारमा समेत परिवर्तन हुन्छ ।

देश भित्रकै एक स्थानबाट अर्को स्थानमा वासस्थान परिवर्तन गर्ने प्रक्रिया आन्तरिक बसाइँसराइ हो । आन्तरिक बसाइँसराइले देशको जनसङ्ख्याको क्षेत्रीय र प्रादेशिक वितरणमा प्रभाव पार्दछ । जनगणनामा आन्तरिक बसाइँसराइ सम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न जन्मस्थान (place of birth), बसोवासको अवधि (duration of residence), पछिल्लो बसोवासको स्थान (place of last residence) र हाल बसोवास गरेको स्थानभन्दा निश्चित समय अघि बसोवास गरेको स्थान (place of residence at a fixed prior date) जस्ता प्रत्यक्ष प्रश्नहरू सोधिन्छन् जसबाट सम्पूर्ण जनसङ्ख्यालाई बसाइँ सरूवा (migrant) र रैथाने (non-migrant) गरी दुई समूहमा विभाजन गरिन्छ । यी प्रश्नहरूको आधारमा जन्मस्थानभन्दा फरक स्थानमा गणना गरिएको व्यक्ति, अन्तिम वासस्थानभन्दा फरक स्थानमा गणना गरिएको व्यक्ति, गणना गरिएको स्थानमा निश्चित समय अवधिदेखि बसोवास गरेको व्यक्ति र जनगणनाको समयमा निश्चित वर्ष पहिले बसोवास गरेको स्थानभन्दा फरक स्थानमा गणना गरिएको व्यक्तिलाई बसाइँ सरूवा भनी परिभाषित गरिन्छ ।

६.१.१ राष्ट्रिय स्तरमा बसाइँसराइको परिमाण र प्रवृत्ति (Volumes and trends of migration at national level)

नेपालमा आन्तरिक बसाइँसराइ सम्बन्धी तथ्याङ्क सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि प्राप्त हुन थालेको हो । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा ६ महिना र सोभन्दा बढी अवधिसम्म घरमा नभएका व्यक्तिलाई बसाइँ

Scanned with CamScanner

सरूवा भनी गणना गरिएको थियो । सन् १९६१ को जनगणनामा पहिलो पटक जन्मस्थान अनुसार बसाईंसराइलाई परिभाषित गरियो । यसपछिका विभिन्न समयमा सञ्चालित जनगणनामा जन्मस्थान अनुसार बसाईंसराइ सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गरिएका छन् । सन् १९६१ मा २,६६,६८६ जना अर्थात कुल जनसङ्ख्याको २८ प्रतिशतले आन्तरिक बसाईंसराइ गरेका थिए । यसरी आन्तरिक बसाईंसराइ गर्नेहरूमध्ये ८,२५९ जना कहाँ गए भन्ने उल्लेख भएन भने १,७८,४३७ जना अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको १.९ प्रतिशतले अन्तर प्रदेश बसाईंसराइ गरेका थिए । सन् १९७१ मा कुल जनसङ्ख्याको ४.४ प्रतिशत अर्थात् ५,०६,९२१ जनाले जन्मस्थान अनुसार बसाईंसराइ गरेका थिए । अन्तर प्रदेश बसाईंसराइको परिमाण क्रमशः बढ्न गई सन् १९८१ मा १०,३८,८६२ अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको ६.९ प्रतिशत, सन् १९९१ मा १४,१८,२०६ जना अर्थात ७७ प्रतिशत, सन् २००१ मा २०,४७,३५० अर्थात् ९० प्रतिशत र सन् २०११ मा २५,७५,७२६ अर्थात् ७.९ प्रतिशतले अन्तर प्रदेश बसाईंसराइ गरेका थिए ।

Table 6.1: Volumes and trends of internal migration (inter-regional) in Nepal, 1961-2011

Census year	Total population	Inter-regional life time migrants		
		Number	% of total population	% increase
1961	9412996	266686	2.8	-
1971	11555983	506925	4.4	90.1
1981	15022839	1038862	6.9	104.9
1991	18491097	1418206	7.7	36.5
2001	22736934	2047350	9.0	44.4
2011	26494504	2575726	9.7	25.8

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal. Vol 1.
CBS (2012). National population and housing census 2011.

सन् १९६१-१९७१ को दशकमा अन्तरप्रदेश बसाईंसराइ गर्नेहरूको सङ्ख्यामा ९०.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । यसपछि सन् १९७१-१९८१ को अवधिमा अन्तर प्रदेश बसाईंसराइ गर्नेहरू १०४.९ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । सन् १९९१-२००१ को बिचमा अन्तर प्रदेश बसाईं सर्नेहरू ४४.४ प्रतिशतले र सन् २००१-२०११ को बिचमा २५.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

६.१.२ भौगोलिक क्षेत्रमा बसाईंसराइको परिमाण र प्रवृत्ति (Volumes and trends of migration at ecological zones)

तालिका ६.२ मा भौगोलिक क्षेत्रमा अन्तर-क्षेत्रीय (inter-zonal) बसाईंसराइको परिमाण प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार नेपालमा आन्तरिक बसाईंसराइ गर्नेहरूको मात्रा (परिमाण) बढ्दै गएको छ । सन् १९८१ मा अन्तर-क्षेत्रीय बसाईं सर्नेहरू कुल जनसङ्ख्याको ६.२ प्रतिशत थिए भने सन् १९९१ मा यो सङ्ख्या बढेर ६.६ प्रतिशत हुन गयो । त्यसै गरी अन्तर-क्षेत्रीय बसाईं सर्नेहरूको सङ्ख्या अझ बढ्न गई सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको ७.६ प्रतिशत र सन् २०११ मा कुल जनसङ्ख्याको ७.९ प्रतिशत हुन गयो । सन् १९८१ र सन् १९९१ को दशकमा अन्तर-क्षेत्रीय बसाईंसराइ गर्नेहरूको सङ्ख्या ३२ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यसै गरी अन्तर-क्षेत्रीय बसाईंसराइमा सन् १९९१-२००१ को दशकमा ४१ प्रतिशतले र सन् २००१-२०११ को दशकमा २०.९ प्रतिशतले वृद्धि हुन गएको पाइन्छ । सन् १९८१-२०११ को ३ दशकको अवधिमा यो सङ्ख्या १२४.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९८१ मा अन्तर-क्षेत्रीय बसाइँ सर्नेहरूमध्ये ७७.९ प्रतिशत तराईमा, १८.३ प्रतिशत पहाडमा र ३.८ प्रतिशत हिमालमा बसाइँ सरेका थिए । यसरी अन्तर-प्रदेश बसाइँ सर्नेहरूमध्ये ६४.० प्रतिशत पहाडबाट, ३२.० प्रतिशत हिमालबाट र ४.१ प्रतिशत तराईबाट बसाइँसराइ गरेका थिए ।

सन् १९९१ को अन्तर-क्षेत्रीय बसाइँ सर्ने कुल १२,२८,३५६ जनसङ्ख्यामध्ये ८२.९ प्रतिशत तराईमा, १४.२ प्रतिशत पहाडमा र ३.० प्रतिशत हिमालमा बसाइँ सरेका थिए । अर्कोतिर बसाइँ सर्नेहरू मध्ये ७५.५ प्रतिशत पहाडबाट, १६.१ प्रतिशत हिमालबाट र ८.३ प्रतिशत तराईबाट बसाइँसरी बाहिर गएका थिए ।

Table 6.2: Inter-zonal life-time migration, Nepal, 1981-2011

Place of birth	Place of enumeration				% out migration	Net migration
	Mountain	Hill	Terai	Total		
1981						
Mountain	-	134254	162832	297086	32.0	- 261467
Hill	33423	-	561211	594634	64.0	- 424711
Terai	2196	35669	-	37865	4.1	+686178
Total	35619	169923	724043	929585	100.0	
% In-migration	3.8	18.3	77.9	100.0		
1991						
Mountain	-	76503	121826	198329	16.1	- 161655
Hill	32003	-	895888	927891	75.5	- 753923
Terai	4671	97465	-	102136	8.3	+915578
Total	36674	173968	1017714	1228356	100.0	
% In-migration	3.0	14.2	82.9	100.0		
2001						
Mountain	-	125597	169825	295422	17.1	- 255103
Hill	33895	-	1157035	1190930	68.9	- 830759
Terai	6424	234574	-	240998	14.0	+1085862
Total	40319	360171	1326860	1727350	100.0	
% In-migration	2.9	20.9	76.8	100.0		
2011						
Mountain	-	213707	180590	394297	18.9	-349133
Hill	37668	-	1273584	1311252	62.8	-722451
Terai	7496	375094	-	382590	18.3	+1071584
Total	45164	588801	1454174	2088139	100.0	
% In-migration	2.2	28.2	69.6	100.0		

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal. Vol. 2.
CBS (2014). National population and housing census 2011. Database.

सन् २००१ को जनगणना अनुसार १७,२३,३५० जनसङ्ख्याले अन्तर-क्षेत्रीय बसाइँ सरेका थिए । यीमध्ये ७६.८ प्रतिशत तराईमा, २०.९ प्रतिशत पहाडमा र २.९ प्रतिशत हिमालमा बसाइँ सरेका थिए । त्यसै गरी ६८.९ प्रतिशत पहाडबाट, १७.१ प्रतिशत हिमालबाट र १४.० प्रतिशत तराईबाट बसाइँ सरेका थिए ।

सन् २०११ मा अन्तर क्षेत्रीय बसाइँसराइ गर्नेहरूको सङ्ख्या २०,८८,१३९ रहेको छ जसमध्ये ६९.६ प्रतिशतले तराईमा, २८.२ प्रतिशतले पहाडमा र २.२ प्रतिशतले हिमालमा बसाइँसराइ गरेका छन् । त्यसै गरी अन्तर-प्रदेश बसाइँसराइ गर्नेहरूमध्ये ६२.८ प्रतिशत पहाडबाट, १८.९ प्रतिशत हिमालबाट र १८.३ प्रतिशत तराईबाट बसाइँ सरेको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९८१ देखि सन् २०११ सम्म बसाइँसर्नेहरू अधिकांश पहाडका मानिसहरू थिए । यसपछि हिमालका मानिसहरू थिए । पहाडी र हिमाली क्षेत्रबाट बसाइँ सर्नेहरूको प्रमुख गन्तव्यस्थान तराई क्षेत्र रहेको देखिन्छ भने तराई प्रदेशबाट बाहिरी बसाइँ सर्नेहरूको मुख्य गन्तव्यस्थान पहाडी प्रदेश रहेको पाइन्छ ।

६.२ आन्तरिक बसाइँसराइका कारणहरू (Reasons for Internal Migration)

नेपालमा पहिलोपल्ट सन् १९८१ को जनगणनामा बसाइँ सर्ने कारणहरू सम्बन्धी सूचना सङ्कलन गरिएको थियो । यसपछि सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा बसाइँ सर्ने कारणहरू सङ्कलन गरियो । सन् २००१ को जनगणनामा बसाइँ सर्ने कारणहरूलाई व्यापार, कृषि, नोकरी, अध्ययन, विवाह, र अन्य गरी ६ श्रेणीमा बाँडिएको थियो । सन् २०११ को जनगणनामा जन्मस्थल छोडी यस जिल्लामा बसोवास गर्न आउनुका ८ ओटा कारणहरू (कृषि, व्यापार, नोकरी, अध्ययन, विवाह, आश्रित, द्वन्द्व र अन्य) उल्लेख गरी सोही अनुरूप बसाइँसराइका कारण सम्बन्धी सूचना सङ्कलन गरिएको छ ।

तालिका ६.३ मा सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार बसाइँ सर्ने कारण र लिङ्ग अनुसार अन्तर-जिल्ला बसाइँ सर्नेहरूको वितरण प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार अन्तर-जिल्ला बसाइँ सर्नेमा विवाह (२३.६%) प्रमुख कारणका रूपमा रहेको छ । यसपछि २०.४ प्रतिशत आश्रित भएको कारण, १४.९ प्रतिशत कृषिका कारण, १३.४ प्रतिशत अध्ययनका लागि, १०.९ प्रतिशत नोकरीका कारण, ५.९ प्रतिशत व्यापारका कारणले बसाइँ सरेका थिए । त्यसै गरी ०.६ प्रतिशत मानिसहरू द्वन्द्वको कारण बसाइँसराइ गरेका थिए ।

अन्तर-जिल्ला बसाइँ सर्ने पुरूषहरूमा नोकरी (२०.५%), कृषि (१९.६%), आश्रित (१९.०%) र अध्ययन (१८.९%) प्रमुख कारणका रूपमा रहेको पाइएको छ । महिलाहरूमा बसाइँ सर्नुको मुख्य कारण विवाह रहेको छ जसका कारण ४०.१ प्रतिशत महिलाले बसाइँ सरेका थिए । यसपछि आश्रित (२१.४%), कृषि (११.४%) र अध्ययन (९.३%) बसाइँ सर्नुका प्रमुख कारणका रूपमा देखिएका छन् ।

Table 6.3: Percent distribution of inter-district life time migrants by sex and reasons for migration, Nepal, 2011

Reasons for migration	Both sexes		Male		Female	
	Migrants	%	Migrants	%	Migrants	%
Business	224828	5.9	154846	9.6	69982	3.2
Agriculture	564516	14.9	316561	19.6	247955	11.4
Service	411374	10.9	330869	20.5	80505	3.7
Study	506699	13.4	304145	18.9	202554	9.3
Marriage	893704	23.6	14315	0.9	879389	40.4
Dependent	771254	20.4	306016	19.0	465238	21.4
Conflict	21245	0.6	11442	0.7	9803	0.5
Others and Not stated	394450	10.5	174732	10.9	219718	10.1
Total	3788070	100.0	1612926	100.0	2175144	100.0

Source: CBS (2011). National Population and Housing Census 2011, Social Characteristics Tables.Vol. 5.

माथि उल्लिखित तथ्यबाट यो स्पष्ट हुन्छ, पुरूषहरूमा बसाइँ सर्ने प्रमुख कारण आर्थिक (कृषि, व्यापार र नोकरी) रहेको देखिन्छ भने महिलाहरूमा बसाइँ सर्ने प्रमुख कारण सामाजिक कारण (विवाह र आश्रित) रहेको पाइन्छ ।

६.३ आन्तरिक बसाइँसराइका परिणामहरू (Consequences of Internal Migration)

बसाइँसराइ आफैमा समस्या होइन । बसाइँसराइलाई व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गरिएको खण्डमा यो राष्ट्रिय एकता र आर्थिक एवं सामाजिक विकासको एउटा प्रभावकारी माध्यम बन्न सक्दछ । अव्यवस्थित र अनियन्त्रित बसाइँसराइले देशको सामाजिक आर्थिक विकासमा नराम्रो परिणाम ल्याउँछ । व्यक्ति विशेषका

Scanned with CamScanner

लागि बसाइँसराइ जीवनका नयाँ अवसरहरू खोजी गर्ने एउटा प्रयास पनि हो । यसले सामाजिक आर्थिक उन्नति र परिवर्तनलाई गति प्रदान गर्दछ । यसका साथै बसाइँसराइका क्रममा उद्‌गम स्थान र गन्तव्य स्थानको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, जनसाङ्ख्यिक तथा वातावरणीय पक्षहरूमा प्रभाव पर्न जान्छ ।

(१) आर्थिक पक्ष (Economic aspect): बसाइँसराइ गर्ने क्रममा खास उमेरका, खास कार्यक्षमता र दक्षता भएका सीपयुक्त र जाँगरिला जनशक्ति सामेल हुन्छन् । तसर्थ बसाइँसराइबाट उद्‌गम स्थानले खास कार्यक्षमता र दक्षता भएका जनशक्ति गुमाउनु पर्छ । यसरी आफ्नो क्षेत्रको मानवीय स्रोत निरन्तर गुमाउनाले त्यहाँको आर्थिक विकासमा नकारात्मक असर पर्छ । श्रमशक्तिको अभावले गर्दा उद्‌गम स्थानका स्रोत र साधनहरूको समूचित उपयोग हुन सक्दैन । अर्कोतिर गन्तव्य स्थानले अधिक जनशक्ति प्राप्त गर्ने हुनाले बेरोजगारीको समस्या बढ्दछ । स्रोत र साधनको अधिक शोषणले गर्दा वातावरणीय समस्याहरू देखापर्न थाल्दछन् । श्रमशक्तिको अधिक चापले श्रमिकहरूको ज्यालामा कमी हुन्छ र गन्तव्य स्थानको आर्थिक विकासमा प्रतिकुल असर पर्छ ।

नेपालको पहाडी क्षेत्रबाट अत्यधिक मात्रामा मानिसहरू बाहिरी बसाइँसराइ गर्नाले पहाडमा जनशक्तिको कमी हुने, स्रोत र साधनको कम पहिचान हुने, पहाडी क्षेत्रमा बजारको समस्या उत्पन्न भई माग कम हुने, उत्पादनमा कमी आउने, प्रतिव्यक्ति आयमा ह्रास आउने, दक्ष र जाँगरिला युवाशक्तिको अभाव र केटाकेटी, बुढाबुढी र महिलाहरूको बाहुल्यले गर्दा विकास निर्माण कार्यमा उत्साहको कमी हुने हुन्छ । अन्ततः यसबाट राष्ट्रिय उत्पादनमा कमी आई आर्थिक विकासमा नकारात्मक असर पर्छ । अर्कोतिर तराई क्षेत्रमा भित्री बसाइँसराइबाट त्यहाँ आर्थिक दृष्टिले सक्षम जनशक्ति बढ्ने, आर्थिक कारोवारमा वृद्धि हुने, खाद्यान्नको उत्पादनमा वृद्धि हुने, नयाँ रोजगारीका अवसरहरू सृजना हुने, बजारको विस्तारले उत्पादनमा वृद्धि हुने, कृषिमा नयाँ नयाँ प्रविधिको प्रयोग हुने हुन्छ जसबाट तराई क्षेत्रको आर्थिक विकासमा टेवा पुग्ने हुन्छ ।

त्यसै गरी पहाडबाट अत्यधिक मानिसहरू बाहिरी बसाइँसराइ गर्नाले पहाडमा जनसङ्ख्या घट्ने, बाँकी बसेका श्रमशक्तिले सजिलै रोजगारी पाउने, आर्थिक बचत हुने, खाद्यान्नको स्थितिमा सुधार हुनगई पोषणको स्थिति राम्रो हुने, सामाजिक आर्थिक लगानी बढ्ने, वनजङ्गल र खेतीयोग्य जमिनमा जनचाप घट्ने, भू-क्षय कम हुने हुन्छ । यसबाट पहाडमा उत्पादन बढ्न गई आर्थिक विकास हुन्छ । यसका अतिरिक्त तराई क्षेत्रमा बसाइँ सरी आउने मानिसहरूको वृद्धिले तराई क्षेत्रमा अत्यधिक जनचाप बढ्छ । श्रमशक्तिमा वृद्धि हुन जान्छ । बेरोजगारी र अर्ध बेरोजगारी बढ्छ । प्रतिव्यक्ति आयमा कमी हुन्छ । आर्थिक क्रियाकलापको वृद्धि सँगसँगै मागको वृद्धिले गर्दा महँगी बढ्न जान्छ । खेतीयोग्य जमिनमा अधिक चापले गर्दा वैज्ञानिक खेतीमा अवरोध पुग्दछ र उत्पादनमा ह्रास आउँछ । परिणाम स्वरूप आर्थिक विकासमा नराम्रो असर पर्छ ।

(२) वातावरणीय पक्ष (Environmental aspect): बसाइँसराइले वातावरणीय पक्षमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपले प्रभाव पार्दछ । बसाइँसराइको बढ्दो क्रमले गन्तव्य स्थानमा जनचाप बढ्छ, प्राकृतिक स्रोत र साधनको अधिक शोषण हुन गई ती स्रोतहरूको विनाश हुन्छ । यसबाट वातावरण असन्तुलन, वातावरणीय प्रदुषण तथा वातावरणीय ह्रास जस्ता विकराल समस्याहरू बढ्छन् । बसाइँसरी आउनेहरूको बढ्दो सङ्ख्याले गाँस, बास, कपास र अन्य आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्ने उद्देश्यले वनजङ्गलको अनियन्त्रित फँडानी गर्ने प्रवृत्ति बढ्छ । वन जङ्गलको विनाश र अतिक्रमणबाट वनजङ्गलमा पाइने जीवजन्तु, चराचुरुङ्गी, कीरा फट्याङ्ग्रा, वनस्पतिहरूको विनाश हुन्छ र पारिस्थितिक सन्तुलन विग्रन जान्छ । बढ्दो बसाइँसराइका कारण गएको ठाउँमा कृषि भूमि आवास क्षेत्रमा र वनजङ्गल कृषि भूमिमा तथा आवास क्षेत्रमा परिणत भई भू-उपयोगको समस्या समेत सृजना हुन्छ । अर्कोतिर बाह्य बसाइँसराइले पुरानो स्थानमा जनचाप घट्न गई जमिन तथा जङ्गलमा जनचाप कम हुन्छ । प्राकृतिक स्रोत र सम्पदाको विनाशमा कमी हुन्छ । वनजङ्गल फँडानी गरी खेतीपातीका लागि भूमि विस्तार गर्ने, इन्धनको आपूर्ति गर्ने प्रवृत्तिमा ह्रास आउँछ । यसबाट वातावरणीय सन्तुलन स्थापित गर्न मद्दत पनि पुग्दछ ।

Scanned with CamScanner

नेपालको पहाडी क्षेत्रबाट तराई क्षेत्रमा बसाइँसरी आउने मानिसहरूको सङ्ख्यामा अत्यधिक वृद्धिले तराईको सीमित भूमिमा जनचाप अधिक पर्न गएको छ । बढी मात्रामा जग्गा प्राप्त गर्ने उद्देश्यले वनजङ्गलको फँडानी गर्ने कार्यमा वृद्धि भएको छ । वनजङ्गल फडानी गरी अतिक्रमण गर्नाले भू-क्षय निकै बढ्न गएको छ । खोलाको छेउछाउ र चुरे पहाडको जङ्गल विनाशले तराईको प्राकृतिक वातावरणमा नकारात्मक असर पर्न गई जमिनको उत्पादकत्वमा पनि ह्रास आएको छ । त्यसै गरी ग्रामीण क्षेत्रबाट सहरी क्षेत्रमा हुने बसाइँसराइले सहरी क्षेत्रमा वातावरणीय प्रदुषण बढ्न गएको छ । सहरी भू-उपयोगमा व्यापक परिवर्तन आएको छ । सहरको भौतिक विकास, सामाजिक सेवा र वातावरणमा ग्रामीण-सहरी बसाइँसराइले ठूलो असर पारेको छ जुन सहरी क्षेत्रको एउटा प्रमुख समस्याको रूपमा रहेको छ ।

(३) **सामाजिक पक्ष** (Social aspect): बसाइँसराइले सीपको स्तानान्तरणमा सहयोग पुऱ्याउँछ भने सामाजिक सांस्कृतिक सम्पन्नता बढाउन पनि योगदान गर्दछ तर बसाइँसराइ व्यवस्थित र नियन्त्रित हुनुपर्छ । बसाइँसराइलाई व्यवस्थित ढङ्गले सञ्चालन गरिएको खण्डमा यसबाट आधुनिक सभ्य समाजको विकास हुन्छ । पुरानो सामाजिक मूल्य, मान्यता र विश्वासलाई परिवर्तन ल्याउन मद्दत पुग्दछ । त्यसैले बसाइँसराइलाई सामाजिक परिवर्तनको बाहकको रूपमा पनि लिइन्छ । खास स्थानमा निश्चित सङ्ख्यामा हुने बसाइँसराइबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, मनोरञ्जन, यातायात र सञ्चारको उपयुक्त सेवा सर्वसुलभ ढङ्गबाट उपलब्ध गराउन सकिन्छ । बसाइँ सर्ने व्यक्तिमा एकता र भाइचाराको भावना विकसित हुन्छ ।

बसाइँसराइले सामाजिक पक्षमा पार्ने प्रतिकूल असरलाई हेर्दा बसाइँसराइ निरन्तर रूपले वृद्धि हुँदै जाँदा गन्तव्य स्थानमा जनघनत्व त बढ्छ नै यसका साथै खानेपानी, बिजुली आपूर्ति, स्वास्थ्य सेवा, शिक्षा, यातायात, सञ्चार, आवास जस्ता सेवाहरूको कमी हुन जान्छ । यी सेवाहरूको अभावले गर्दा सर्वसाधारण जनताको स्वास्थ्य स्तरमा ह्रास आउँछ । अव्यवस्थित बसोवासका कारणले वातावरणमा कोलाहल मच्चिन्छ । वातावरण दूषित बन्न पुग्दछ । बसाइँ सरी आउने व्यक्ति र स्थानीय व्यक्तिको सामाजिक रहनसहन, बोलीचाली, भेषभुषा, खानपानमा भिन्नता हुन्छ यसले समाजमा वर्ग भेदको जन्म दिन्छ । समाजभित्र अर्को उप-समाजको विकास हुन्छ । यसबाट सामाजिक विकृति, विसङ्गति, परस्पर संघर्ष, जातीयता, प्रान्तीयता, भाषाविवाद सम्बन्धी समस्याहरू सृजना हुन्छन् । बसाइँसराइमा विशेषगरी युवा पुरूषहरूको संलग्नता बढी हुने हुनाले उद्गम स्थानमा विवाह गर्न केटाहरूको अभाव हुन्छ र सामाजिक विकृतिहरू बढ्छ । अर्कोतिर बसाइँसरी जाने ठाउँमा युवा पुरूषहरूको बाहुल्य हुनाले देहव्यापार, बलात्कार, वेश्यावृत्ति जस्ता आपराधिक घटनाहरूमा वृद्धि हुन सक्छ । बसाइँसराइका कारणबाट परिवारको स्थायित्व कम हुन्छ । त्यसै गरी अल्प सङ्ख्यामा रहेका जातजातिहरू लोप भएर जाने सम्भावना रहन्छ ।

नेपालको पहाडी क्षेत्रबाट तराईमा र गाउँबाट सहरमा भइरहेको बसाइँसराइले गर्दा पहाड र गाउँमा शिक्षित, दक्ष र जाँगरिला व्यक्तिहरूको कमी हुन गई शैक्षिक र सामाजिक विकासमा ठूलो असर पर्न गएको छ । तराई र सहरमा अधिक जनसङ्ख्याको चापले शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, यातायात, सञ्चार, आवास, खानेपानी आपूर्ति, बिजुली आपूर्ति र सरसफाइ जस्ता सेवाहरू अपुग भएका छन् । विशेष गरी सहरी क्षेत्रमा चोरी, डकैती, वेश्यावृत्ति जस्ता सामाजिक विसङ्गतिहरू देखापरेका छन् ।

(४) **सांस्कृतिक पक्ष** (Cultural aspect): बसाइँसराइ सामाजिक एकता (social integration) को माध्यम मात्र नभई सांस्कृतिक विस्तार (cultural diffusion) को पनि एउटा साधन हो । बसाइँसराइ प्रक्रियामा विभिन्न जात/जाति, धर्म संस्कृति मान्ने व्यक्तिहरू संलग्न भएका हुन्छन् । यी मानिसहरू कुनै एक ठाउँमा गई बसोवास गर्नाले त्यहाँ दुई वा दुईभन्दा बढी भिन्न समुदायका मानिसहरूबिच सांस्कृतिक विस्तार हुन जान्छ । नेपालमा पहाडी क्षेत्रबाट तराईमा बसाइँसराइ गरेका पहाडियाहरूले तराईबासीका धर्म, संस्कृति मान्दै आएका छन् भने तराईवासीहरूले पनि पहाडियाको धर्म, संस्कृति मान्ने गरेको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

कहिलेकाही बसाइँ सरी आएका व्यक्तिहरूले गन्तव्य स्थानको संस्कृतिलाई परिवर्तन गरेर आफ्नो संस्कृति स्थापित गर्ने जमर्को गर्दछन् । त्यसै गरी गन्तव्य स्थानका बासिन्दाहरूले नवआगन्तुक व्यक्तिहरूमा आफ्नो धर्म, संस्कृति अवलम्बन गराउन कोसिस गर्दछन् । परिणाम स्वरूप बसाइँ सरूवा र स्थानीय बासिन्दा बिच धार्मिक दङ्गा र सांस्कृतिक विचलन देखापर्न सक्छ । कतिपय मानिसहरू धर्म परिवर्तन गराउने निहित स्वार्थका लागि बसाइँसराइ गरेका हुन्छन् । त्यस्ता व्यक्तिहरूले विभिन्न लोभ, लालच देखाएर जबरजस्ती धर्म परिवर्तन गराउँछन् जसबाट कुनै धर्म लोप हुने र सांस्कृतिक सम्पदाहरूको विनाश हुन जान्छ ।

(५) जनसाङ्ख्यिक पक्ष (Demographic aspect): बसाइँसराइ एउटा छनोट प्रक्रिया हो । यसमा विशेष गरी १५-३५ वर्ष उमेरका पुरूषहरूको संलग्नता बढी हुन्छ । यसरी बसाइँसराइमा पुरूषहरूको बाहुल्यले गर्दा उद्गम स्थानमा लिङ्ग-अनुपात कम हुन्छ भने गन्तव्य स्थानमा लिङ्ग-अनुपात बढी हुन्छ । लिङ्ग-अनुपातको विचलनले गर्दा गन्तव्य स्थान र उद्गम स्थानमा जनसाङ्ख्यिक चलहरू प्रभावित हुन्छन् । त्यसै गरी बसाइँसराइमा उमेर छनोटले उद्गम स्थान र गन्तव्य स्थानमा जनसङ्ख्याको उमेर बनोटमा परिवर्तन हुन्छ । यदि बसाइँसराइ गर्ने व्यक्तिहरू विवाहित छन् भने उनीहरूले आफ्नो पत्नीलाई घरमै छोडेर बसाइँ सर्दछन् । यसरी बसाइँसराइबाट केही समयका लागि पतिपत्नी छुट्टिने भएकाले जन्मदर नियन्त्रण हुन्छ । त्यस्तै बसाइँसराइ सँगसँगै औद्योगिकीकरण र सहरीकरणको विकास हुनाले जन्मदर र मृत्युदरमा कमी आउँछ । बसाइँसराइले देशभित्रकै जनसङ्ख्याको वितरणमा पनि असमानता ल्याउँछ ।

६.४ अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of International Migration)

अन्तर्राष्ट्रिय सीमाना पार गरी एक देशबाट अर्को देशमा हुने जनसङ्ख्याको स्थानान्तरणलाई अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइ भनिन्छ । नेपालमा सन् १९६१ को जनगणनादेखि अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइ सम्बन्धी तथ्याङ्क उपलब्ध हुन थालेको हो । नेपालको जनगणनामा *विदेशमा जन्मिएका र विदेशी नागरिक* भनी गणना गरिएको जनसङ्ख्याबाट आप्रवासन (immigration) र *नेपालमा अनुपस्थित जनसङ्ख्या* भनी उल्लेख गरिएको जनसङ्ख्याबाट प्रवासन (emigration) सम्बन्धी अध्ययन गरिन्छ ।

६.४.१ आप्रवासनको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and trends of immigration)

तालिका ६४ मा विदेशमा जन्मिएका र विदेशी नागरिकता भएका जनसङ्ख्या र प्रतिशत परिवर्तन प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९६१ देखि सन् २००१ सम्म विदेशमा जन्मिएका तर नेपालमा अक्सर बसोवास गरिरहेका मानिसहरूको सङ्ख्या बढ्दै गएको भए तापनि सन् २०११ मा यो सङ्ख्या केही कम भएको देखिन्छ ।

सन् १९६१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्यामध्ये ३.८ प्रतिशत विदेशमा जन्मिएका थिए तर सन् १९७१ र सन् १९८१ मा यो प्रतिशत घटेर क्रमशः २.९ र १.६ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । सन् १९९१ मा भने विदेशमा जन्मिएर नेपालमा अक्सर बसोवास गरिरहेका मानिसहरूको प्रतिशत बढेर २.४ प्रतिशत पुग्न आएको थियो । सन् २००१ को जनगणना अनुसार नेपाल आउने विदेशीहरूको सङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको २.७ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २०११ मा जन्मस्थान नेपाल बाहिर भएका जनसङ्ख्याको प्रतिशत घटेर कुल जनसङ्ख्याको १.८ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९६१, सन् १९७१ र सन् १९८१ मा विदेशी नागरिकता भएका जनसङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढेको पाइन्छ । ती जनगणनामा तत्कालीन जनसङ्ख्याको क्रमशः १.२ प्रतिशत, १.२ प्रतिशत र ३.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या विदेशी नागरिकता भएका थिए । सन् १९९१ मा भने विदेशी नागरिकता भएका जनसङ्ख्या ८१.३ प्रतिशतले घटेर ०.५ प्रतिशत हुन आएको थियो । यसपछि विदेशी नागरिकाता भएका जनसङ्ख्या वृद्धि भई सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्याको ०.५ प्रतिशत र सन् २०११ मा कुल जनसङ्ख्याको ०.५ प्रतिशत पुग्न गएको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा विदेशमा जन्मेर नेपालमा बासोवास गरिरहेका जनसङ्ख्या २११ प्रतिशतले घट्न गएको पाइन्छ भने सोही अवधिमा विदेशी नागरिकता भएका जनसङ्ख्या १९.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

Table 6.4: Change in foreign born population and foreign citizens, Nepal, 1961-2011

Census Year	Total population	Foreign born population			Foreign citizens		
		Number	% of total population	Percent change	Number	% of total population	Percent change
1961	9412996	337620	3.6	-	110061	1.2	-
1971	11555983	337448	2.96	-0.1	136477	1.2	24.0
1981	15022839	234039	1.6	-30.6	483019	3.2	253.9
1991	18491097	439488	2.4	87.8	90427	0.5	-81.3
2001	22736934	608092	2.7	38.4	116570	0.5	28.9
2011	26494504	479625	1.8	-21.1	138910	0.5	19.2

Source: CBS (2003) and CBS (2012).

६.४.२ प्रवासनको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and trends of emigration)

देशमा अनुपस्थित (विदेशमा बसोवास गर्ने) जनसङ्ख्याको तथ्याङ्कले प्रवासनको परिमाण बढिरहेको देखाउँछ । तालिका ६.५ अनुसार सन् १९८१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको २.६ प्रतिशत जनसङ्ख्या देशमा अनुपस्थित थिए । त्यसै गरी सन् १९९१ मा नेपालबाट कुल जनसङ्ख्याको ३.४ प्रतिशत जनसङ्ख्या अनुपस्थित थिए । त्यसपछि सन् २००१ मा ३.२ प्रतिशत जनसङ्ख्या अनुपस्थित रहे । यो अनुपस्थित जनसङ्ख्या वृद्धि भई सन् २०११ मा ६.८ प्रतिशत जनसङ्ख्या देशबाट अनुपस्थित रहेको पाइएको छ । यसरी देशबाट अनुपस्थित जनसङ्ख्या सन् १९८१-१९९१ को अवधिमा ६३.४ प्रतिशत, सन् १९९१-२००१ को अवधिमा १५.८ प्रतिशत र सन् २००१-२०११ को बिचमा १५२.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

Table 6.5: Absent population by sex, Nepal, 1981-2011

Census year	Both sexes				Male			Female		
	*Total population	Absentee	% of total	Percent change	*Total population	Absentee	% of total	*Total population	Absentee	% of total
1981	15425816	402977 (100.0)	2.6	-	8023784	328448 (81.5)	4.1	7402032	74529 (18.5)	1.0
1991	19149387	658290 (100.0)	3.4	63.4	1768976	548002 (83.2)	31.0	9380411	110288 (16.8)	1.2
2001	23499115	762181 (100.0)	3.2	15.8	12038847	679469 (89.1)	5.6	11460261	82705 (10.9)	0.7
2011	28415998	1921494 (100.0)	6.8	152.1	14533070	1684029 (87.6)	11.6	13882863	237400 (12.4)	1.7

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal. Vol. 2.
CBS (2014). National population and housing census 2011.

* *Including absentee population.*

Scanned with CamScanner

देशबाट बाहिरिने अधिकांश पुरूषहरू छन् । सन् १९८१ मा कुल विदेश गएकाहरूमध्ये ८१.५ प्रतिशत पुरूष र १८.५ प्रतिशत महिला रहेका थिए । यसपछि सन् १९९१ मा क्रमशः ८३.२ प्रतिशत पुरूष र १०.९ प्रतिशत महिला देश बाहिर गएका थिए । सन् २०११ को जनगणनामा ८७.६ प्रतिशत पुरूष र १२.४ प्रतिशत महिला देशमा अनुपस्थित (देश बाहिर गएका) रहेका छन् । दश वर्षअघि सन् २००१ मा विदेश जानेहरूमध्ये ८९.१ प्रतिशत पुरूष र १०.९ प्रतिशत महिला थिए । पछिल्लो दशकमा विभिन्न कारणहरूले गर्दा देशबाट बाहिर जाने पुरूष र महिलाहरूको सङ्ख्यामा उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको पाइन्छ ।

६.५ आप्रवासनका कारणहरू (Reasons for Immigration)

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइलाई हेर्दा विदेशबाट नेपाल आई बसोवास गर्नेहरूको सङ्ख्याभन्दा नेपालबाट विदेशिनेहरूको सङ्ख्या उच्च रहेको छ । सन् २०११ को जनगणना अनुसार विदेशमा जन्मेका व्यक्तिहरू नेपालमा बसोवास गर्न आउनुका कारण सम्बन्धी विवरण तालिका ६.६ मा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार विदेशमा जन्मिएका तर नेपालमा बसोवास गरिरहेका कुल व्यक्तिहरूमा नेपालमा बसोवास गर्नुको प्रमुख कारण विवाह (४५.८%) रहेको छ । यसपछि दोस्रो र तेस्रो कारणका रूपमा आश्रित (१७.०%) र व्यापार (७.३%) देखिएको छ ।

पुरूषहरू नेपालमा बसोवास गर्नुको प्रमुख कारणमा आश्रित (२५.८%), व्यापार (१९.८%) र नोकरी (१८.२%) रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी विदेशमा जन्मिएका महिलाहरू नेपालमा बसोवास गर्नुको प्रमुख कारण विवाह (६३.८%) रहेको छ । यसपछि आश्रित कारण रहेको देखिन्छ ।

Table 6.6: Foreign-born population by main reasons for stay in Nepal and sex, 2011

Reasons for stay	Both sexes	Male	Female
Agriculture	5.6	10.0	3.8
Business	7.3	19.8	2.0
Service	6.3	18.2	1.4
Study	4.4	7.8	2.9
Marriage	45.8	2.5	63.8
Dependent	17.0	25.8	13.4
Conflict	0.4	0.7	0.3
Others	3.0	6.4	1.6
Reasons not stated	10.2	8.8	10.7
Total	100.0 (479625)	100.0 (141165)	100.0 (338460)

Source: CBS (2014). National population and housing census 2011

माथि उल्लेखित तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दा विदेशमा जन्मिएका पुरूषहरू नेपालमा बसोवास गर्नुको प्रमुख कारण व्यापार र नोकरी देखिन्छ भने महिलाहरू बसोवास गर्नुको प्रमुख कारण विवाह रहेको छ ।

६.६ प्रवासनका कारणहरू (Reasons for Emigration)

वर्तमान समयमा देशभित्र रोजगारीका अवसरहरू कम भएका कारण युवाहरू कामको लागि भारत र खाडीका मुलुक लगायत अन्य देशहरूमा जाने गर्छन् । तालिका ६.७ मा विभिन्न कारणबाट विदेश गएका व्यक्तिहरूको विवरण प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार विदेश जानुपर्ने कारणहरू मध्ये निजी तथा संस्थागत काम सबैभन्दा प्रमुख रहेको छ । कुल विदेश जानेहरू मध्ये ८१.० प्रतिशत निजी तथा संस्थागत कामको लागि विदेश गएका छन् ।

Scanned with CamScanner

पुरूषहरू मध्ये ७५.५ प्रतिशत निजी कामका लागि विदेश गएका छन् । यसपछि १०.८ प्रतिशत संस्थागत काम र ४.६ प्रतिशत अध्ययनका लागि विदेश गएको देखिन्छ । महिलाहरू मध्ये ४४.० प्रतिशत निजी र संस्थागत कामका लागि, ३२.२ प्रतिशत आश्रित भएर र १४.२ प्रतिशत अध्ययनका लागि विदेश गएको पाइन्छ ।

Table 6.7: Reasons for absent abroad by sex, Nepal, 2011

Reasons for absent	Both sexes	Male	Female	Sex not stated
Business	0.6	0.6	0.8	1.5
Private job	71.0	75.5	39.6	63.1
Institutional job	10.0	10.8	4.4	4.6
Study	5.8	4.6	14.2	-
Conflict	0.1	0.1	0.2	-
Dependent	6.8	3.3	32.2	6.2
Others and Not stated	5.7	5.2	8.6	24.6
Total	100.0 (1921494)	100.0 (1684029)	100.0 (237400)	100.0 (65)

Source: CBS (2014). National population and housing census 2011

माथि उल्लिखित तथ्यबाट के स्पष्ट हुन्छ भने निजी र संस्थागत कामका कारण नेपालबाट ठूलो सङ्ख्यामा पुरूषहरू विदेशिएका छन् भने महिलाहरूको लागि विदेशिने प्रमुख कारण निजी काम, आश्रित (विवाह) र अध्ययन रहेका छन् । निजी र संस्थागत कामका लागि अत्यधिक नेपालीहरू विदेश जानु देशभित्र रोजगारी तथा कामको अवसरको कमी हुनु हो । आश्रितका कारण देशमा अनुपस्थित हुनु भनेको मुलतः बिहाबारीका कारण र नाबालक, वृद्धवृद्धा परिवारका मुख्य सदस्यसँगै विदेश जानु हो । शिक्षाका लागि विदेश जानु स्वदेशमा गुणस्तरीय शिक्षाको अवसरको कमी हुनु हो ।

६.७ अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइका परिणामहरू (Consequences of International Migration)

नेपालमा अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइको प्रभावलाई लिएर हालसम्म गहन अध्ययन हुन सकेको छैन । जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा बसाइँसराइको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन गर्न सकिने अवस्था पनि छैन । विभिन्न समयमा सञ्चालन गरिएका बसाइँसराइ सम्बन्धी अध्ययनहरूबाट प्राप्त तथ्यहरूलाई आधार मानेर अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइको प्रभावको अध्ययन गर्न सकिने अवस्था मात्र रहेको छ । देशबाहिर गएका जनशक्तिले विदेशमा प्राप्त गरेको पारिश्रमिक बापतको विप्रेषण (remittance) आफ्नो परिवारलाई पठाउँदा एकातिर परिवारको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सघाउ पुऱ्याएको छ भने अर्कोतिर राष्ट्रको अर्थतन्त्रलाई सन्तुलित राख्न ठूलो सहयोग मिलेको छ । विप्रेषणबाट प्राप्त रकमले घरपरिवारले उपभोग गर्ने वस्तु तथा सेवाहरूको उपभोगको स्तर बढ्न गएको छ । फलस्वरूप देशको सामाजिक र आर्थिक स्थितिमा केही सुधार भएको छ ।

विदेशमा गएर काम गरेका जनशक्ति स्वदेश फर्कंदा उनीहरूले त्यहाँ सिकेका सीप तथा दक्षताको प्रयोगबाट देशको आर्थिक विकासमा मद्दत पुग्न सक्दछ । साथै दुई देशबिच भाइचाराको विकास गर्न अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइलाई एउटा अवसरका रूपमा लिन सकिन्छ ।

Scanned with CamScanner

अन्तर्राष्ट्रिय बसाइँसराइ समुन्नत जीवनको खोजी र अवसर दुबै हो जहाँ विभिन्न योग्यता, क्षमता र दक्षता भएका मानिसहरूको संलग्नता रहेको हुन्छ । देशभित्र आफ्नो योग्यता, क्षमता र दक्षता प्रदर्शित गर्ने अवसर नभएका कारण ठूलो सङ्ख्यामा युवा, पेशाविद्, डाक्टर, इन्जिनियर, समाजशास्त्रीहरू विदेश गएका छन् । यस प्रकारको युवा-प्रतिभा-पलायन (muscle brain drain) ले देशमा आवश्यक जनशक्ति सीमित र अपुग हुन गई भविष्यमा जटिल समस्या आउन सक्ने सम्भावना रहन्छ ।

देशबाहिर जाने मानिसहरू काम गर्न सक्ने उमेरका हुने भएकाले देशमा काम गर्न नसक्ने उमेरका मानिस मात्र रहनाले आर्थिक निर्भरताको अनुपात बढ्छ । साथै काम गर्ने जनशक्तिको अभावमा खेतीयोग्य जमिनहरू बाँझै रहने अवस्था सिर्जना हुन्छ । अहिले नेपालले जनसाङ्ख्यिक लाभांश (demographic dividend) प्राप्त गरेको अवस्था रहेको छ । तर यसै समयमा कामको खोजीका लागि विदेश गएका धेरै नेपाली युवाहरू विभिन्न देशका श्रमबजारमा न्यून पारिश्रमिकमा काम गर्न बाध्य छन् । ती विदेशिएका जनशक्तिलाई पर्याप्त कामका अवसरहरू सिर्जना गरेर आफ्नै देशको श्रम बजारमा उचित परिचालन र व्यवस्थापन गर्न सकेको स्थितिमा तीव्र आर्थिक विकासको सम्भावना रहेको छ ।

६.८ प्रवासीको उमेर र लिङ्ग बनोट (Age and Sex Composition of Emigrants)

बसाइँसराइ उमेर र लिङ्ग छनौट प्रक्रिया हो । यस प्रक्रियामा खास उमेर र लिङ्गका व्यक्तिहरू संलग्न भएका हुन्छन् । तालिका ६.८ अनुसार देशमा अनुपस्थित (विदेशमा बसोवास गर्ने) कुल जनसङ्ख्यामध्ये ८७.४ प्रतिशत पुरूष र १२.४ प्रतिशत महिला रहेको देखिन्छ । देशमा अनुपस्थित जनसङ्ख्याको विदेश जादाँको उमेरलाई हेर्दा ७६.६ प्रतिशत प्रवासीहरू विदेश जादाँको समय १५-३४ वर्ष उमेरका थिए । त्यसै गरी ११.८ प्रतिशत प्रवासीहरूको देश छोड्दा ३५-४४ वर्ष उमेरका थिए । लिङ्ग अनुसार देशबाट प्रस्थान हुँदाको उमेरलाई हेर्दा ७७.७ प्रतिशत पुरूष र ६८.८ प्रतिशत महिला १५-३४ वर्ष उमेरका थिए भने १२.५ प्रतिशत पुरूष र ७.३ प्रतिशत महिला ३५-४४ वर्ष उमेरका थिए ।

Table 6.8: Percentage distribution of emigrants by sex and age at departure, Nepal, 2011

Age group	Both sexes	Male	Female	Sex not stated
00 - 14	6.3	5.0	15.3	7.7
15 - 24	45.1	45.3	44.1	30.8
25 - 34	31.5	32.4	25.7	40.0
35 - 44	11.8	12.5	7.3	13.8
45 - 54	2.6	2.7	1.9	6.2
55 - 64	0.6	0.6	0.9	1.5
65 +	0.2	0.2	0.4	0.0
Not Stated	1.8	1.4	4.5	0.0
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
	(1921494)	(1684029)	(237,400)	(65)

Source: CBS (2011). National population and housing census 2011, Household tables.

देशबाट अनुपस्थित अधिकांश मानिसहरू काम गर्न सक्ने सर्वोत्तम उमेरका रहेका छन् । यसरी काम गर्न सक्ने उमेरका जनशक्तिको ठूलो अंश देशबाट बाहिरिएको अवस्थाका कारण देशको सामाजिक आर्थिक विकासमा प्रतिकुल प्रभाव पर्न गएको छ ।

Scanned with CamScanner

Figure 6.1: Pyramid of absent population, Nepal, 2011

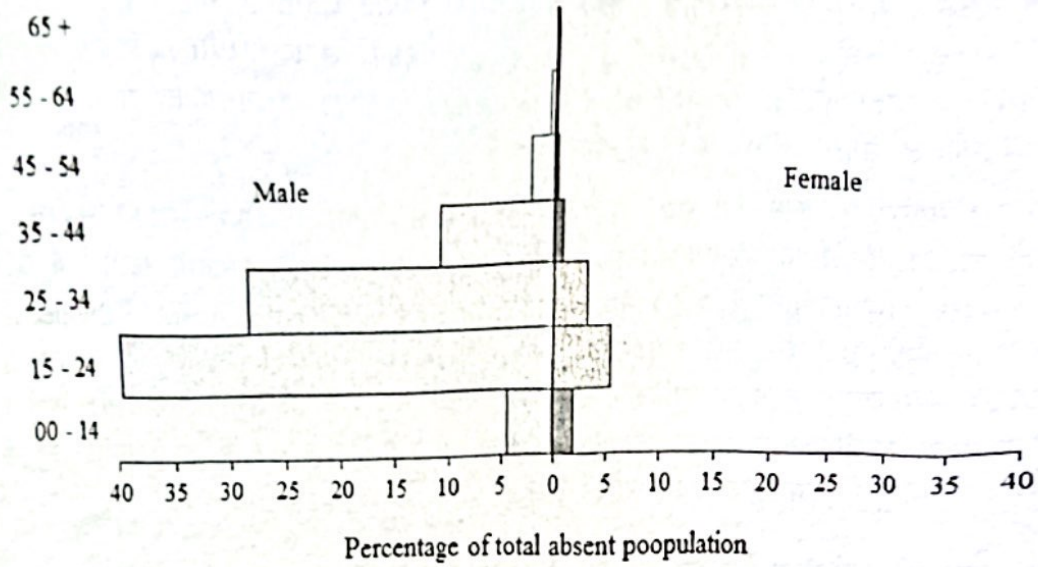

६.५ प्रवासीको शैक्षिक अवस्था (Educational Status of Emigrants)

तालिका ६.९ मा प्रवासीहरूको देशबाट प्रस्थान हुँदाको समयको साक्षरता र शैक्षिक उपलब्धी प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार विदेश जाँदाको समय ९६.० प्रतिशत प्रवासी साक्षर थिए जसमा ९६.३ प्रतिशत पुरूष र ९३.६ प्रतिशत महिला साक्षर रहेका थिए ।

Tabel 6.9: Percent distribution of emigrants by literacy status and educational attainment at departure, Nepal, 2011

Educational status	Both sexes	Male	Female	Sex not stated
Literacy status				
Literate	96.0	96.3	93.6	93.4
Illiterate	4.0	3.7	6.4	6.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
	(1882182)	(1662801)	(219320)	(61)
Educational attainment				
Non-formal	4.5	4.3	6.1	0.0
Beginners	1.4	1.2	3.2	1.8
Primary (1-5)	22.4	23.0	18.4	12.3
Secondary (6-10)	34.2	36.0	19.9	22.8
SLC & equi.	12.7	13.2	8.5	17.5
Intermediate and equi.	7.5	6.9	12.7	3.5
Graduate & postgraduate	4.2	3.5	9.5	3.5
Others & level not stated	13.0	11.9	21.6	38.6
Total literate	100.0	100.0	100.0	100.0
	(1807214)	(1601814)	(205343)	(57

Source: Same as Table 6 8

त्यसै गरी तहगत शैक्षिक उपलब्धीलाई हेर्दा सबैभन्दा धेरै प्रवासीहरूले देशबाट प्रस्थान हुँदाको समय माध्यमिक तहको शिक्षा पूरा गरेको देखिन्छ भने यस पछि प्राथमिक तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरू रहेका छन् । यहाँ उल्लेखनीय तथ्य के छ भने देशबाट प्रस्थान हुँदाको समयमा प्रमाण-पत्र तह र सोभन्दा माथिल्लो तहको शिक्षा प्राप्त गर्नेहरूमा महिला प्रवासीहरू धेरै रहेको पाइएको छ भने प्राथमिक तहदेखि एस.एल.सी. र सो सरहको शिक्षा हाँसिल गर्नेहरूमा पुरूषहरू बढी भएको देखिन्छ ।

Scanned with CamScanner

Review Questions

Objective Questions

1. In 2011, the volume of inter-regional life-time migrants was
   (a) 2047350 (b) 2575726
   (c) 2929063 (d) 3788070
2. During 2001-2011, the volume of inter-regional life-time migrants increased by
   (a) 44.40% (b) 41.0%
   (c) 36.5% (d) 25.8%
3. Accoring to NPHC 2011, the volume of inter-zonal migrants was
   (a) 1.23 million (b) 1.73 million
   (c) 2.09 million (d) 2.58 million
4. The volume of inter-zonal life-time migrants increased by __ during 2001-2011.
   (a) 15.9% (b) 18.6%
   (c) 20.9% (d) 24.0%
5. Movement of population into a given area from a different part of the same country is termed as
   (a) immigration (b) in-migration
   (c) emigration (d) out-migration
6. Movement of population into given territory from another country is
   (a) immigration (b) emigration
   (c) in-migration (d) out-migration
7. Movement of native population outside the country is
   (a) immigration (b) emigration
   (c) external migration (d) international migration
8. Which of the following is the major push factor in internal migration in Nepal?
   (a) unemployment (b) natural calamities
   (c) lack of communication (d) environmental pollution
9. According to census definition, life-time migrants is
   (a) a person enumerated in a place different from the place of birth
   (b) a person enumerated in a district different from his/her district of birth
   (c) a person who moved form place of residence to another place
   (d) a person who migrated during the last one-year period preceding the census
10. Information on reasons for migration was collected for the first time in ___ census.
    (a) 1971 (b) 1981
    (c) 1991 (d) 2001
11. In 2011 census, reasons for internal migration (intra-district migration) are classified in ___ categories.
    (a) six (b) seven
    (c) eight (d) nine
12. According to 2011 census, the dominant reason for migration of females was
    (a) agriculture (b) dependent
    (c) marriage (d) study

Scanned with CamScanner

13. According to 2011 census, among the life-time male migrants which of the following is the most dominant reason?
    (a) agriculture (b) service
    (c) study (d) dependent
14. What percentage of total population was absent from Nepal in 2011?
    (a) 6.8 (b) 9.2
    (c) 11.6 (d) 12.0
15. In 2011 census, what percentage of total population was recorded as foreign born population in Nepal?
    (a) 2.7% (b) 2.4%
    (c) 1.8% (d) 1.6%
16. According to 2011 census, what is the percentage of foreign citizens in Nepal?
    (a) 1.6 (b) 1.2
    (c) 0.9 (d) 0.5
14. According to 2011 census, the main reason for staying in Nepal among female is
    (a) marriage (b) dependent
    (c) agriculture (d) business
15. According to 2011 census, which of the following is main reason for absentee from Nepal?
    (a) conflict (b) business
    (c) private job (d) institutional job
16. What is the literacy rate of emigrants according to 2011 census?
    (a) 93.0% (b) 94.0%
    (c) 96.0% (d) 96.4%

Short Answer Questions

1. Discuss the volume and trends of inter-regional migration in Nepal.
2. Discuss the volume and trends of inter-zonal migration in Nepal.
3. Discuss the reasons for internal migration in Nepal.
4. Briefly discuss the trends of immigration and emigration in Nepal.
5. Highlight the reasons for stay in Nepal by sex based on 2011 census.
6. Explain the reasons for absent from Nepal by sex according to 2011 census.

Long Answer Questions

1. Discuss the volume and trends of internal migration in Nepal.
2. Discuss the causes and consequences of internal migration in Nepal.
3. Discuss the volume and trends of international migration of Nepal.
4. Describe causes and consequences of international migration in Nepal.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-७

बिहाबारीको स्तर र प्रवृत्ति
Levels and Trends of Nuptiality

७.१ वैवाहिक स्थिति अनुसार जनसङ्ख्याको वितरण (Marital Distribution of the Population)

व्यक्तिको विवाहसँग सम्बन्धित स्थिति वैवाहिक स्थिति हो । नेपालमा सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गरिदै आएका छन् । यद्यपि ती जनगणनाहरूमा वैवाहिक स्थितिको परिभाषामा एकरूपता रहेको पाइँदैन । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा ५ वर्ष र सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको वैवाहिक स्थिति सम्बन्धी विवरणहरू सङ्कलन गरिएका थिए भने सन् १९६१ र १९७१ को जनगणनामा ६ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेरका व्यक्तिहरूको विवाहको स्थिति सम्बन्धी सूचनाहरू सङ्कलन गरिएका थिए । सन् १९८१, सन् १९९१, सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा गणनाको समयमा १० वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका व्यक्तिहरूबाट वैवाहिक स्थितिबारे सूचनाहरू सङ्कलन गरिएका छन् । सन् १९५२/५४ देखि सन् १९८१ सम्मको जनगणनामा वैवाहिक स्थितिलाई विवाह नगरेको, विवाहित, विधवा/विधुर र पारपाचुके/छुट्टिएको गरी चार समूहमा वर्गीकरण गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको थियो । त्यसै गरी सन् १९९१ को जनगणनामा विवाहका स्थितिलाई विवाह नगरेको, विवाहित, विधवा/विधुर, पारपाचुके र छुट्टिएको गरी पाँच समूहमा विभाजन गरिएको थियो । सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा व्यक्तिको वैवाहिक स्थिति निम्न अनुसार उल्लेख गरिएको थियो :

(१) विवाह नगरेको (Never married)
(२) एकविवाह (Single married/spouse)
(३) बहुविवाह (Multiple married/spouse)
(४) पुनर्विवाह (Re-married)
(५) विधवा/विधुर (Widowed)
(६) पारपाचुके/सम्बन्धविच्छेद (Divorced)
(७) छुट्टिएको (Separated)

(१) **विवाह नभएको** (Never married): कानुनी र धार्मिक वा सामाजिक रूपले कुनै पुरूष वा महिला आफ्नो जीवनकालमा कहिल्यै श्रीमान्-श्रीमतीको सम्बन्ध जोडी नबसेका वा जीवनमा कहिल्यै विवाह नगरेका व्यक्तिलाई विवाह नभएको भनिन्छ ।

(२) **विवाहित** (Married): सामाजिक, धार्मिक वा कानुनी प्रक्रिया पूरा गरी जीवनकालको कुनै समयमा श्रीमान्-श्रीमतीको सम्बन्ध जोडी बसेका पुरूष र महिलालाई विवाहित भनिन्छ । सन् २००१ र २०११ को जनगणनामा विवाहित स्थितिलाई एकविवाह, बहुविवाह र पुनर्विवाह गरी तीन उपसमूहमा विभाजन गरिएको छ ।

Scanned with CamScanner

(क) एकविवाह (Single married/spouse): कुनै पुरूष वा महिलाको एक पटकमात्र विवाह भई जनगणनाको समयमा पुरूष भए एक मात्र श्रीमती र महिला भए एक मात्र श्रीमान्सँग बसेका व्यक्तिहरूको वैवाहिक स्थिति एक विवाह हुन्छ ।

(ख) बहुविवाह (Multiple married/spouse): जनगणनाको समयमा पुरूष भए एकभन्दा बढी श्रीमती र महिला भए एकभन्दा बढी श्रीमान् एकै ठाउँमा वा सहमतिले बेग्लाबेग्लै ठाँउमा बसी श्रीमान्-श्रीमतीको सम्बन्ध भएका पुरूष वा महिला बहु विवाह अन्तर्गत पर्दछन् । अर्को शब्दमा जनगणनाको समयमा कुनै पुरूष वा महिलाको एकभन्दा बढी श्रीमती वा एकभन्दा बढी श्रीमान् रहेको स्थितिमा वैवाहिक स्थिति बहुविवाह हुन्छ । वैवाहिक स्थितिको यो समूहमा Polyandry र Polygamy दुबै पर्दछन् ।

(ग) पुनर्विवाह (Re-married): गणनाको समयमा एक पटक विवाह भइसकेका पुरूष वा महिलाको कुनै कारणले (श्रीमान् वा श्रीमतीको मृत्यु भई वा पारपाचुके भई वा आपसी मतभेदका कारण अघिको श्रीमान् वा श्रीमती छोडी) पुनःविवाह गरेको तर गणनाको समयमा एकमात्र श्रीमान् वा श्रीमती भए त्यसलाई पुनर्विवाह भनिन्छ ।

(३) विधवा/विधुर (Widowed): एक पटक विवाह भइसकेका कुनै महिलाको गणनाको समयअघि श्रीमान्को मृत्यु भई पुनः विवाह नगरेकी महिलाको वैवाहिक स्थिति विधवा हुन्छ । उता श्रीमतीको मृत्यु भई पुनः विवाह नगरेको पुरूष भए उसको वैवाहिक स्थिति विधुर हुन्छ ।

(४) पारपाचुके (Divorced): जनगणनाको समयमा विवाहित पुरूष वा महिला आपसी मतभेद र असमझदारीका कारण कानुनी तवरले वा सामाजिक मान्यता अनुरूप छुट्टिएर स्थायी रूपमा अलग्गै बसेका व्यक्तिलाई पारपाचुके भनिन्छ ।

(५) छुट्टिएको (Separated): विवाहित व्यक्ति आपसी मनमुटाव र असमझदारीका कारण एक अर्कासँग छुट्टिएर अलग बसेका तर कानुनी वा सामाजिक तवरले पारपाचुके नभएको व्यक्तिहरूको वैवाहिक स्थितिलाई छुट्टिएको भनिन्छ ।

तालिका ७.१ मा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका पुरूष र महिलाहरूको वैवाहिक स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म विवाह नभएको (अविवाहित) व्यक्तिहरूको प्रतिशत क्रमिक रूपमा बढेको देखिन्छ । सन् १९९१ मा विवाह नभएका पुरूषको समानुपात ३५७ प्रतिशत रहेकोमा यो समानुपात बढेर सन् २०११ मा ४०.६ प्रतिशत हुन आएको छ । सोही अवधिमा अविवाहित महिलाको समानुपात २५७ प्रतिशतबाट ३१.१ प्रतिशत पुग्न आएको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा अविवाहित पुरूष र महिलाको समानुपात ३ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ ।

सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म विवाहित पुरूष र महिलाको प्रतिशत क्रमिक रूपले घट्न गएको छ । सन् १९९१ मा विवाहित पुरूषको समानुपात ६०.६ प्रतिशत रहेको थियो । सो समानुपात घट्न गई सन् २००१ मा ५८.५ प्रतिशत र सन् २०११ मा ५७.६ प्रतिशत हुन आएको छ । त्यसै गरी सन् १९९१ मा विवाहित महिलाको समानुपात ६५७ बाट घटेर सन् २००१ मा ६५५ र सन् २०११ मा ६३.९ पुग्न आएको छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा विवाहित पुरूष र विवाहित महिलाको समानुपात करिब २ प्रतिशतले घटेको देखिन्छ ।

सन् १९९१ देखि सन् २०११ को अवधिमा विधुर र विधवाको समानुपातमा उतारचढाव रहेको पाइन्छ । सन् १९९१ र सन् २००१ को अवधिमा विधवा र विधुर समानुपात घट्न गएको थियो भने सन् २०११ यो समानुपात बढ्न गएको छ । सन् १९९१ मा विधुरको समानुपात २.२ रहेकोमा सो घटेर सन् २००१ मा १.३ र सन् २०११ मा यो समानुपात बढेर १६ हुन आएको देखिन्छ । त्यसै गरी विधवाको समानुपात सन् १९९१ मा ७२ रहेको मा सो समानुपात घटेर सन् २००१ मा ३७ हुन आएको थियो । सन् २०११ मा यो समानुपात पुनः बढेर ४.६ हुन आएको पाइन्छ । सन् २००१-२०११ को दशकमा विधुरको समानुपात २२ प्रतिशतले र

Scanned with CamScanner

विधवाको समानुपात २६ प्रतिशतले बढ्न गएको पाइएको छ । सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्मको विधवा र विधुरको समानुपातलाई हेर्दा विधुरको समानुपातभन्दा विधवाको समानुपात उच्च रहेको छ । नेपाली समाजमा विवाह गर्दा केटाको उमेरभन्दा केटीको उमेर कम हुने हुँदा पतिको छिटो मृत्यु हुन गई पत्नी विधवा हुन पुग्नु र पतिको मृत्युपछि पत्नीले अर्को विवाह गर्ने चलन कम हुनुले विधवाको समानुपात उच्च देखिएको हो ।

Table 7.1: Marital status of population aged 10 year and over by sex, Nepal, 1991-2011

Marital status and Sex	Number of persons			Percent distribution			
	1991	2001	2011	1991	2001	2011	% change*
Males							
Never married	2288349	3267990	4014521	35.65	39.23	40.56	3.4
Married	3886899	4874884	5698674	60.56	58.52	57.57	-1.6
Widowed	189194	112001	161231	2.95	1.34	1.63	21.6
Divorced/Separated	29353	19432	24482	0.46	0.23	0.25	8.7
Unknown	24736	56269	-	0.39	0.68	-	-
Total	6418531	8330576	9898908	100.00	100.00	100.00	
Females							
Never married	1685710	2553900	3368665	25.71	30.26	31.13	2.9
Married	4309590	5523737	6917125	65.73	65.45	63.91	-2.4
Widowed	471021	308451	498606	7.18	3.65	4.61	26.3
Divorced/Separated	45200	26754	38378	0.69	0.32	0.35	9.4
Unknown	45037	26862	-	0.69	0.32	-	-
Total	6556558	8439703	10822774	100.00	100.00	100.00	

* Percent change during 2001-2011.

Source: CBS (1987). Population monogrpah of Nepal.Table 5.3.
CBS (1993). Population census 1991 Nepal. Table 34.
CBS (2002). Population census 2001 National report. Vol. 2, Table 17.
CBS (2014). National population and housing census 2011. National report.

सन् १९९१ देखि सन् २०११ को जनगणनासम्म पारपाचुके र छुट्टिएको समानुपात घट्न गएको भए तापनि पछिल्लो जनगणनामा यो समानुपात बढ्न गएको देखिन्छ । सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म पुरूष र महिला दुबैमा पारपाचुके र छुट्टिएको समानुपात १ प्रतिशतभन्दा कम रहेको छ । यद्यपि पुरूषको तुलनामा महिलाको पारपाचुके र छुट्टिएको समानुपात उच्च रहेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा पुरूष र महिला दुबैको पारपाचुके र छुट्टिएको समानुपात करिब ९ प्रतिशतले बढ्न गएको पाइएको छ ।

नेपाली समाजमा महिलाहरू पारपाचुके भएपछि वा छुट्टिएपछि प्रायः अर्को विवाह नगर्ने र पुरूषले पुनर्विवाह गर्ने चलनले गर्दा पुरूषको पारपाचुके र छुट्टिएको समानुपात कम हुन गएको अनुमान गर्न सकिन्छ ।

७.२ विवाहपूर्व एकल बसेको औसत उमेर (Singulate Mean Age at Marriage)

विवाहको औसत उमेर अनुमान गर्ने अप्रत्यक्ष विधि विवाहपूर्व एकल बसेको औसत उमेर हो । यसले पुरूष र महिला विवाह हुनुभन्दा अगाडि औसत कति वर्ष एकल अवस्थामा बस्दछन् भन्ने अनुमान गर्दछ । तालिका ७.२ मा सन् १९६१ देखि सन् २०११ सम्म पुरूष तथा महिलाको विवाहको औसत उमेर वा विवाहपूर्व एकल बसेको औसत उमेर (singulate mean age at marriage) प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् १९६१ देखि सन् २०११ सम्म विवाहको औसत उमेर क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । सन्

Scanned with CamScanner

१९६१ मा पुरूषको विवाह हुँदाको उमेर १९.५ वर्ष थियो । यो विवाहको औसत उमेर बढेर सन् १९९१ मा २१.४ वर्ष, सन् २००१ मा २२.९ वर्ष र सन् २०११ मा २३.८ वर्ष हुन आएको छ । त्यसै गरी महिलाको विवाहको औसत उमेर सन् १९६१ मा १५.४ वर्ष रहेकोमा सो क्रमिक रूपले बढ्न गई सन् २००१ मा १९.५ वर्ष र सन् २०११ मा २०.६ वर्ष हुन आएको छ । यसरी पुरूष र महिला दुबैको विवाहको औसत उमेर क्रमिक रूपमा वृद्धि हुँदै आएको भए तापनि पुरूषको तुलनामा महिलाको विवाहको औसत उमेरमा निकै वृद्धि भएको छ । सन् १९६१ मा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरको अन्तर ४.१ वर्ष थियो भने यो अन्तर घटेर सन् २०११ मा ३.२ वर्ष हुन आएको छ ।

Table 7.2: Singulate mean age at marriage, Nepal, 1961-2011.

Census year	Singulate mean age at marriage (SMAM)		Male - Female difference in SMAM
	Males	Females	
1961	19.5	15.4	4.1
1971	20.8	16.8	4.0
1981	20.7	17.2	3.5
1991	21.4	18.1	3.3
2001	22.9	19.5	3.4
2011	23.8	20.6	3.2

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal.
CBS (2014). National population and social and housing census 2011. General characteristics tables. Vol. 5. Part I. Table 10.

सन् १९६१ देखि २०११ को ५० वर्षको अवधिमा पुरूषको विवाहको औसत उमेर ४.२ वर्षले र महिलाको विवाहको औसत उमेर ५.२ वर्षले बढ्न गएको पाइन्छ । त्यसै गरी सन् २००१-२०११ को अवधिमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरको मान क्रमशः ०.९ वर्ष र १.१ वर्ष बढ्न गएको छ ।

७.२.१ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by ecological zones)

तालिका ७.३ अनुसार सन् १९९१ मा भौगोलिक क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा कम विवाहको औसत उमेर तराईमा पाइएको थियो जहाँ पुरूषको विवाहको औसत उमेर २०.६ वर्ष र महिलाको १७.० वर्ष रहेको थियो । सबैभन्दा बढी विवाहको औसत उमेर पाइएको पहाडी क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर कमशः २२.२ वर्ष र १८.९ वर्ष रहेको थियो । त्यसै गरी सन् २००१ मा सबैभन्दा कम पुरूषको विवाहको औसत उमेर हिमाली क्षेत्रमा र महिलाको तराई क्षेत्रमा पाइएको छ भने पुरूष र महिला दुबैको सबैभन्दा बढी विवाहको उमेर पहाडी क्षेत्रमा देखिएको छ, जहाँ पुरूषको विवाहको औसत उमेर २३.४ वर्ष र महिलाको २०.२ वर्ष रहेको छ । सन् २०११ मा भौगोलिक क्षेत्रहरू मध्ये पहाडी क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर सबैभन्दा बढी पाइएको छ जहाँ पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर क्रमशः २४.४ वर्ष र २१.१ वर्ष रहेको छ ।

सन् १९९१-२०११ को अवधिमा सबै भौगोलिक क्षेत्रहरूमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा वृद्धि भएको छ । यो वृद्धि सबैभन्दा कम हिमाली क्षेत्रमा र सबैभन्दा बढी तराई क्षेत्रमा रहेको देखिन्छ । सोही अवधिमा हिमाली क्षेत्रका पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा क्रमशः ०.७ वर्ष र १.७ वर्ष वृद्धि भएको देखिन्छ । अर्कोतिर तराई क्षेत्रका पुरूष र महिला दुबैको विवाहको औसत उमेर करिब ३ वर्ष वृद्धि भएको पाइएको छ । पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरको अन्तरलाई हेर्दा सबै भौगोलिक क्षेत्रमा यो अन्तर ३ देखि ४ वर्ष रहेको छ ।

Scanned with CamScanner

७.२.२ विकास क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by development regions)

विकास क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेरलाई दृष्टिगत गर्दा सन् १९९१ मा सुदूर पशिचमाञ्चल विकास क्षेत्रमा विवाहको औसत उमेर सबैभन्दा कम रहेको थियो जहाँ पुरूषको विवाहको औसत उमेर २०.४ वर्ष र महिलाको १६.९ वर्ष थियो । पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूष र महिला दुबैको विवाहको औसत उमेर सबैभन्दा बढी पाइएको छ । यस विकास क्षेत्रमा पुरूषको विवाहको औसत उमेर २२.५ वर्ष र महिलाको १९.२ वर्ष थियो । सन् २००१ मा सबैभन्दा कम विवाहको ओसत उमेर सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा (२१.८ वर्ष पुरूष र १८.५ वर्ष महिला) र सबैभन्दा बढी पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा (२३.७ वर्ष पुरूष र २०.३ वर्ष महिला) रहेको पाइएको थियो ।

सन् २०११ मा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी छ भने मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा कम छ । पूर्वाञ्चल र मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूषको विवाहको औसत उमेर २४.४ वर्ष र महिलाको २०.९ वर्ष रहेको पाइन्छ । मध्य पश्मिाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूषको विवाहको औसत उमेर २२.१ र्व र महिलाको १९.६ वर्ष रहेको पाइएको छ ।

Table 7.3: Singulate mean age at marrige by ecological zones, development regions, and urban and rural areas, Nepal, 1991-2011

Area/region	SMAM (in years)								
	1991			2001			2011		
	Male	Female	Difference*	Male	Female	Difference*	Male	Female	Difference*
Ecological zones									
Mountain	21.9	18.6	3.3	22.1	19.6	2.5	22.6	20.3	2.3
Hill	22.2	18.9	3.3	23.4	20.2	3.2	24.4	21.1	3.3
Terai	20.6	17.0	3.6	22.5	18.9	3.6	23.5	20.1	3.4
Development regions									
Eastern	22.5	19.2	3.3	23.7	20.3	3.4	24.4	20.9	3.5
Central	21.3	17.7	3.6	23.1	19.5	3.6	24.4	20.9	3.5
Western	21.9	18.0	3.2	22.7	19.5	3.2	23.8	20.4	3.4
Mid-western	20.7	17.6	3.1	21.8	18.9	2.9	22.1	19.6	2.4
Far-western	20.4	16.9	3.5	21.8	18.5	3.3	22.8	20.1	2.7
Urban & rural areas									
Urban	23.5	19.6	3.9	24.5	20.7	3.8	25.9	22.1	3.8
Rural	21.1	17.9	3.2	22.5	19.3	3.2	23.2	20.2	3.0
U-R difference	2.4	1.7	-	2.0	1.4	-	2.7	1.9	-

* Male - female difference

Source: CBS (2003). Population monograph of Nepal. Vol. 1.
CBS (2014). National population and housing census 2011. General and social characteristics tables. Vol 5. Part I. Table 10.

सन् १९९१ र सन् २०११ को अवधिमा प्रत्येक विकास क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा वृद्धि भएको छ । तर भिन्नभिन्न विकास क्षेत्रमा विवाहको औसत उमेरको वृद्धि भने फरक फरक रहेको देखिन्छ । तुलनात्मक रूपमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर सबैभन्दा बढी वृद्धि भएको पाइन्छ । त्यसै गरी मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा पुरूषको विवाहको औसत उमेरमा सबैभन्दा कम वृद्धि भएको छ भने पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा महिलाको विवाहको औसत उमेर सबैभन्दा कम वृद्धि भएको छ । सन् २०११ मा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरको अन्तर २.४ देखि ३.५ वर्षसम्म विस्तार भएको पाइएको छ ।

Scanned with CamScanner

७.२.३ सहरी र ग्रामीण क्षेत्र अनुसार विवाहको औसत उमेर (Singulate mean age at marriage by urban and rural areas)

तालिका ७३ मा ग्रामीण र सहरी क्षेत्र अनुसार पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर (SMAM) प्रस्तुत गरिएको छ जस अनुसार सन् १९९१ देखि सन् २०११ सम्म पुरूष र महिला दुबैको विवाहको औसत उमेर सहरी क्षेत्रमा उच्च रहेको छ । साथै ग्रामीण र सहरी क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा क्रमशः वृद्धि भइरहेको छ । सन् १९९१ मा सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर कमशः २३.५ वर्ष र १९.६ वर्ष थियो भने ग्रामीण क्षेत्रका पुरूष र महिलामा यो औसत उमेर कमशः २१.१ वर्ष र १७.९ वर्ष रहेको थियो ।

सन २०११ मा सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर कमशः २५.९ वर्ष र २२.१ वर्ष हुन आएको छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको उमेर कमशः २३.२ वर्ष र २०.२ वर्ष पुग्न आएको देखिन्छ । सन् १९९१ मा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा सहरी-ग्रामीण अन्तर कमशः २.४ वर्ष र १.७ वर्ष रहेको थियो । सन् २०११ मा यो अन्तर पुरूषमा २.७ वर्ष र महिलामा १.९ वर्ष हुन आएको पाइन्छ । त्यसै गरी सन् १९९१-२०११ को अवधिमा सहरी क्षेत्रका पुरूषको विवाहको औसत उमेरमा २.४ वर्ष र महिलाको विवाहको औसत उमेरमा २.५ वर्ष वृद्धि भएको देखिन्छ । सोही अवधिमा ग्रामीण क्षेत्रमा पुरूष र महिलाको विवाहको औसत उमेर क्रमशः २.१ वर्ष र २.३ वर्ष वृद्धि भएको देखिन आउँछ । सन् १९९१ देखि २०११ सम्म ग्रामीण र सहरी दुबै क्षेत्रमा विवाहको औसत उमेरमा पुरूष-महिला अन्तरमा उल्लेखनीय परिवर्तन भएको पाइँदैन ।

७.३ विवाहको उमेर कम हुनुका निर्धारक तत्त्वहरू (Determinants of Low Age at Marriage)

(१) **शिक्षाको स्तर** (Level of education): शिक्षाको स्तर र विवाहको उमेरबिच घनिष्ट सम्बन्ध रहेको हुन्छ । शिक्षाले विवाह सम्बन्धी धारणा र व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउँछ । शिक्षित केटा र केटीले छिटो विवाहलाई सामाजिक, आर्थिक तथा व्यक्तित्व विकासको बाधकका रूपमा लिन्छन् । विद्यालय तथा विश्वविद्यालय तहको औपचारिक शिक्षा प्राप्त गर्न धेरै समय लाग्दछ । फलस्वरूप शिक्षित केटाकेटीको ढिलो विवाह हुन्छ । विभिन्न अध्ययनहरूले शिक्षाको स्तर वृद्धि सँगसँगै विवाहको उमेरमा वृद्धि भएको देखाएका छन् । तसर्थ नेपालको जनसङ्ख्याको ठूलो अंश अशिक्षित र परम्परागत मूल्य र मान्यतामा विश्वास गर्ने भएकाले हाम्रो समाजमा विवाहको उमेर कम हुन गएको हो ।

(२) **पेसा** (Occupation): पेसाले विवाहको उमेरलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पार्दछ । विशेषगरी केटीको पेसाले विवाहको उमेरलाई प्रभाव पार्दछ । सामान्यतया कृषि पेसामा संलग्न केटाकेटीको तुलनामा गैरकृषि पेसामा केटाकटीको विवाहको उमेर उच्च हुन्छ । कृषि पेसामा आधारित समाजमा खेतीपाती, पशुपालन र घरधन्दाको कामका लागि आवश्यक श्रमशक्तिको पूरा गर्न छोराको सानै उमेरमा विवाह गर्दछन् ।

(३) **धर्म** (Religion): विवाह एउटा सामाजिक संस्था हो जुन सामाजिक-धार्मिक मूल्य र मान्यतामा सम्बन्धित रहेको हुन्छ । हाम्रो जस्तो हिन्दू समाजमा विवाहको उमेर निर्धारणमा धर्मले ठूलो प्रभाव पारेको छ । हाम्रो समाजमा छोरीको विवाह रजस्वला हुनुभन्दा अगाडि नै गरिदियो भने पुण्य प्राप्त हुन्छ भन्ने धार्मिक विश्वासले गर्दा चाँडो विवाहले प्रोत्साहन पाएको छ ।

(४) **बसोवास स्थान** (Place of residence): सहरी र ग्रामीण बसोवासको स्थान अनुसार विवाहको उमेरमा भिन्नता हुन्छ । सामान्यतया ग्रामीण क्षेत्रमा चाँडो विवाह हुन्छ भने सहरी क्षेत्रमा ढिलो विवाह हुन्छ । नेपालमा ग्रामीण र सहरी क्षेत्रको विवाहको उमेरलाई हेर्दा सहरी क्षेत्रमा विवाहको औसत उमेर उच्च रहेको छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा कम रहेको छ ।

Scanned with CamScanner

(५) बसोवासको क्षेत्र (Region of residence): बसोवासको क्षेत्रले प्रत्यक्ष वा अप्रत्य रूपमा विवाहको उमेरलाई प्रभाव पार्दछ । बसोवासको क्षेत्र अनुसार मानिसको जीवनशैली, सामाजिक मूल्यमान्यता, आर्थिक क्रियाकलाप फरकफरक हुन्छ जसले विवाहको उमेरलाई प्रभाव पार्दछ ।

(६) जातजाति (Caste and ethnicity): जातजाति र विवाहको उमेरबिच सम्बन्ध रहेको हुन्छ । प्रत्येक जातजातिका आ-आफ्नै किसिमका रीतिरिवाज, चालचलन, धार्मिक मूल्यमान्यता अनुसार विवाह सम्बन्धी धारणा र विवाहको स्वरूप रहेको हुन्छ ।

(७) आर्थिक अवस्था (Economic status): धेरैजसो समाजमा परिवारको आर्थिक अवस्थाले विवाहको उमेरलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । आर्थिक अवस्था र विवाहको उमेरबिचको सम्बन्धलाई हेर्दा आर्थिक अवस्था राम्रो भएको परिवारमा केटा र केटीको विवाहको उमेर ढिलो हुन्छ भने आर्थिक अवस्था कमजोर भएको परिवारमा विशेषगरी केटीको चाँडो उमेरमा विवाह हुन्छ । महिलाको आर्थिक निर्भरताले विवाहको उमेरलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । महिलाको आर्थिक निर्भरता वृद्धि सँगसँगै विवाहको उमेर बढ्दै जान्छ ।

Review Questions

Objective Questions

1. In 1952/54 census, the information on marital status was collected for the population
   (a) aged 5 years and above (b) aged 6 years and above
   (c) aged 9 years and above (d) aged 10 years and above
2. Which of the following categories were accepted for collecting the information on marital staus in 2001 and 2011 census?
   (a) never married, married, divorced and widower/widow
   (b) never married, married, widowed and divorced/separated
   (c) single, married, single married, re-married, widowed, divorced and separated
   (d) single, married, single married, multiple married, re-married, widowed, divorced and separated
3. All the following are true statements EXCEPT
   (a) the proportion of single is higher among males than females
   (b) the proportion of married is higher among females than males
   (c) the proportion of widowed has decreased during 2001-2011
   (d) the proportion of divorced/separated has increased during 2001-2011
4. During 2001-2011, the proportion of never married or single male and female has increased by
   (a) 3.4%, 2.9% (b) 3.4%; 2.4%
   (c) 4.3%, 2.9% (d) 4.3%; 3.4%
5. During 2001-2011, the proportion of married female has decreased by
   (a) 1.6% (b) 2.4%
   (c) 3.2% (d) 3.4%
6. The proportion of married males declined from ___ in 2001 to ___ in 2011 at the rate of ___ per annum.
   (a) 58.5%; 57.7%; 0.16% (b) 58.5%; 57.7%; 0.14%
   (c) 60.6%; 58.5%; 1.2% (d) 60.6%; 57.7%; 0.50%

Scanned with CamScanner

7. The proportion of widowed increased from ___ in 2001to ___ in 2011.
   (a) 1.3%; 1.6% (b) 2.9%: 3.1%
   (c) 3.0%; 4.5% (d) 3.7%; 4.6%
8. During 1961-2011, the value of SMAM has increased by ___ for males and ___ for females.
   (a) 4.3 years; 2.5 years (b) 4.3 years; 3.3 years
   (c) 4.3 years; 5.2 years (d) 5.2 years; 4.3 years
9. According to 2011 census, what is the SMAM for females?
   (a) 19.5 years (b) 20.6 years
   (c) 21.2 years (d) 21.8 years
10. In 2011, the difference of SMAM between males and females is
   (a) 3.4 years (b) 3.3 years
   (c) 3.2 years (d) 3.1 years
11. The value of SMAM has _____ in the last 20 years in urban and rural areas.
   (a) increased for males but not females (b) decreased for males but not females
   (c) increased for both males and females (d) decreased for both males and females
12. The value of SMAM for both males and females in urban area is
   (a) same as rural area (b) higher than rural area
   (c) lower than rural area (d) considerably higher
13. What is the SMAM for urban males in 2011?
   (a) 22.1 years (b) 23.5 years
   (c) 24.5 years (d) 25.9 years
14. Which of the following region has continuously highest SMAM for males and females?
   (a) Mountain (b) Hill
   (c) Terai (d) Mountain for females; Hill for males
15. In 2011, which of the following development regions have the highest value of SMAM for both males and females?
   (a) Eastern and Central (b) Eastern and Western
   (c) Central and Western (d) Central and Far-western
16. According to 2011 census, which of the following is associated with the lowest value of SMAM for both males and females?
   (a) Eastern (b) Western
   (c) Mid-western (d) Far-western

Short Answer Questions

1. Define never married, married and re-married.
2. Discuss the change in marital status in Nepal.
3. Discuss the change in singulate mean age at marriage in Nepal.
4. Discuss the rural and urban differences in SMAM.
5. Highlight the variation in SMAM by ecological zones.

Long Answer Questions

1. What is singulate mean age at marriage? Discuss the singulate mean age at marriage by ecological zones and development regions.
2. Discuss the determinants of low age at marriage in Nepal.

✪✪✪

Scanned with CamScanner

अध्याय-८

आर्थिक विशेषताहरू
Economic Characteristics

८.१ नेपालमा सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization in Nepal)

नेपालमा सहरीकरण सम्बन्धी तथ्याङ्क सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि प्राप्त हुन थालेको हो । यद्यपि सबै जनगणनाहरूमा सहरी क्षेत्रको परिभाषा भने समान रहेको पाइँदैन । सन् १९५२/५४ को जनगणनामा सहरी क्षेत्रलाई परिभाषित गर्ने कुनै ठोस कानुनी आधार उल्लेख भएको पाइँदैन । नेपाल राज्य नगरपालिका ऐन, १९५२ ले स्थानीय जनताको चाहना र त्यस क्षेत्रको आर्थिक आम्दानीका आधारमा नगरपालिका घोषणा गर्ने प्रावधान उल्लेख गरेको थियो । नेपालमा पहिलो पटक सन् १९६१ को जनगणनामा सहरलाई औपचारिक रूपमा परिभाषित गरियो जस अनुसार ५००० र सोभन्दा बढी जनसङ्ख्या र सहरी वातावरण भएको कुनै क्षेत्रलाई सहर भनी परिभाषित गरियो । यसपछि नगर पञ्चायत ऐन, १९६२ ले कुनै क्षेत्र नगर पञ्चायत हुन कम्तीमा १०,००० जनसङ्ख्या र सहरी सुविधाहरू हुनुपर्ने कानुनी व्यवस्था उल्लेख गरेको थियो । सन् १९७६ मा नगर पञ्चायत हुनका लागि कम्तीमा ९००० जनसङ्ख्या भएको क्षेत्र हुनुपर्ने प्रावधान कायम गरियो । नगरपालिका ऐन १९९० ले कुनै क्षेत्र नगर हुनका लागि न्यूनतम ९००० जनसङ्ख्या हुनुपर्ने व्यवस्था उल्लेख गरेको थियो । यसपछि नगरपालिका ऐन १९९२ मा नगरपालिका हुनका लागि कम्तीमा २०,००० जनसङ्ख्या, बिजुली, खानेपानी, सडक, सञ्चार, शिक्षा, यातायात जस्ता न्यूनतम सहरी सुविधा, रू १० लाख वार्षिक आयस्रोत र अर्धसहरी वातावरण हुनुपर्ने आधार तयार गरियो । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ ले जनसङ्ख्या, आयस्रोत र अन्य सहरी सुविधाको उपलब्धताको आधारमा निम्न अनुसार नगरपालिकाको वर्गीकरण गरेको छ : (१) महानगरपालिका (२) उपमहानगरपालिका र (३) नगरपालिका ।

महानगरपालिका हुनका लागि कम्तीमा तीन लाख जनसङ्ख्या भएको र न्यूनतम ४० करोड रूपैयाँ वार्षिक आयश्रोत भई विद्युत्, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको, नगरका प्रमुख सडक साथै शाखा सडकहरू पक्की भएको, स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी विशिष्ट प्रकृतिको सेवा उपलब्ध भएको, अन्तर्राष्ट्रिय खेलकुद कार्यक्रमका लागि आवश्यक पूर्वाधार भएको, उच्च शिक्षाका लागि विभिन्न विषयहरूमा पर्याप्त अवसर भएको र कम्तीमा एउटा विश्वविद्यालय स्थापना हुनाका साथै पर्याप्त सहरी सुविधा भएको उपमहानगरपालिका हुनुपर्छ ।

उपमहानगरपालिका हुन कम्तीमा एक लाख जनसङ्ख्या भएको, न्यूनतम वार्षिक रू १० करोड आयस्रोत भएको; विद्युत्, खानेपानी, सञ्चारको सुविधा भएको; नगरका प्रमुख सडकहरू पक्की भएको; उच्च शिक्षा तथा स्वास्थ्य सेवाको सुविधा भएको, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको खेलकुद कार्यक्रमका लागि आवश्यक व्यवस्था भएको; सार्वजनिक उद्यान र सभागृहको सुविधा भएको नगरपालिका हुनुपर्छ ।

Scanned with CamScanner

नगरपालिका हुन तराई क्षेत्रमा कम्तीमा २०,००० जनसङ्ख्या र हिमाली/पहाडी क्षेत्रमा कम्तीमा १०,००० जनसङ्ख्या भएको; तराईमा न्यूनतम रू ५० लाख वार्षिक आयश्रोत र हिमाली/पहाडी क्षेत्रमा न्यूनतम रू ५ लाख वार्षिक आयस्रोत भएको र विद्युत, सडक, खानेपानी, सञ्चार लगायत अन्य सहरी सुविधा भएको अर्ध सहरी क्षेत्र हुनुपर्छ ।

नेपालमा सहरीकरणको प्रक्रिया द्रुत गतिमा बढ्दै गइरहेको छ । तालिका ८.१ मा सन् १९५२/५४ देखि सन् २०१५ सम्म नेपालमा सहरीकरणको स्तर, गति र वृद्धिदर प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९५२/५४ को जनगणना अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्यामा सहरी जनसङ्ख्या २.९ प्रतिशत रहेकोमा सो बढ्न गई सन् २००१ मा १३.९ प्रतिशत र सन् २०११ मा १७.१ प्रतिशत हुन आएको छ । सन् २०१५ मा सहरी क्षेत्र भनी नयाँ वर्गीकरण गरिएका गाविसको जनसङ्ख्यालाई समावेश गर्दा नेपालमा सहरी जनसङ्ख्या ४१.७ प्रतिशत हुन आउँछ । हाल नेपालमा २१७ सहरी क्षेत्र (नगरपालिका) रहेका छन् ।

सन् १९५२/५४ को जनगणनामा १० वटा सहरी क्षेत्र रहेका थिए त्यस बेला सहरमा २ लाख ३८ हजार जनसङ्ख्या अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको २.९ प्रतिशत बसोबास गर्दथे । सन् १९६१ को जनगणनामा १६ वटा सहरी क्षेत्रहरू थिए जहाँ ३ लाख ३६ हजार जनसङ्ख्या अर्थात् कुल जनसङ्ख्याको ३.६ प्रतिशत जनसङ्ख्या रहेका थिए । सन् १९५२/५४-१९६१ को अवधिमा सहरी जनसङ्ख्या ४१.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । सन् १९६१-१९७१ को दशकमा सहरी जनसङ्ख्या ३७४ प्रतिशतले वृद्धि हुन गई सन् १९७१ मा सहरी जनसङ्ख्या कुल जनसङ्ख्याको ४.० प्रतिशत पुग्न गयो । सन् १९६१-१९७१ को अवधिमा सहरी जनसङ्ख्याको औसत वार्षिक वृद्धिदर ३.२३ प्रतिशत थियो ।

सन् १९८१ मा नेपालका २३ वटा सहरी क्षेत्रहरू थिए जहाँ कुल जनसङ्ख्याको ६.४ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोबास थियो । सन् १९७१-१९८१ को दशकमा सहरी क्षेत्रमा बसोबास गर्ने जनसङ्ख्यामा १०७.१ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ भने सोही अवधिमा सहरी जनसङ्ख्याको वृद्धिदर औसत ७.५५ प्रतिशत रहेको थियो ।

Table 8.1: Levels and tempo of urbanization in Nepal, 1952/54-2015

Census year	Number of urban place	Urban population	Rural population	Percent urban	Percentage increase of urban population	Average annual growth rate	Tempo of urbanization	Ratio of urban-rural
1952/54	10	238275	8018350	2.9	-	-	-	0.03
1961	16	336222	9076774	3.6	41.1	4.40	2.1	0.04
1971	16	461938	11094045	4.0	37.4	3.23	1.1	0.04
1981	23	956721	14066118	6.4	107.1	7.55	4.7	0.07
1991	33	1695719	16795378	9.2	77.2	5.89	3.7	0.10
2001	58	3227879	19923544	13.9	90.4	6.65	4.2	0.16
2011	58	4532820	21970684	17.1	40.2	3.43	2.0	0.21
2015*	217	11035554	15458950	41.7				0.71

Source: CBS (1994). Population census 1991.Urban tables.Vol. 1.
CBS (2003).Population census 2001.Selected urban tables.
CBS (2012).National population and housing census 2011.Village development committee/municipality.

Note: The growth rates are geometric growth rate.

* सहरी जनसङ्ख्याले गैरसंस्थागत जनसङ्ख्यालाई मात्र जनाउँछ ।

Scanned with CamScanner

सन् १९९१ मा नेपालको कुल जनसङ्ख्याको ९.२ प्रतिशत जनसङ्ख्याको बसोबास सहरी क्षेत्रमा थियो । सन् १९८१-१९९१ को दशकमा ७७.२ प्रतिशतले सहरी जनसङ्ख्या वृद्धि भएको थियो । सोही अवधिमा सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर ५८.९ प्रतिशत रहेको थियो ।

सन् २००१ को जनगणना अनुसार देशको कुल जनसङ्ख्याको १३.९ प्रतिशत अर्थात् ३२ लाख २८ हजार जनसङ्ख्याको बसोबास सहरी क्षेत्रमा रहेको थियो । सन् १९९१-२००१ को अवधिमा सहरी जनसङ्ख्या ९०.४ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । सोही अवधिमा सहरी जनसङ्ख्याको औसत वार्षिक वृद्धिदर ६.६५ प्रतिशत रहेको थियो ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार ५८ वटा नगरपालिकामा बसोबास गर्ने सहरी जनसङ्ख्या १७.१ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् २०१४ र सन् २०१५ मा थप १५९ नयाँ नगरपालिका घोषणा गरियो र नगरपालिकाको सङ्ख्या २१७ हुन पुग्यो । साथै केही नगरपालिकाहरूमा नयाँ गाविस थपेर नगरपालिकाको विस्तार समेत गरिएको छ । सन् २०११ को जनगणनाको नतिजा अनुसार ती नगरपालिकाहरू (तत्कालिन गाविस) को जनसङ्ख्यालाई आधार मान्दा नेपालमा सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनसङ्ख्या ४१.७ प्रतिशत पुग्न आएको छ ।

८.२ भौगोलिक क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization by Ecological Zones)

तालिका ८.२ मा भौगोलिक क्षेत्र र विकास क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर प्रस्तुत गरिएको छ ।सन् १९८१ मा भौगोलिक क्षेत्रहरू मध्ये तराईमा सहरीकरणको स्तर उच्च थियो भने सन् १९९१, सन् २००१ र सन् २०११ मा पहाडको सहरीकरणको स्तर उच्च रहेको छ । सन् २०१५ मा तराई क्षेत्रमा सहरीकरणको स्तर सबैभन्दा उच्च पाइएको छ । सन् १९८१ मा पहाडको सहरीकरण स्तर ६.९ प्रतिशत थियो । उक्त सहरीकरणको स्तर बढ्न गई सन् १९९१ मा १०.३ प्रतिशत, सन् २००१ मा १६.७ प्रतिशत र सन् २०११ मा २१.७ प्रतिशत पुग्न आएको छ ।

त्यसै गरी सन् १९८१ मा तराई क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा सहरी जनसङ्ख्या ७० प्रतिशत थियो भने सो प्रतिशत बढेर सन् १९९१ मा ९.६ प्रतिशत, सन् २००१ मा १३.१ प्रतिशत र सन् २०११ मा १५.५ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् १९९१ सम्म हिमाली क्षेत्रमा एउटा पनि सहरी क्षेत्र रहेको थिएन । सन् २००१ मा हिमाली क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा सहरी जनसङ्ख्या २.६ प्रतिशत थियो । सन् २०११ मा हिमाली क्षेत्रमा २८ प्रतिशत सहरी जनसङ्ख्या रहेको छ ।

सन् २०१५ मा सहरीकरणको स्तर सबैभन्दा उच्च तराई क्षेत्रमा रहेको छ जहाँ ४५.० प्रतिशत सहरी जनसङ्ख्या रहेको छ । यसपछि पहाड र हिमाल रहेका छन् जहाँ क्रमशः ४३.० प्रतिशत र १४.३ प्रतिशत जनसङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा बसोवास गर्छन् ।

सन् १९९१-२००१ को दशकमा पहाडी क्षेत्रमा सहरी जनसङ्ख्याको सरदर वार्षिक वृद्धिदर ७.०६ प्रतिशत थियो भने तराईका सहरको जनसङ्ख्या वार्षिक ५.९० प्रतिशतले बढेको थियो । त्यसै गरी सन् २००१-२०११ को अवधिमा पहाडी क्षेत्रमा सहरी जनसङ्ख्याको वार्षिक सरदर ३.७० प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने सोही अवधिमा तराई र हिमाली क्षेत्रमा सहरी जनसङ्ख्याको औसत वार्षिक वृद्धिदर क्रमशः ३.१७ प्रतिशत र १.३५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

८.३ विकास क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Urbanization by Development Regions)

तालिका ८.२ मा विकास क्षेत्र अनुसार सहरीकरणको स्तर र सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर प्रस्तुत गरिएको छ । विकास क्षेत्रहरू मध्ये सबैभन्दा उच्च सहरीकरण मध्यमाञ्चलमा रहेको छ जहाँ सन् १९८१ मा कुल जनसङ्ख्याको १०.३ प्रतिशत सहरी जनसङ्ख्या थिए । यो प्रतिशत बढेर सन् २०११ मा २३.५ प्रतिशत हुन आएको छ । सबैभन्दा कम सहरीकरणको स्तर मध्य पश्चिमाञ्चलमा रहेको देखिन्छ जहाँ सन् १९८१ मा कुल जनसङ्ख्याको ३.५ प्रतिशत सहरी जनसङ्ख्या थिए ।सन् २०११ मा मध्य पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको कुल जनसङ्ख्यामा ९.१ प्रतिशत जनसङ्ख्या सहरमा बसोबास गर्छन् ।

Table 8.2: Levels and trends of urbanization by ecological zones and development regions, 1981-2015

Regions	Percent urban					Average annual growth rate	
	1981	1991	2001	2011[a]	2015[b]	1991-2001	2001-2011[a]
Ecological zones							
Mountain	-	-	2.6	2.8	14.3	-	1.35
Hill	6.9	10.3	16.7	21.7	42.0	7.06	3.70
Terai	7.0	9.6	13.1	15.1	45.0	5.90	3.17
Development regions							
Eastern	5.4	7.8	11.7	14.3	37.1	6.13	2.88
Central	10.3	14.9	20.0	23.5	49.9	5.70	3.54
Western	3.6	5.6	11.4	15.5	39.6	9.52	3.92
Mid-western	3.5	4.1	7.7	9.1	29.7	8.77	3.38
Far-western	5.4	7.1	11.2	13.1	41.2	5.51	3.11
Nepal	**6.4**	**9.2**	**13.9**	**17.1**	**41.7**	**6.65**	**3.43**

Source: Same as Table 8.1

Note: The growth rates are geometric growth rate.

a सन् २०११ को जनगणनाको समयमा विद्यमान ५८ नगरपालिकाको जनसङ्ख्यामात्र समाबेश गरिएको ।

b सन् २०११ को जनगणनाको नतिजा अनुसार २१७ नगरपालिकाको जनसङ्ख्या समाबेश गरिएको ।

सन् २०११ मा सहरीकरणको स्तरका दृष्टिले विकास क्षेत्रहरू मध्ये मध्यमाञ्चल पहिलो स्थानमा, पश्चिमाञ्चल दोस्रो स्थानमा, पूर्वाञ्चल तेस्रो स्थानमा, सुदूर पश्चिमाञ्चल चौथो स्थानमा र मध्य पश्चिमाञ्चल पाँचौ स्थानमा रहेको पाइन्छ । विकास क्षेत्रहरू मध्ये मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रको सहरीकरणको स्तर राष्ट्रिय स्तर (१७.१%) भन्दा उच्च रहेको छ ।

सन् २०१५ मा विकास क्षेत्रमध्ये सबैभन्दा उच्च सहरीकरणको स्तर मध्यमाञ्चलमा पाइएको छ जहाँ ४०.९ प्रतिशत जनसङ्ख्या सहरी क्षेत्रमा रहेका छन् । सबैभन्दा न्यून सहरीकरणको स्तर (२९.७%) मध्य पश्चिमाञ्चलमा देखिएको छ । सहरीकरणको स्तर अनुसार सुदूर पश्चिमाञ्चल, पश्चिमाञ्चल र पूर्वाञ्चल क्रमशः दोस्रो, तेस्रो र चौथो स्थानमा रहेका छन् । सन् २००१-२०११ को अवधिमा सबैभन्दा उच्च सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर पश्चिमाञ्चलमा (३.९२%) र सबैभन्दा कम वृद्धिदर पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा (२.८८%) रहेको देखिन्छ । उक्त अवधिमा मध्यमाञ्चल र पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर राष्ट्रको सहरी जनसङ्ख्या वृद्धिदर (३४३%) भन्दा उच्च रहेको छ ।

Scanned with CamScanner

८.४ श्रमशक्तिको स्तर र प्रवृत्ति (Levels and Trends of Labour Force)

नेपालमा सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि श्रमशक्ति (labour force), आर्थिक दृष्टिले सक्रिय तथा निष्क्रिय जनसङ्ख्या (economically active and not active population) आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको पेसा, उद्योग व्यवसाय र आर्थिक स्तर (occupation, industry and economic status of economically active population) बारे सूचना सङ्कलन गर्न थालिएको हो । यद्यपि एकपछि अर्को जनगणनामा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको परिभाषामा एकरूपता रहेको पाइँदैन । सामान्यतया आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्या श्रम शक्तिको त्यो अंश हो जसले वस्तुको उत्पादन र सेवा कार्यका निमित्त श्रम आपूर्तिमा योगदान पुऱ्याउँछ । श्रमशक्तिले निश्चित उमेर समूहको जनसङ्ख्यालाई जनाउँछ जसमा रोजगार प्राप्त (employed) र बेरोजगार (unemployed) दुवै पर्दछन् । नेपालमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय र निष्क्रिय जनसङ्ख्या छुट्याउनका लागि आम्दानी हुने कामको दृष्टिकोण (gainful work concept) र श्रमशक्ति दृष्टिकोण (labour force concept) लाई मिलाएर मिश्रित दृष्टिकोण (mixed approach) प्रयोग गरिएको पाइन्छ । सन् १९५२/५४ को जनगणना अनुसार जनगणनाका समयमा काम गरिरहेको वा अस्थायी रूपमा काममा अनुपस्थित रहेको वा कामको खोजी गरिरहेको व्यक्तिलाई आर्थिक दृष्टिले सक्रिय व्यक्ति भनी परिभाषित गरियो (CBS, 1987)। सन् १९६१, १९७१ र १९८१ को जनगणनामा गणना गरिएको दिनदेखि एक वर्षअघि कम्तीमा ८ महिना लगातार वा कहिलेकाहीँ पारिश्रमिकका रूपमा नगद वा जिन्सी पाउने वा नाफा कमाउने काममा लागेको व्यक्तिलाई आर्थिक दृष्टिले सक्रिय भनि परिभाषित गरियो (CBS, 1987)। सन् १९९१ र २००१ को जनगणनामा गणना गरिएको दिनदेखि १२ महिना अघिको समयमा जुनसुकै अवधिको आम्दानी हुने काममा लागेको व्यक्तिलाई आर्थिक दृष्टिले सक्रिय मानिएको थियो (CBS, 1995 and 2003) । त्यसै गरी सन् २०११ को जनगणनामा बितेको १२ महिनामा जुनसुकै अवधिको आम्दानी हुने काममा लागेका व्यक्तिलाई आर्थिक रूपमा सक्रिय मानिएको छ । अर्कातिर सन् १९५२/५४ को जनगणनामा आर्थिक क्रियाकलाप (economic activity) सँग सम्बन्धित सूचना सबै उमेरका व्यक्तिहरूको सङ्कलन गरिएको थियो भने सन् १९६१ को जनगणनामा १५ वर्ष र सोभन्दा माथिका व्यक्तिहरूको सम्बन्धमा आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी विवरण लिइएको थियो । सन् १९७१ देखि सन् २०११ सम्मको जनगणनामा १० वर्ष र सोभन्दामाथिका व्यक्तिहरूको आर्थिक विशेषताबारे तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

तालिका ८.३ मा सन् १९७१ देखि २०११ सम्मका जनगणना वर्षहरूमा कुल जनसङ्ख्यामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्या र आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको प्रतिशत प्रस्तुत गरिएको छ । सन् १९७१ मा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका श्रमशक्ति कुल जनसङ्ख्यामा ७०.८ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २००१ मा कुल जनसङ्ख्यामा १० वर्ष र सोभन्दा माथि उमेरका श्रमशक्तिको हिस्सा ७३.८ प्रतिशत र सन् २०११ मा ७७.४ प्रतिशत हुन आएको छ । त्यसै गरी सन् १९७१ को कुल जनसङ्ख्यामा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको अंश ४२.० प्रतिशतबाट सन् २००१ मा ४६.८ प्रतिशत र सन् २०११ मा ४१.९ प्रतिशत पुग्न आएको छ । सन् १९९१-२००१ को अवधिमा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका श्रमशक्तिको वृद्धि २९ प्रतिशतले भएको थियो भने सोही अवधिमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्या ४५ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । सन् २००१-२०११ को अवधिमा श्रमशक्तिको वृद्धि २२ प्रतिशत र आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको वृद्धि ४ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

सन् १९७१ को जनगणनामा पुरूषको कुल जनसङ्ख्यामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्या क्रमशः ७१.२ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २००१ मा यो प्रतिशत ७३.३ हुन आएको देखिन्छ । सन् २०११ मा १० वर्ष

Scanned with CamScanner

र सोभन्दा माथिका पुरूष श्रमशक्ति ७५५ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसै गरी सन् १९७१ मा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय पुरूष जनसङ्ख्या ५९० प्रतिशत रहेका थिए । सन् १९९१ मा यो प्रतिशत घटेर ४७५ हुन आएको थियो । सन् २००१ मा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय पुरूष जनसङ्ख्याको प्रतिशत बढ्न गएको थियो भने सन् २०११ मा पुनः घटेर आर्थिक दृष्टिले सक्रिय पुरूष जनसङ्ख्या ४७२ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको पुरूष जनसङ्ख्या करिब १७ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ भने सोही अवधिमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय पुरूष जनसङ्ख्या करिब २ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

सन् १९७१ को जनगणनामा महिलाको कुल जनसङ्ख्यामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्या ७०४ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २००१ मा यो प्रतिशत ७४२ हुन आएको देखिन्छ । दस वर्षको अन्तरालपछि सन् २०११ मा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका महिला श्रमशक्ति ७९१ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । सन् १९७१ मा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिला २४७ प्रतिशत रहेका थिए । यसपछि आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिला जनसङ्ख्या बढेर सन् २००१ मा ४१० प्रतिशत पुग्न आएको पाइन्छ । सन् २०११ मा ३७० प्रतिशत महिला आर्थिक दृष्टिले सक्रिय रहेको देखिन्छ । सन् २००१-२०११ को अवधिमा १० वर्ष र सोभन्दा माथिको महिला जनसङ्ख्या करिब २८ प्रतिशतले र आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिला ८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ ।

Table 8.3: Levels and trends of labour force, Nepal, 1971-2011

Census year and sex	Total population	Population 10 years & above			Economically active population (10 years & above)		
		Number	% of total popualtion	Percent increase	Number	% of total population	Percent increase
Both Sexes							
1971	11555983	8178620	70.8	-	4852524	42.0	-
1981	15022839	10517888	70.0	28.6	6850886	45.6	41.2
1991	18491097	12977612	70.2	23.4	7339586	39.7	7.1
2001	22736934	16770279	73.8	29.2	10637243	46.8	44.9
2011	26494504	20495515	77.4	22.2	11108915	41.9	4.4
Male							
1971	5817203	4140624	71.2	-	3434288	59.0	-
1981	7695336	5351614	69.5	29.2	4479944	58.2	30.4
1991	9220974	6419484	69.6	20.0	4375583	47.5	-2.3
2001	11359378	8330576	73.3	29.8	5971024	52.6	36.5
2011	12849041	9706163	75.5	16.5	6064134	47.2	1.6
Females							
1971	5738780	4037817	70.4	-	1418236	24.7	-
1981	7327503	5130274	70.0	27.1	2370942	32.4	67.2
1991	9270123	6558128	70.7	27.8	2964003	32.0	25.0
2001	11377556	8439703	74.2	28.7	4666219	41.0	57.4
2011	13645463	10789316	79.1	27.8	5044781	37.0	8.1

Source: CBS (1987). Population monograph of Nepal
CBS (1995). Population monograph of Nepal
CBS (2002) Population census 2001.National report.Vol. 2.
CBS (2014) National population and housing census 2011.Economic characteristics Tables.Vol 5. Part IX.

Scanned with CamScanner

लिङ्ग अनुसार आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्यालाई दृष्टिगत गर्दा सन् १९७१ देखि सन् २०११ सम्म पुरूषहरूको तुलनामा महिलाहरूमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको प्रतिशत कम रहेको देखिन्छ तर सन् १९७१ देखि सन् २०११ सम्मका विभिन्न जनगणना वर्षमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय पुरूष जनशक्तिको वृद्धिभन्दा महिला जनशक्तिको वृद्धि उच्च भएको पाइन्छ ।

तालिका ८.४ र चित्र ८.१ मा सन् १९७१ देखि सन् २०११ सम्मको कोरा क्रियाकलापदर (crude activity rate) र सुधारिएको क्रियाकलापदर (refined activity rate) प्रस्तुत गरिएको छ । कोरा क्रियाकलापदर भनेको कुल जनसङ्ख्यामा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको प्रतिशत हो जसलाई श्रमशक्ति सहभागितादर (labour force participation rate) पनि भनिन्छ । सुधारिएको क्रियाकलापदर भनेको १० वर्ष र सोभन्दा माथिको जनसङ्ख्यामा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय जनसङ्ख्याको प्रतिशत हो ।

Table 8.4: Activity (or participation) rates by sex, Nepal, 1971-2011

Census year	Crude activity rate[1]			Refined activity rate[2]		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
1971	42.0	59.0	24.7	59.3	82.9	35.1
1981	45.6	58.2	32.4	65.1	83.7	46.2
1991	39.7	47.5	32.0	56.6	68.2	45.2
2001	46.8	52.6	41.0	63.4	71.7	55.3
2011	41.9	47.2	37.0	54.2	62.5	46.8

Source: Same as Table 8.3

[1]Crude activity rate = $\frac{\text{Economically active population}}{\text{Total population}} \times 100$

[2]Refined activity rate = $\frac{\text{Economically active population}}{\text{Total population aged 10 years and above}} \times 100$

Figure 8.1: Economic activity rate by sex, Nepal, 1971-2011

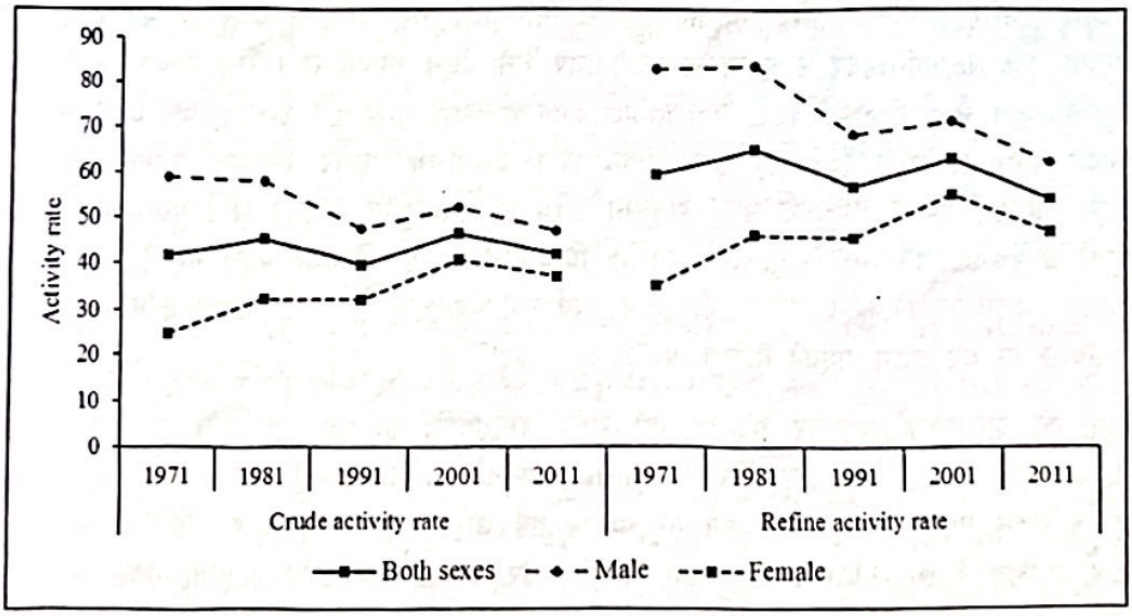

तालिका ८.४ अनुसार कोरा तथा सुधारिएको क्रियाकलापदरलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालको जनसङ्ख्याको आर्थिक क्रियाकलापदरमा एकरूपता (consistent) रहेको पाइँदैन । सन् १९७१ मा दुवै लिङ्गको सुधारिएको

Scanned with CamScanner

आर्थिक क्रियाकलापदर ५९३ प्रतिशत थियो जसमा पुरूषको आर्थिक क्रियाकलापदर ८२.९ प्रतिशत र महिलाको ३५१ प्रतिशत रहेको थियो । यसपछि सन् १९८१ मा आर्थिक क्रियाकलापदर बढ्न गई कुल (दुबै लिङ्ग) क्रियाकलापदर ६५१ प्रतिशत तथा पुरूष र महिलाको क्रियाकलापदर क्रमशः ८३७ प्रतिशत र ४६.२ प्रतिशत पुगेको पाइन्छ । सन् १९९१ मा भने सन् १९८१ को तुलनामा आर्थिक क्रियाकलापदर घट्न गई दुबै लिङ्गको ५६६ प्रतिशत हुन आएको थियो जसमा पुरूषको क्रियाकलापदर ६८.२ प्रतिशत र महिलाको क्रियाकलापदर ४५.२ प्रतिशत रहेको थियो ।

सन् २००१ मा पुरूष र महिला दुबैको आर्थिक क्रियाकलापदर बढ्न गई कुल आर्थिक क्रियाकलापदर ६३४ प्रतिशत पुग्यो जसमा पुरूषको आर्थिक क्रियाकलापदर ७१७ प्रतिशत र महिलाको ५५३ प्रतिशत थियो । सन् २००१ को तुलनामा पुरूष र महिला दुबैको आर्थिक क्रियाकलापदर घटेर सन् २०११ मा कुल आर्थिक क्रियाकलापदर ५४.२ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ जसमा पुरूषको आर्थिक क्रियाकलापदर ६२.५ प्रतिशत र महिलाको ४६८ प्रतिशत रहेको छ ।

विभिन्न जनगणनाको तथ्याङ्कलाई तुलनात्मक रूपले विश्लेषण गर्दा सन् १९७१ को तुलनामा १९८१ मा पुरूष र महिला दुबैको आर्थिक क्रियाकलापदर बढ्न गएको थियो । यसपछि सन् १९९१ को जनगणनामा यो क्रियाकलापदरमा कमी आएको थियो । सन् १९९१ को तुलनामा सन् २००१ मा आर्थिक क्रियाकलापदरमा वृद्धि भएको देखिन्छ । सन् २०११ को जनगणनामा पुरूष र महिला दुबैको आर्थिक क्रियाकलापदर अघिल्लो जनगणनाको तुलनामा कमी आएको देखिन्छ ।

८.५ उमेर-लिङ्ग सहभागितादर (Age-sex Participation Rate)

तालिका ८५ मा सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार उमेर र लिङ्गको आधारमा आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा प्रत्येक उमेर समूहमा आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर घट्न गएको छतर ५०-५४ र ६०-६४ वर्ष उमेर समूहमा कुल सहभागितादर र पुरूष सहभागितादर भने बढ्न गएको छ । सन् २००१ मा १०-१४ वर्ष उमेर समूहको कुल सहभागितादर २८.८ प्रतिशतबाट क्रमिक रूपले वृद्धि हुँदै ४०-४४ वर्ष उमेर समूहमा यो सहभागितादर सबैभन्दा उच्च (८३४%) हुन गएको छ । यसपछिका उमेर समूहमा सहभागितादर क्रमिक रूपले घट्न गई ६५ वर्ष र माथिको उमेर समूहमा ४७.१ प्रतिशत पुग्न आएको छ । पुरूषतर्फ १०-१४ वर्ष उमेर समूहदेखि ४०-४४ वर्ष उमेर समूहसम्म आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर बढ्न गएको छ भने यसपछि यो दर क्रमशः घट्न गएको छ । महिलातर्फ ५०-५४ वर्ष उमेर समूहसम्म सहभागितादर क्रमिक रूपले बढेको छ भने यसपछि यो दर घट्न गएको देखिन आउँछ ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार १०-१४ वर्ष उमेर समूहदेखि ४०-४४ वर्ष उमेर समूहसम्म पुरूष र महिलाको आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर क्रमशः बढेको देखिन्छ भने यसपछि उमेर वृद्धिसँगसँगै सहभागितादर घट्न गएको छ । सन् २०११ मा १०-१४ वर्ष उमेर समूहका पुरूष र महिलाको सहभागितादर क्रमशः ८४ प्रतिशत र ७८ प्रतिशतबाट क्रमिक रूपले बढेर ४०-४४ वर्ष उमेर समूहमा उक्त सहभागितादर पुरूषमा ९६.२ प्रतिशत र महिलामा ७०३ प्रतिशत पुग्न आएको छ । यसपछि यो सहभागितादर घटेर ६५ वर्ष र सोभन्दा माथिको उमेर समूहमा पुरूषतर्फ ५७३ प्रतिशत र महिलातर्फ २९७ प्रतिशत हुन आएको देखिन्छ । यहाँ उल्लेखनीय पक्ष के छ भने सन् २००१ र सन् २०११ को तथ्याङ्क अनुसार सबै उमेर समूहमा महिलाको तुलनामा पुरूषको आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर उच्च रहेको छ ।

Scanned with CamScanner

Table 8.5: Age-sex participation rates and percent change, Nepal, 2001-2011

Age group	Both sexes		Male		Female		Percent change		
	2001	2011	2001	2011	2001	2011	Both sexes	Male	Female
10 - 14	28.8	8.1	27.3	8.4	30.4	7.8	-71.8	-69.1	-74.2
15 - 19	48.9	26.8	49.7	28.8	36.6	24.8	-45.2	-42.0	-32.1
20 - 24	68.8	56.0	76.9	62.8	54.1	50.8	-18.5	-18.3	-6.2
25 - 29	78.2	72.8	91.9	87.0	72.8	62.3	-6.9	-5.4	-14.5
30 - 34	81.8	78.0	96.6	94.0	77.8	65.7	-4.6	-2.7	-15.6
35 - 39	83.3	81.2	97.4	96.0	78.5	68.8	-2.5	-1.4	-12.4
40 - 44	83.4	82.6	97.1	96.2	83.4	70.3	-1.0	-0.9	-15.8
45 - 49	83.3	82.5	96.8	96.0	84.4	69.5	-1.0	-0.8	-17.6
50 - 54	80.8	81.1	84.7	94.2	93.7	67.8	0.3	11.3	-27.7
55 - 59	77.9	77.3	91.6	91.3	69.3	63.0	-0.8	-0.3	-9.1
60 - 64	67.2	67.3	81.9	82.6	77.8	52.9	0.2	0.8	-32.0
65 +	47.1	43.5	59.7	57.3	34.3	29.7	-7.7	-4.0	-13.3

Source: CBS (2002). Population census 2001.National report. Vol. 2, Table 25.
CBS (2012).National population and housing census.Economic characteristics tables.Table 53.

विभिन्न उमेर समूहमा आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादरको परिवर्तनलाई हेर्दा सन् २००१ र सन् २०११ को बिचमा सबै उमेर समूहमा सहमागितादर घट्न गएको पाइएको छ । उमेर समूह १०-१४ वर्ष, १५-१९ वर्ष र २०-२४ वर्षको आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर क्रमशः ७१.८ प्रतिशत, ४५.२ प्रतिशत र १८.५ प्रतिशतले घट्न गएको देखिन्छ । यो प्रवृत्ति पुरूष र महिलामा पनि कायम रहेको छ । उमेर समूह १०-१४ वर्षमा सहभागितादर घट्नुले नेपालमा बालश्रमको प्रवृत्तिमा कमी आएको सङ्केत गर्दछ । त्यसै गरी उमेर समूह १५-१९ वर्ष र २०-२४ वर्षको आर्थिक क्रियाकलाप सहभागितादर घट्नुमा विद्यालय र विश्वविद्यालयमा अध्ययन गर्ने व्यक्तिहरूको सङ्ख्या बढ्दै जानु र युवाहरूदेशबाट पलायन हुनु मुख्य कारण मान्न सकिन्छ ।

उमेर समुह अनुसार पुरूष र महिलामा आर्थिक क्रियाकलापदरको परिवर्तनलाई हेर्दा सबै उमेर समूहमा पुरूषको तुलनामा महिलाको आर्थिक क्रियाकलापदर निकै घट्न गएको पाइएको छ । महिलाले गर्ने कामहरू मध्ये धेरैजसो घरव्यवहार सम्बन्धी काम हुने भएकाले ती कामहरूलाई आर्थिक क्रियाकलापको रूपमा नलिईनुको कारण महिलाको आर्थिक क्रियाकलापदरमा कमी आएको मान्न सकिन्छ ।

८.६ पेसा अनुसार रोजगारमा लागेका जनसङ्ख्याको वितरण (Distribution of Employed Population by Occupations)

पेसाले निर्धारित समयावधि (reference period) मा व्यक्तिले गरेको कामको किसिमलाई जनाउँछ । पेसा भनेको व्यक्तिले लिएको इलम हो, जस्तै- टाइपिष्ट, कम्प्युटर अपरेटर, मेनेजर, प्रशासक, शिक्षक पेसा हो । नेपालमा सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि नै पेसा सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गर्न थालिएको हो । सन् १९७१ देखि १९९१ सम्मको जनगणनामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका व्यक्तिहरूको पेसागत वर्गीकरण गरिएको थियो भने सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणनामा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका अक्सर आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका (usually economically active) व्यक्तिहरूको पेसागत वर्गीकरण गरिएको छ ।

Scanned with CamScanner

तालिका ८६ मा १० वर्ष र सोभन्दा माथिका रोजगार प्राप्त जनसङ्ख्याको लिङ्ग अनुसार पेसागत विभाजन प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् २००१ को जनगणनामा आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका जनसङ्ख्याको ५९६ प्रतिशत कृषि, वन र माछापालन पेसामा संलग्न रहेका थिए । यसपछि १५.० प्रतिशत प्राथमिक पेसामा, ९३ प्रतिशत शिल्पकला तथा कारिगरी र तत्सम्बन्धी व्यापारमा, ७.९ प्रतिशत सेवा तथा वस्तु बिक्रीमा, २.५ प्रतिशत पेसा विशेषज्ञमा र २.० प्रतिशत कार्यालय सहायकमा संलग्न रहेका थिए । आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका पुरूषहरू मध्ये ५३.४ प्रतिशत कृषि, वन र माछापालन कार्यमा, १४.९ प्रतिशत प्राथमिक पेसामा, १०.५ प्रतिशत सेवा तथा वस्तु बिक्री सम्बन्धी कार्यमा, ९.१ प्रतिशत शिल्पकला तथा कारिगरी र तत्सम्बन्धी व्यापारमा, ३.३ प्रतिशत पेसा विशेषज्ञमा, ३.१ प्रतिशत कार्यालय सहायकमा, २.६ प्रतिशत प्राविधिक तथा सहायक पेसा विशेषज्ञमा र २.२ प्रतिशत यन्त्र तथा मेसिन अप्रेटर र जडान गर्ने काममा संलग्न थिए । त्यसै गरी महिलातर्फ ६७.७ प्रतिशत कृषि, वन र माछापालन कार्यमा, १५.० प्रतिशत प्राथमिक पेसामा, ९.५ प्रतिशत शिल्पकला र तत्सम्बन्धी काममा, ४.५ प्रतिशत सेवा तथा वस्तु बिक्री वितरणमा र १.३ प्रतिशत पेसा विशेषज्ञमा लागेका थिए ।

सन् २०११ को जनगणना अनुसार व्यक्तिले धेरैजसो समय गरेको आर्थिक कामलाई हेर्दा कृषि, वन र माछापालन मुख्य पेसाका रूपमा रहेको छ । यस पेसामा ५०.५ प्रतिशत पुरूष र ७३.६ प्रतिशत महिला गरी कुल ६०.४ प्रतिशत मानिसहरू संलग्न रहेको पाइएको छ । कृषि, वन र माछापालनपछि प्राथमिक पेसा, सेवा तथा वस्तु बिक्री वितरण, शिल्पकला र तत्सम्बन्धी व्यापार, पेसा विशेषज्ञ, यन्त्र तथा मेसिन अप्रेटर, प्राविधिक तथा सहायक पेसा विशेषज्ञ प्रशासनिक तथा व्यवस्थापक र कार्यालय सहायक महत्त्वपूर्ण पेसाको रूपमा रहेको देखिन्छ । यी पेसामा संलग्न हुनेहरू क्रमशः ९.९ प्रतिशत, ८.२ प्रतिशत, ८.१ प्रतिशत, ४.० प्रतिशत, २.२ प्रतिशत र २.१ प्रतिशत, १.४ प्रतिशत र १.३ प्रतिशत रहेका छन् ।

Table 8.6: Percent distribution of employed population by major occupation groups and sex, Nepal, 2001-2011

Major occupation groups	2001			2011		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Agricultural, forestry & fishery workers	**59.6**	**53.4**	**67.7**	**60.4**	**50.5**	**73.6**
Non-agricultural	**40.4**	**46.6**	**32.1**	**37.5**	**46.9**	**25.1**
Administrative & managers	0.6	0.9	0.2	1.4	1.6	1.1
Professionals	2.5	3.3	1.3	4.0	4.6	3.1
Technicians & associate professionals	1.7	2.6	0.6	2.1	2.8	1.1
Clerks or office assistants	2.0	3.1	0.6	1.3	1.6	0.9
Service & sales workers	7.9	10.5	4.5	8.3	10.1	5.9
Craft & related trade workers	9.3	9.1	9.5	8.1	11.3	3.8
Plant & machine operators	1.4	2.2	0.4	2.2	3.6	0.4
Elementary occupations	15.0	14.9	15.0	9.9	10.9	8.8
Armed forces	-	-	-	0.2	0.4	0.0
Not stated	0.1	0.1	0.1	2.0	2.5	1.4
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CBS (2014). National population and housing census 2011 Economic characteristics table. Table 55

सन् २०११ मा पुरूषहरूको पेसागत वितरणलाई हेर्दा कृषि, वन र माछापालन मुख्य पेसाको रूपमा रहेको छ । यसपछि शिल्पकला र तत्सम्बन्धी व्यापार (११३%), प्राथमिक पेसा (१०.९%), सेवा तथा वस्तु बिक्री वितरण (१०.१%), पेसा विशेषज्ञ (४.६%), यन्त्र तथा मेसिन अप्रेटर (३.६%) र प्राविधिक तथा सहायक पेसा विशेषज्ञ (२.८%) महत्त्वपूर्ण पेसाको रूपमा रहेका छन् ।

Scanned with CamScanner

त्यसै गरी सन् २०११ मा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिला जनसङ्ख्याको ७३.६ प्रतिशत कृषि, वन तथा माछापालन सम्बन्धी काम गर्नेहरू रहेका छन् । कृषि, वन र माछापालनपछि सबैभन्दा धेरै महिलाहरू संलग्न रहेको पेसा प्राथमिक पेसा (८.८%) देखिएको छ । यसपछि आर्थिक दृष्टिले काममा लागेका महिलाहरू मध्ये ५.९ प्रतिशत सेवा तथा वस्तु बिक्री वितरणमा, ३.८ प्रतिशत शिल्पकला र तत्सम्बन्धी व्यापारमा, ३.१ प्रतिशत पेसा विशेषज्ञमा संलग्न रहेका छन् ।

विभिन्न पेसामा पुरूष र महिलाको संलग्नतालाई दृष्टिगत गर्दा कृषि, वन तथा माछापालन र प्राथमिक पेसामा पुरूषहरूभन्दा महिलाहरूको संलग्नता तुलनात्मक रूपमा बढी छ । विगत १० वर्षको अवधिमा आर्थिक दृष्टिले काममा लागेको जनसङ्ख्याको पेसागत संरचनामा परिवर्तन भएको छ । कृषि, वन तथा माछापालनमा काम गर्ने जनसङ्ख्याको प्रतिशत ५९.६ प्रतिशतबाट बढेर ६०.४ प्रतिशत पुगेको छ भने गैरकृषि पेसामा संलग्न जनसङ्ख्याको प्रतिशत ४०.४ प्रतिशतबाट घटेर ३७.५ प्रतिशत हुन आएको छ ।

सन् २००१-२०११ को अवधिमा कृषि, वन तथा माछापालन पेसामा लागेका पुरूषहरूको हिस्सा ५३.४ प्रतिशतबाट ५०.५ प्रतिशतमा झर्न गएको छ । तर गैरकृषि पेसामा संलग्न पुरूषहरू ४६.६ प्रतिशतबाट बढेर ४९.५ प्रतिशत पुग्न गएको छ । उक्त अवधिमा कार्यालय सहायक, सेवा तथा बिक्रीवितरण, प्राथमिक पेसामा काम गर्ने पुरूषहरूको सङ्ख्यामा कमी आएको देखिन्छ भने अन्य क्षेत्रमा लागेका पुरूषहरूको सङ्ख्या बढ्न गएको देखिन्छ ।

विगत १० वर्षको अवधिमा कृषि, वन तथा माछापालन पेसामा लागेका महिलाहरूको प्रतिशत ६७.७ बाट ७३.६ पुगेको छ । उता गैरकृषि पेसामा संलग्न महिलाहरूको हिस्सा ३२.१ प्रतिशतबाट २५.१ प्रतिशतमा झरेको छ । सोही अवधिमा शिल्पकला तथा तत्सम्बन्धी व्यापार गर्ने महिला कामदारहरू, यन्त्र तथा मेसिन अप्रेटर महिला कामदारहरू र प्राथमिक पेसाका महिला कामदारहरूको अंशमा कमी आएको छ भने अन्य पेसामा संलग्न महिलाहरूको सङ्ख्या बढ्न गएको छ । विशेषगरी प्रशासक तथा व्यवस्थापक र पेसा विशेषज्ञको रूपमा काम गर्ने महिलाहरूको अंशमा निकै वृद्धि भएको छ ।

८.७ उद्योग अनुसार रोजगारमा लागेका जनसङ्ख्याको वितरण (Distribution of Employed Population by Industry)

उद्योग शब्दले रोजगारमा लागेका व्यक्तिले निर्धारित समयभित्र आर्थिक काम वा सेवा गरेको सङ्घ/संस्था वा निकायलाई जनाउँछ । कुनै व्यक्तिको पेसा प्रसाशनिक तथा व्यवस्थापक छ भने उक्त व्यक्तिले सेवा वा काम गरेको क्षेत्र सरकारी निकाय, वित्तीय संस्था वा प्रशोधन उद्योग कुनै हुनसक्छ । नेपालमा सन् १९५२/५४ को जनगणनादेखि जनसङ्ख्याको औद्योगिक विभाजन सम्बन्धी विवरण सङ्कलन गर्न थालिएको हो । सन् २०११ को जनगणनामा "प्रायः गरेको काम" (usual work) लाई आधार मानेर अक्सर आर्थिक दृष्टिले सक्रिय (usually economically active) जनसङ्ख्याको औद्योगिक वर्गीकरण गरिएको छ ।

नेपालको आर्थिक क्षेत्रमा सञ्चालित विविध गतिविधिहरूलाई स्पष्ट तथ्याङ्कीय ढाँचामा प्रस्तुत गर्न नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण (Nepal Standard Industrial Classification) तयार गरिएको छ । नेपाल स्तरीय औद्योगिक वर्गीकरण अन्तर्राष्ट्रिय औद्योगिक वर्गीकरण (International Standard Industrial Classification) को परिभाषा तथा धारणामा आधारित छ । आर्थिक क्रियाकलाप सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र परिभाषामा आएको पछिल्लो संशोधन र नेपालको आर्थिक गतिविधिहरूको स्वरूपमा आएको परिवर्तनलाई आधार मानेर सन् २०११ को जनगणनामा आर्थिक क्रियाकलापका विभिन्न क्षेत्रलाई मुख्य २१ उद्योग व्यवसाय समूहमा विभाजन गरिएको पाइन्छ ।

Scanned with CamScanner

Table 8.7: Percentage distribution of economically active population by major industry and sex, Nepal, 2011

Major industry	2001			2011		
	Both sexes	Male	Female	Both sexes	Male	Female
Agriculture, forestry & fishing industry	65.7	60.2	72.8	64.0	54.5	76.6
Non-agricultural industry	34.1	39.5	27.0	33.5	42.4	21.8
Mining & quarrying	0.2	0.2	0.1	0.3	0.3	0.2
Manufacturing & recycling	8.8	8.1	9.7	5.6	7.2	3.6
Electricity, gas & water supply	1.5	0.6	2.7	0.3	0.4	0.1
Construction	2.9	4.2	1.2	3.4	5.3	0.8
Wholesale & retail trade; hotels & restaurants	9.9	10.7	8.9	8.4	10.0	6.3
Transport, storage & communication	1.6	2.8	0.1	2.6	4.3	0.3
Finance & business service	0.8	1.2	0.3	1.9	2.5	1.0
Public administration & social security	3.0	4.7	0.8	1.5	2.2	0.5
Personal, community, social and other services	5.3	7.0	3.1	9.7	10.2	9.0
Not Reported	0.2	0.2	0.2	2.4	3.1	1.6
Total	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Source: CBS (2014) National population and housing census 2011. Vol 3. Table 14.

सन् २००१ र सन् २०११ को जनगणना तथ्याङ्क अनुसार रोजगारमा लागेका जनसङ्ख्याको औद्योगिक वर्गीकरण तालिका ८.७ मा प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिका अनुसार सन् २००१ मा अक्सर रोजगारमा लागेका व्यक्तिहरू मध्ये ६५.७ प्रतिशत कृषि, वन र माछापालन उद्योग तथा व्यवसायमा संलग्न रहेका थिए । गैरकृषि क्षेत्रका उद्योग तथा व्यवसायमा ३४.१ प्रतिशत व्यक्तिहरू संलग्न थिए ।

आर्थिक दृष्टिले सक्रिय रोजगारमा लागेका पुरूषहरू मध्ये ६०.२ प्रतिशत कृषि, वन र माछापालन उद्योगमा संलग्न थिए भने ३९.५ प्रतिशत गैरकृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित उद्योग तथा व्यवसायमा संलग्न थिए । त्यसै गरी रोजगारमा लागेका महिलाहरू मध्ये कृषि, वन र माछापालन उद्योग तथा व्यवसायमा ७२.८ प्रतिशत र गैरकृषि उद्योग तथा व्यवसायमा २७.० प्रतिशत संलग्न रहेका थिए ।

सन् २००१ मा रोजगारमा लागेका पुरूषहरूमा कृषि, वन र माछापालन उद्योग व्यवसायपछि थोक तथा खुद्रा व्यापार, औद्योगिक उत्पादन कार्य (प्रशोधन उद्योग), व्यक्तिगत; समुदायिक; सामाजिक तथा अन्य सेवाहरू, सार्वजनिक प्रशासन तथा सामाजिक सुरक्षा र निर्माण मुख्य उद्योग तथा व्यवसाय रहेका थिए । त्यसै गरी महिलाहरूमा कृषि, वन र माछापालन व्यवसायपछि प्रमुख उद्योग तथा व्यवसायमा प्रशोधन उद्योग, थोक तथा खुद्रा व्यापार र व्यक्तिगत; सामुदायिक; सामाजिक तथा अन्य सेवाहरू रहेका थिए ।

सन् २०११ मा रोजगारमा लागेका व्यक्तिहरू मध्ये ६४० प्रतिशत कृषि, वन तथा माछापालन व्यवसायमा र ३३५ प्रतिशत विभिन्न गैरकृषि व्यवसायमा संलग्न रहेको देखिन्छ । रोजगारमा लागेका व्यक्तिहरूको गैरकृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित मुख्य आर्थिक गतिविधिका क्षेत्रहरू व्यक्तिगत; सामुदायिक; सामाजिक तथा अन्य सेवाहरू, थोक तथा खुद्रा व्यापार, प्रशोधन उद्योग र निर्माण रहेका छन् ।

पुरूष र महिलाको आर्थिक गतिविधिका क्षेत्रहरूलाई हेर्दा ५४.५ प्रतिशत पुरूष र ७६.६ प्रतिशत महिला कृषि, वन तथा माछापालन व्यवसायमा लागेका छन् । उता ४२.४ प्रतिशत पुरूष र २१.८ प्रतिशत महिला गैरकृषि क्षेत्रसँग सम्बन्धित आर्थिक गतिविधिका क्षेत्रमा संलग्न रहेका छन् । पुरूषहरूको आर्थिक गतिविधिका मुख्य गैरकृषि क्षेत्रहरू व्यक्तिगत; सामुदायिक; सामाजिक तथा अन्य सेवाहरू (१०.२%), थोक तथा खुद्रा व्यापार (१०.०%), प्रशोधन उद्योग (७.२%), निर्माण (५.३%) र यातायात; भण्डारण तथा संचार (४.३%) रहेको पाइन्छ । महिलाहरूको आर्थिक गतिविधिका मुख्य गैरकृषि क्षेत्रहरू व्यक्तिगत; सामुदायिक; सामाजिक तथा अन्य सेवाहरू (९०%), थोक तथा खुद्रा व्यापार (६.३%), र प्रशोधन उद्योग (३.६%) रहेका छन् ।

Scanned with CamScanner

सन् २००१ र सन् २०११ को अवधिमा कृषि सम्बन्धी उद्योग तथा व्यवसायमा संलग्न पुरूषहरूको प्रतिशत घट्न गएको छ भने उता गैरकृषि क्षेत्रका व्यवसायमा संलग्न पुरूषहरूको प्रतिशत बढ्न गएको छ । त्यसै गरी सोही अवधिमा कृषि सम्बन्धी उद्योग तथा व्यवसायमा संलग्न महिलाहरूको प्रतिशत बढेको छ भने गैरकृषि क्षेत्रमा संलग्न महिलाहरूको प्रतिशत घट्न गएको छ ।

विभिन्न पेसामा पुरूष र महिलाको संलग्नतालाई हेर्दा कृषि, वन तथा माछापालन उद्योग तथा व्यवसायमा महिलाहरूको संलग्नता बढी छ भने गैर-कृषि क्षेत्रका उद्योगहरूमा पुरूषहरूको संलग्नता बढी छ ।

Review Questions

Objective Questions

1. According to Municipality Act 1992, a municipality (Nagarpalika) should have
   (a) a minimum population 50,000 with electricity, road, drinking water, communication and other essential facilities.
   (b) a minimum population 20,000 with electricity, road, drinking water, communication and other essential urban facilities.
   (c) a minimum population 100,000 with electricity, road, drinking water, public plaza, town hall, communication and other necessary urban facilities.
   (d) a minimum population 300,000 with electricity, road, drinking water, communication and other urban facilities.
2. According to Local Self Governance 1999, which of the following criteria is adopted in designated a Nagarpalika in Mountain/Hill?
   (a) A minimum population 10,000 with annual revenue Rs. 500000
   (b) A minimum population 20,000 with annual revenue Rs. 500000
   (c) A minimum population 10,000 with annual revenue Rs. 5000000
   (d) A minimum population 20,000 with annual revenue Rs. 5000000
3. According to Local Self Governance Act 1999, what is the required size of population for sub-metropolitan?
   (a) 20,000 (b) 1,00,000
   (c) 2,00,000 (d) 3,00,000
4. The total number of municipality of Nepal at the time of NPHC 2011is
   (a) 33 (b) 36
   (c) 58 (d) 130
5. The present number of municipalities in Nepal is
   (a) 130 (b) 161
   (c) 191 (d) 217
6. The percentage of Neplese population who now live in the urban areas is ____.
   (a) 27.2% (b) 38.2%
   (c) 41.7% (d) 45.0%
7. Which of the following development regions have highest and lowest level of urbanization in 2001?
   (a) Central and Far-western (b) Eastern and Mid-western
   (c) Central and Mid-western (d) Central and Western

Scanned with CamScanner

8. All the following regions have the level of urbanization below the national level EXCEPT
   (a) Eastern (b) Central
   (c) Western (d) Far-western
9. Which of the following approach is used for collecting information of economically active population in Nepal?
   (a) gainful worker approach (GWA) (b) labour force approach (LFA)
   (c) labour utilization approach (LUA) (d) GWA and LFA
10. Labour force is defined as
   (a) the population of age 10 years and above who are employed
   (b) the population of age 10 years and above who are economically active
   (c) the population of age 6 years and above who are economically active
   (d) the population of age 10 years and above who are economically active or inactive
11. In 2011 census, economically active population (EPA) is defined as
   (a) the population of age 6 years above who are economically active at some time during the reference period
   (b) the population of age 10 years and over who are working and looking for work
   (c) the population of age 10 years and above who are economically active at some time during the 12 months preceding the census date
   (d) the population of age 10 years and above who are economically active who are working and looking for work at the time of census
12. According to 2011 census, what is the economically active population in Nepal?
   (a) 39.7% (b) 41.9%
   (c) 46.8% (d) 47.5%
13. According to 2011 census, ____ male and ____ female population aged 10 years and above are economically active in Nepal.
   (a) 41.0%; 32.4% (b) 47.2%; 32.0%
   (c) 47.2%; 37.0% (d) 47.5%: 32.4%
14. What is the crude and refined activity rate of Nepal in 2011?
   (a) 41.9%; 54.2% (b) 45.6%; 65.1%
   (c) 47.5%; 56.5% (d) 46.8%; 63.4%
15. In 2011, labour force participation rate is highest for both sexes in the age group
   (a) 35-39 (b) 40-44
   (c) 45-49 (d) 50-54
16. Which of the following is the percentage of employed population engaged in agriculture occupation in 2011?
   (a) 59.6% (b) 60.4%
   (c) 67.7% (d) 69.2%

Short Answer Questions

1. Briefly discuss the level and trends of urbanization in Nepal.
2. Discuss the classification of urban areas in Nepal.
3. Define economically active population.
4. Discuss the age-sex participation rate in Nepal.
5. Briefly discuss the levels and trends of labour force in Nepal.

Long Answer Questions

1. Discuss the levels and trends of urbanization by ecological zones and development regions.
2. Discuss the occupational classification of employed population in Nepal.

✪✪✪

Scanned with CamScanner